

વિધ્ય વનની કન્યકા

દિવ

પ્રિયદર્શના

૧

કાશીના દર્શન મુજબ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક 28723 કિંમત રૂ. ૫૦૦

ગ્રંથનામ પિંધ પનળી કુચકુ

વર્ગિક ૩૪૫:૨

ही. ज. केशवदास वर्धेकराय धुव
(मार्च १९१५)

विंध्य वननी कन्यका

किंवा

प्रियदर्शना

अकवतिकवि हर्षदेवनी संस्कृत नाटिका उपरथी

रयनार

केशवलाल हर्षदराय ध्रुव

राज्ञा हर्षेण रचिता नाटिका प्रियदर्शना ।

निरीर्ष्यस्य रसज्ञस्य कस्य न प्रियदर्शना ॥

कस्यचित् ।

પ્રસિદ્ધ કરનાર • વિલોચન કેશવલાલ ખુવ
ગોડીની શેરી, ખાડીઆ, અમદાવાદ

સર્વ હક પ્રસિદ્ધ કરનારને સ્વાધીન
આવૃત્તિ ૪ ઇ. સ. ૧૯૩૬

બે રૂપિયા

મુદ્રક • બચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ

शब्दानां विविनक्ति गुम्फनविधीनामोदते सूक्तिभिः

सान्द्रं लेढि रसामृतं विचिनुते तात्पर्यमुद्रां च यः ।

पुण्यैः संघटते विवेक्तृविरहादन्तर्मुखं ताम्यतां

केषांचिद्धि कदाचिदेव सुधियां काव्यश्रमज्ञो जनः॥

દીવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે રચેલાં પુસ્તક

નાટક	મેળની મુદ્રિકા	(૬ આવૃત્તિ)
	પરાક્રમની પ્રસાદી	(સાતમી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે)
	વિંધ્ય વનની કન્યકા	(૪ આવૃત્તિ)
	સ્વપ્નની સુંદરી	(૨ આવૃત્તિ)
	પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા	(૨ આવૃત્તિ)
	મધ્યમ	(૨ આવૃત્તિ)
	પ્રતિમા	(૧ આવૃત્તિ)
	શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલા	(હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે)
કાવ્ય	અમરુશતક	(૫ આવૃત્તિ)
	ગીતગોવિંદ	(છઠ્ઠી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે)
પ્રકીર્ણ	ભાલણકૃત કાદંબરી ભાગ ૧	(૨ આવૃત્તિ)
	પંદરમા સૈફાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય	
	રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	
	મુદ્રારાક્ષસ-સંસ્કૃતઃ અંગ્રેજી	(૩ આવૃત્તિ)
	અખાકૃત અનુભવગિંદુ	
	પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના	
	લેખસંગ્રહ	(હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે)
	ભાલણકૃત કાદંબરી ભાગ ૨	(,, ,)
	કૃષ્ણબાલચરિત-સંસ્કૃતઃ અંગ્રેજી	(,, ,)
	પ્રેમાનંદકૃત રોષદશિકા સત્યભામા આખ્યાન	(,, ,)

સંપાદક તરફથી

આ પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિ કેટલાંક વરસથી અપ્રાપ્ય થઈ હતી અને નવી આવૃત્તિ આ પહેલાં બહાર પડવી જોઈતી હતી. પરંતુ, લેખકનો ધરિદો હતો કે હર્ષ વિશેનો નિબંધ ધ્યાનપૂર્વક તપાસી સુધારાવધારા કરવા, તેથી કામ ઢીલમાં પડ્યું. વળી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયેટી એ નિબંધને જુદા પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવા માગતી હતી, તેથી પણ નિબંધ નવેસર તપાસી જવાની જરૂર હતી.

લેખકને જ હાથે આ કામ પૂરું થયું હોત તો સારું, પણ દરમિયાન ગયે વરસે એમના અવસાનને પરિણામે માત્ર એમની નોંધો અને કાચા ફેરફારો ઉપરથી એ કરવા પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. જ્યાં જ્યાં મૂળમાં સ્પષ્ટ ફેરફાર કરેલો જણાયો ત્યાં ત્યાં તે મુજબ કરી આ આવૃત્તિ તૈયાર કરી છે; પણ બીજે બધે ઠેકાણે, એટલે જ્યાં વિચારી જોવા માટે કે ફરી તપાસી જવા માટે નોંધ જ કરેલી હોય, અથવા મત-ભેદ ટાંક્યો હોય, અથવા કોઈ લેખ કે પુસ્તક જોઈ જવા ટીપ કરી હોય, કે ફક્ત શંકા દર્શાવી હોય, તેવા દરેક ઠેકાણે તે તે વસ્તુ પૂરવણીમાં જુદી આપી છે. મૂળ લેખમાં સંબંધ ધરાવતી જગાએ પોલાં મીડાં મૂકી આનું સૂચન કર્યું છે. પૂરવણીમાંની ફૂટનોટો સંપાદકની છે અને વધારે આખવટ માટે આપી છે. નાટકના સંસ્કરણમાં પણ આ જ ધોરણ રાખ્યું છે.

આ જ ધોરણે લેખકનાં બીજાં પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિ ક્રમે-ક્રમે બહાર પાડવા ધારણા છે; અને તે મુજબ આ પછી ‘પરાક્રમની પ્રસાદી’ની સાતમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થશે. ‘ગીતગોવિંદ’ની નવી

આવૃત્તિ માટે લગભગ નવા જ ભાષાંતરવાળા પ્રેસનકલ મહૂંમે પોતે તૈયાર કરેલી હોવાથી માત્ર એને માટે આ પદ્ધતિનો આશ્રય નહિ લેવો પડે.

નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરતાં જોવા નોંધેલા લેખો ને ગ્રંથોનાં નામોની જુદી સૂચી પહેલી પૂરવાણીને છેડે આપી છે. ત્રણ પરિશિષ્ટો જોમેર્યાં છે. અંસખેડના દાનપત્રમાં કોતરેલી નકલ મુજબ હર્ષના હસ્તાક્ષર પણ આ આવૃત્તિમાં આપ્યા છે.

આરંભમાં મૂકેલું લેખકનું ચિત્ર આ પુસ્તક પહેલું બહાર પડ્યું તે જ અરસામાં લીધેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી છે.

આ આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે જુદી જુદી રીતે મને એટલી બધી મદદ કરી છે કે કદાચ તે સિવાય આ કામ હું પાર પાડી શકત નહિ.

વિ. કે. દ્રુવ

ચક્રવર્તિકવિ હર્ષ

બે મુખ્ય શુદ્ધિઓ.

(૧) ‘ચક્રવર્તિકવિ હર્ષ’ પૃ. ૧ ૭૫૨ કુટનોટની સાતમી લીટીમાં “મૈસુરના પાળિયામાં ‘શીલાદિત્ય’” છપાયું છે તેને બદલે “મૈસુરના પાળિયામાં ‘શિલાદિત્ય’” એમ જોઈએ.

(૨) પૃ. ૧૩ની કુટનોટની પહેલી લીટીને છેડે કુટનોટનો અંક ૨ છે તે ૧ જોઈએ, અને તેનો સંબંધ પૃષ્ઠને મથાળેથી પાંચમી લીટીના પહેલા શબ્દ “હરાવ્યા” સાથે છે. એ જ કુટનોટના બીજા પૈરગ્રાફની શરૂઆતમાં અંક સંખ્યા ૧ છે તે ૨ જોઈએ, અને તેનો સંબંધ તે પૃષ્ઠની સોળમી લીટીને છેડે કુટનોટ ક્રમાંક ૧ છે તેને ૨ કરી તેની જોડે લેવાનો છે.

ચક્રવર્તિકવિ હર્ષ

અશઠમલોલમજિહ્વં ત્યાગિનમનુરાગિણં વિશેષજ્ઞમ્ ।
યદિ નાશ્રયતિ નરં શ્રીઃ શ્રીરેવ હિ વશ્ચિતા ભવતિ ॥
સુભા. । ૨૩૩ । શ્રીહર્ષદેવસ્ય ।

ઉપક્રમ

ઐતિહાસિક ભારતના મહાન ચક્રવર્તી ત્રણ:-ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, સમુદ્ર-
ગુપ્ત પરાક્રમાદિત્ય અને હર્ષવર્ધન ધર્મપાલ.^૧ એકનો પ્રતાપ

૧ ઇસપેઠ અને મધુળનનાં દાનપત્રમાં તેમ જ રવિકીર્તિકૃત જૈનમંદિરની પ્રશસ્તિમાં ‘હર્ષ’ નામ છે. ઉક્ત દાનપત્રોમાં સહી પણ એ નામથી જ છે. નવસારીના તામ્રપત્રમાં અને અક્સહના લેખમાં ‘હર્ષદેવ’ નામ છે. પ્રિયદર્શના, નાગાનન્દ અને રત્નાવલીમાં ‘હર્ષ’ અને ‘હર્ષદેવ’ પણ છે. કુટ્ટનીમત-માં આગળ કહેવામાં આવશે તેમ ‘અનંગહર્ષ’ સંજ્ઞા છે. સોનપતની મુદ્રા-માં ‘હર્ષવર્ધન’ છે. ચવનચંગ અને ઇતિસંગની પ્રવાસપોથીઓમાં ‘હર્ષવર્ધન શીલાદિત્ય’ છે. મૈસુરના પાળિયામાં ‘શીલાદિત્ય’ (શુદ્ધ ‘શીલાદિત્ય’) છે. નેપાલની તવારિખમાં ‘ધર્મપાલ’ બિરુદ છે. પાંચમા વિક્રમાદિત્યના કૌથેમ-
(Kauthem)ના તામ્રપત્રમાં ‘હર્ષ મહાનૃપ’ પદનો પ્રયોગ છે. ચીનાઈ પ્રવાસીઓએ આપેલું ‘શીલાદિત્ય’ ઉપનામ સ્વીકારી મા. ઇર્ન અયોધ્યા પ્રાંતના ફેઝાબાદ જિલ્લાના ભિટૌરા ગામથી મળી આવેલા હર્ષ અને

પશ્ચિમમાં સીરિયા સૂધી, બીજાને દક્ષિણમાં લંકા સૂધી અને અને ત્રીજાને પૂર્વમાં ચીન સૂધી પ્રસર્યો હતો. મેગેસ્થિનિસે પહેલાના રાજ્યતંત્રનાં, દ્રાષ્ટૃને બીજાના અંદાજસ્તનાં અને ચવનચંગે ત્રીજાની વિદ્વાતાનાં અત્યંત વખાણ કર્યાં છે. મૌર્યે વિશેષ ગૌરવ ગુરુથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું; પરાક્રમાદિત્યે વિશેષ સિદ્ધિ શસ્ત્રથી મેળવી હતી; અને અનંગભર્યે વિશેષ કીર્તિ કવિત્વથી જમાવી હતી. એ રાજ્યરસિક, શસ્ત્રરસિક અને સાહિત્યરસિક ચક્રવર્તીઓનું તારતમ્ય વિચારવાનું

શલદત કે શલદત્ય નામાક્ષરના રૂપાના સિક્કાને ચક્રવર્તી હર્ષના સિક્કા કહે છે; જુઓ *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1906. એ જડી આવેલા ૫૩૦ સિક્કાના ઢગમાં ૯ પ્રતપશલ નામાક્ષરના છે, તેને એ પ્રભાકરવર્ધન પ્રતાપશીલના ઠરાવે છે. પરંતુ આ હર્ષ મુદ્રાની ૧, શલદત કે શલદત્ય મુદ્રાની ૨૮૪ અને પ્રતપશલ મુદ્રાની ૯ રૂપામ્હોરો ચક્રવર્તી હવ અને તેના પિતાની જ છે તેની કશી ખાતરી નથી. સદરહ સિક્કાઓ ભેગા ૩૨ કનોજના મૌખર રાજાઓના રૂપાના સિક્કા છે. તે પૈકી ૯ ઈશાનર્માના, ૬ શર્વર્માના અને ૧૭ અંતિવર્માના છે. આ ૩૨ સિક્કાની તેમ જ પૂર્વોક્ત બેમ પડતા ૨૬૪ સિક્કાની સવળી બાબુએ રાજાનું મુખારવિંદ ને સંપતનો અંક જોવામાં આવે છે; અને અવળી બાબુએ કળા કરતો મોર ને વિજિતાવનિરવનિપતિશ્રી (નામ) દેવો જયતિ એવો લેખ છે. પરંતુ હર્ષની મ્હોરમાં તો નંદિનું ચિહ્ન હતું એમ હર્ષચરિત્રમાં બાણભટ્ટ આપણને કહે છે. સ્થાણવીશ્વરના રાજાઓને કનોજના રાજાઓની મ્હોર અને લેખ સ્વીકારવાનું કંઈ દેખીતું કારણ છે નહિ. રાવ-બાહાદુર ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્ય તો આ ૨૬૪ સિક્કા કારમીરના રાજા હર્ષ વિક્રમાદિત્ય અને તેના પુત્ર શીલાદિત્ય પ્રતાપશીલના સમજે છે; જુઓ *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* XXIV. અહીં કહેવું જોઈએ, કે સદરહ ઢગમાં કારમીરના બીજા પ્રદાશાદિત્યના આઠ તાંબાના સિક્કા પણ છે. રાધાકુમુદ મુકરજી *Rulers of India*માં “Harsha” પ્રબંધમાં બર્મને અનુસરી પ્રબંધના આરંભે એ સિક્કા હર્ષના સિક્કા તરીકે આપે છે.

ઐતિહાસકોને માટે રહેલા દેઈ અહીંથીતહીંથી એકડી કરેલી ભાગીતૂટી હકીકતનો સંગ્રંથ મેળવી હર્ષદેવની કારકિર્દીની કામચલાઉ કાચી નોંધ તૈયાર કરિયે.

શ્રીકંઠની ભુક્તિ

પુરાણ અને ઇતિહાસમાં સર્વોપરિ ખ્યાતિ ધરાવતા કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં સ્થાણવીશ્વર^૧ કરીને શહેર હતું.° તેનો ઘેરાવો લગભગ ચાર માઇલ હતો. એની આસપાસ ચોરસ આકારનો મજબૂત કોટ હતો, જેની દરેક બાજુની લંબાઈ લગભગ એક માઇલ હતી. એ કોટમાં જંગી બાવન કોઠા હતા. પશ્ચિમ તરફ ગઢની ઊંચાઈ સાઠ ફૂટ હતી; પણ માંદગી ભાગમાં તે ઘટી જઈ ચાળીસ ફૂટ જ બેવામાં આવતી હતી. શહેરની ઉત્તરમાં અર્ધા માઇલ ઉપર સ્થાણ કિંવા મહેશ્વરનું દેવાલય હતું; તેનો મહિમા બહુ હતો. દક્ષિણમાં બ્રહ્મસર કે રામહદને નામે એક વિશાળ લંબચોરસ સરોવર હતું. તે પૂર્વપશ્ચિમ ૩૫૩૬ ફૂટ લાંબું અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૮૦૦ ફૂટ પહોળું હતું. ત્યાં ગ્રહણ ઉપર અસંખ્યાત યાત્રાળુઓની ભીડ થતી હતી. સ્થાણવીશ્વર વિસ્તારમાં ઘણું ઊંચાઈ છતાં ઇસવી સનની સાતમી સદી દરમિયાન મોટાઇમાં મૌર્યો અને ગુપ્તોના પાયતખ્ત પાટલિપુત્રથી બહુ ચડિયાતું હતું; કેમકે તે ચક્રવર્તી હર્ષદેવના વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યની રાજધાની હતું.^૨

૧ મહાભારતમાં આ સ્થળનો સ્થાણતીર્થ સંજ્ઞાથી નિર્દેશ કર્યો છે. હાલ થાનેશ્વર ગામ એક ટેકરા ઉપર છે. તેની પશ્ચિમે બીજા ટેકરા ઉપર ગઢ છે; તે પાયમાલ સ્થિતિમાં છે. ગામની પૂર્વમાં બાહરી નામે પકે ત્રીજા ટેકરા ઉપર છે. ત્રણ પુરાણો કૂવા સિવાય જૂના શહેરનાં ખંડેર ઊભાં રહેલાં કંઈ નજરે પડતાં નથી. સ્થાણવીશ્વર કિંવા થાનેશ્વર સંગ્રંથી હકીકત Cunningham's Ancient Geography of Indiaમાંથી લીધી છે.

૨ ચવનચંગના એહવાલમાં કાન્યકુબ્જને પ્રસાકરવર્ધન, રાજ્યવર્ધન અને હર્ષવર્ધનનું પાયતખ્ત કહ્યું છે; તે ભૂલ છે. વંશકર પુષ્પભૂતિના સમયથી શ્રીકંઠ દેશનું સ્થાણવીશ્વર હર્ષના પૂર્વજોની રાજધાની હતું, એમ બાણભટ્ટ

જે દેશની એ શહેર રાજધાની હતું, તે આ સમયમાં શ્રીકંઠના^૧ નામથી ઓળખાતો હતો. એની ભોંય બહુ કસદાર અને ફળદ્રુપ હતી. એમાં ખળીએ ખળીએ ગોવર્ધનપર્વત સરખા ધગ્ગા, ડાંગર વગેરે ધાન્યના ઢગલા પાકની મોસમમાં લાગી રહેતા હતા. રાજમાષ, મગ વગેરે કઠોળ પણ પુષ્કળ પાકતું હતું. દ્રાખ, દાડમ, નાળિયેર, ખજૂર વગેરે ફળવૃક્ષ પણ મબલક થતાં હતાં. વનમાંના નકામા જેવા ખાડાઓનાં મોટાં તળાવો આંધી તેની પાળે ચારે કોર અર્જુન વૃક્ષો ઊછેરેલાં જેવામાં આવતાં હતાં. બૌદ્ધો અને જૈનોના કંઠક મિશ્રણ સાથે વસ્તીનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મધર્મી હતો. તેનો લડાયક વર્ગ પ્રાચીન કાળથી અસાધારણ શરાતનને માટે પ્રસિદ્ધ હતો. લોકો સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. આ દેશ ગુપ્તરાજ્યની છાયા નીચે હર્ષના પૂર્વજો ભોગવતા હતા.

સ્પષ્ટ જણાવે છે. પ્રભાકરવર્ધન મોતની આણી ઉપર હતો, ત્યારે યશો-મતી રાણી સરસ્વતીને તીરે ચિતા ખડકાવી બળી મરે છે. જો કનોજ રાજધાની હોત, તો ગંગાજીને તીરે તેનો અગ્નિપ્રવેશ કહ્યો હોત. પ્રભાવક-ચરિતના માનતુક્ષ્મવન્ધમાં હર્ષને એકીવખતે ‘કાન્યકુબ્જક્ષિતીશ’ (શ્લો. ૧) અને ‘વારાણસીનો રાજ’ (શ્લો. ૫-૬) કહ્યો છે. તેની મતલબ એટલી જ જણાય છે, કે કાન્યકુબ્જ અને વારાણસી હર્ષના સામ્રાજ્યનાં બે મોટાં શહેરો હતાં. બન્હેવી ગ્રહવર્માના મરણ પછી હર્ષે કનોજનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું ન હતું. ત્યાં તો હર્ષની હયાતીમાં તેની વિધવા બહેન રાજ્યશ્રી રાજ્ય કરતી હતી. તેના મરણ પછી ભોગવર્મા, અને તેના પછી ભવભૂતિ તથા વાકપતિરાજનો આશ્રયદાતા યશોવર્મા ગાદીએ આવ્યા હતા. આ રીતે કનોજની પરંપરા અવિચ્છિન્ન રહી, એ રાજ્યનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું હતું. પોતે મુલાકાત લીધી ત્યારે હર્ષને કનોજમાં બહેનને કારભારમાં મદદ કરતો જોઈ ચવનચંગે કદાચ ઉપર કહેલી ભૂલ કરી હશે.

૧ શ્રીકંઠદેશ એટલે સ્થાણવીશ્વરની આસપાસનો દેશ. શ્રીકંઠ એ સ્થાણનો પર્વાય છે. એને લગતી ઉપર આપેલી હકીકત હર્ષચરિતમાંથી લીધી છે.

દાનપત્રોમાં^૧ હર્ષના ચાર પૂર્વપુરુષો ગણાવ્યા છે.^૨ તેઓમાં આદિશ્રૂત મહારાજ નરવર્ધન ઇમવી સનના છઠ્ઠા શતકના આરંભમાં થયો. આ સમય ભારે અશાંતિ અને આપત્તિનો હતો.^૩ અર્ધી સદી થયાં વિદેશી હૂણોએ ઉત્તરાપથમાં ભયપ્રદ પગપેસારો કરવા માંડ્યો હતો. ગાંધાર દેશ તોરમાણુ શાહને હાથ જવો (ઇ.સ. ૪૬૦^૨), હૂણોએ શાકલમાં ચાણું નાંખવું (ઇ.સ. ૪૬૫^૩), ગુપ્ત મહારાજ્યના અધિષ્ઠાતા સ્કંદગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની મધ્યહિંદના મેદાનમાં હાર થવી (ઇ.સ. ૪૭૫), ગુપ્તવંશની પૂર્વ માલવની^૪ શાખાના બુધગુપ્ત (ઇ.સ. ૪૮૪^૪)નું રાજ્ય ખૂટવું (ઇ.સ. ૪૯૮), અને વલભિપુરના સેનાપતિ ભદ્રારકે માર ખાવો (ઇ.સ. ૫૦૦), એવાં એવાં અનેક સંકટો પાછલી બે વીશીમાં આર્યાવર્ત ઉપર ગુજરી ચૂક્યાં હતાં. સ્કંદગુપ્તની ગાદીએ આવનાર નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યે (ઇ.સ. ૪૮૫-૫૩૦^૩) આ પરચક્રના સામા થવા સંકલ્પ કર્યો. રખડો થયેલો બુધગુપ્તનો પુત્ર બાનુગુપ્ત^૫ પાટલિપુત્રના દરબારમાં પગનાં તળિયાં ધસવી નાંખતો હતો, તે આથી ઉમંગમાં આવ્યો. વૈર વાળવા ટાંપી રહેલા અંગત શરો સરદારો સાથે તે તોરમાણુ શાહ સામેની સવારીમાં સામેલ થયો. નરસિંહગુપ્ત મોટા લશ્કર સાથે પૂર્વમાંથી ચડી આવ્યો. તે જ કાળે પહેલેથી કરેલા મંકેત અનુસાર પશ્ચિમમાંથી સેનાપતિ ભદ્રારકે પણ દખાણ કર્યું. પરંતુ હૂણુ શાહ છેક ઢીલો ન હતો કે તેઓ બહુ દ્રાવી જાય. તોરમાણુ લડાઇમાં હાર્યો (ઇ.સ. ૫૦૮^૫); પરંતુ

૧ જુઓ ઇ.સ. ૫૨૮-૨૬૫ નું ઇસખેડનું અને ઇ.સ. ૬૩૦-૩૧ નું મધુબનનું તામ્રપત્ર.

૨ જુઓ Smith's Early History of India. ૩ જુઓ Duff's Chronology of India. ૪ Duff's Chronology of Indiaમાં

ગુપ્ત રાજાઓની વંશાવલી આપી છે, તેમાં બાનુગુપ્તને બુધગુપ્તનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી કહ્યો છે. ૫ સિમથ ઇ.સ. ૫૧૦ની સાલ આપે

છે. પરંતુ ગુપ્ત સંવત ૧૬૧ના એરણના લેખમાં બાનુગુપ્તને પૂર્વ માલવનો

પૂર્વ માલવનો અહુ થોડો ભાગ જીતનારના હાથમાં આવવા પામ્યો. એ ભાગ અહાદુર પિતરાઇ ભાનુગુપ્તને હવાલે કરી ગુપ્ત મંડળેશ્વર પાટલિપુત્ર પાછો ફર્યો. આ લડાઇથી એકબીજાનું અલાયલ બેઉ પક્ષના જાણમાં આવી ગયું; જેના પરિણામે સ્થાણવીશ્વર, કાન્યકુબ્જ વગેરે સીમાડાના માંડલિક રાજ્યો શાહના મરણપર્યંત જરા જંપવા પામ્યાં.^૦

તોરમાણ પછી તેનો દીકરો મિહિરકોલ^૧ એની સત્તાનો તેમ જ સાહસિકતાનો વારસ થયો. તે કૂરતા તથા ધર્માધતામાં પિતાથી ચડિયાતો નીવડ્યો. તેણે ઉત્તર હદ ઉપરના કાશ્મીર દેશ પર ચડાઇ કરી અને તેના રાજ્યને નમ્યું આપવાની ફરજ પાડી (ઇ.સ. ૫૧૭-૨૦^૧); દક્ષિણમાં આવેલો સિંધુદેશ જીતી લીધો^૨, અને બે હજાર લડાયક હાથીની તથા અસંખ્ય ઘોડેસ્વારની ફોજથી આસપાસના રાજ્યોને કચરી નાંખ્યા તથા તેમને નીચોવી લીધા. આ પરચક્રની ઘંટીના ગાળામાં સદ્ભાગ્ય કે નરવર્ધનની ન્હાનકડી ઠંકરાત દળાર્થ ન ગમી. મોટાં રાજ્યો વિદેશીની ધૂસરી ઊઠાવી, ત્યાં સ્થાણવીશ્વરનું શું કહેવું? તુષારગિરિની^૩ વસમી ખીણોથી હિંદુસ્તાનના નદીમય મેદાન સૂધી અને કાશ્મીરનાં જંગમ હિમક્ષેત્રથી સહ્યાદ્રિ અને સાતપુડાનાં હળીમળી જતાં શિખરો સૂધી હૂણ શાહની હાક વાગી રહી. એ જુલમથી બોદ્ધાને અહુ અહુ દુઃખો વેઠતાં પડ્યાં. સંધારામ સૂના પડ્યા; બૌદ્ધ સાધુઓ બારે મહિના રખડતા થયા; સ્તૂપો અપૂજ્ય રહ્યા; અને વસતીવાળા દેશ વેરાન બન્યા^૪.

અલવાન રાજ કલ્હો છે અને બીજાની લડાઇ લડતો વર્ણવ્યો છે, તેથી ઇ. સ. ૫૧૦ પહેલાં તોરમાણ શાહ પાસેથી પૂર્વ માલવનો આક્રમક ભાગ એના હાથમાં આવ્યો હોવો જોઈએ. આ કારણથી અહીં ઇ. સ. ૫૦૮ની સાલ આપવામાં આવી છે.

૧ જુઓ Smith's Early History of India. ૨ જુઓ Duff's Chronology of India. ૩ હિંદુકુશ. ૪ Glacier. ૫ જુઓ Watters' Yuan Chwang.

પીલાતા પીડાતા માંડલિકોની પ્રાર્થનાથી અને આત્મરક્ષણની પ્રેરણાથી મગધ મહારાજ્યનો અધિપતિ નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્ય એક વાર ફરીને જલિમ વિદેશીઓને શાસન કરવા મેદાન પડ્યો. આપ-દાદાની ગાદી પાછી મેળવવા તલપી રહેલો શરો રાજ ભાનુગુપ્ત આગેવાન થયો. વલ્લભિપુરનો ધ્રુવસેન, કાન્યકુબ્જનો આદિત્યવર્મા અને સ્થાણવીશ્વરનો નરવર્ધન આ મહાવિગ્રહમાં જોડાયા. વૈર અને દેશ-ભક્તિની તીવ્ર લાગણીથી ઉત્કેરાયલા એ એકત્ર રાષ્ટ્રીય મેળાવા સામે કોલ ટકી શક્યો નહિ. એકસંપી રાજ્યો આગળ વધ્યા, તેમ તે પાછો હટતો ગયો. દશપુર^૧ આગળ છેવટે નરસિંહગુપ્તે તેને પકડી પાડ્યો. ભેટાભેટ થયેલાં સૈન્યો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું એ લડાઈમાં કોલે સખત હાર ખાધી ને તે જીવ લેઈને તેની ઉત્તરની રાજધાની તરફ નાઠો (ધ. સ. ૫૨૮^૨). ત્યાં તેનો નાનો ભાઈ તેના થકો રાજ્ય કરતો હતો. એણે દુશ્મનના અગતી શેહ ખાઈ મોટા ભાઈને શાકલમાં સંધર્યો નહિ.

પૂંડે થયેલો ભાનુગુપ્ત કોલને પગલે પગલે શાકલ આવી પહોંચ્યો; અને તેણે તે અરણ્યદુર્ગ ઘેરી લીધો. અહીં તેને કાશ્મીર ભણી દુશ્મન નાસી ગયાની ખબર મળી. શિકારનો પીછો લેવો મૂકી દેઈ ભાનુગુપ્ત શાકલની ખંડણી લેઈ પાછો વળ્યો. અંબરદસ્ત હૂણોની ખુવારી કરવામાં એણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો તેથી એને પૂર્ય માલવનું રાજ્ય પાછું મળ્યું એટલું જ નહિ, પણ મહારાજાધિરાજ નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્યના દરબારમાં એનો લાગવગ^૩ વધ્યો. પોતે મેળવેલી ક્તેહથી ફૂલાઈ જઈ એણે ‘યશોધર્મા’ એવું અભિમાનસ્પર્શક ગિરુદ^૩

૧ યશોધર્માનો જયસ્તંભ મંદસોર(દશપુર)માં હોવાથી લડાઈ ત્યાં થઈ ધારી છે. ૨ જુઓ Smith's Early History of India.

૩ યશોધર્માનો એ લેખ મંદસોર (દશપુર)માંથી મળી આવ્યો છે. એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો એક રાજ હતો. પણ તે કયા દેશનો, એ તેના ઉપલબ્ધ લેખમાંથી નિકળતું નથી Hoernle એમ માને છે કે યવનચંગ

ધારણ કર્યું, અને એવા નામથી અતિશયોક્તિ ભરેલી પ્રશસ્તિવાળો કાર્તિસ્તંભ દશપુરમાં બોલો કર્યો.”

નરસિંહગુપ્ત પછી કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. મગધ મહારાજ્યનો એ છેલ્લો રાજા હતો. એ મોટા રાજ્યનાં મૂળ ખવાઈ ગયાં હતાં. થડ ખોદાઈ ગયું હતું અને ડાળાંપાંખડાં ખરી પડ્યાં હતાં. ડડળી રહેલા ગઢની પેઠે તે આપોઆપ નાશ પામ્યું. એના વણછામાં પૂર્વે દીંગણાં

હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસે આવ્યો તે પહેલાં સાઠેક વરસ ઉપર માલવમાં શીલાદિત્ય નામે રાજા રાજ્ય કરી ગયો હોવાનું એની પ્રવાસપત્રીમાં લખ્યું છે, તે જ આ યશોધર્મા. પરંતુ એ શીલાદિત્યનું ઉપનામ તો ધર્માદિત્ય હતું; જુઓ Smith's Early History of India, પૃષ્ઠ ૩૦૬. આથી પૂર્વે માલવના બાનુગુપ્તને હું યશોધર્મા ધાંરૂં છું. એને પિતાના પરિભવનું વેર વાળવાનું હતું. મિહિરકોલ એને સોડમાં સાપડપ હતો. એ મગધના સમર્થ ગુપ્તકુળની શાખામાં જનમ્યો હતો. યશોધર્માનો સમય બાનુગુપ્તના સમય સાથે બંધ બેસે છે. મંદસોરના લેખમાંની પ્રશંસાનો પડછો એશ્વના ગોપરાજના લેખમાં છે. એને આધારે એકતાની અટકળ કરી છે યશોધર્મનું વિશેષનામ છે, એમ ફલીટ સાહેબ માને છે. એમના એ મતના સમર્થનમાં તેઓ કૃતધર્મનું ક્ષત્રધર્મનું ક્ષેમધર્મનું જયધર્મનું વગેરે જાને છેડે ધર્મ જોવામાં આવે છે એવાં નામો આપે છે. પણ માંરૂં એમ સમજવું છે કે યશોધર્મનું માત્ર ગિરુદ કિંવા ઉપનામ છે. ઇ.સ. ૫૩૩નો મંદસોરનો અભયદૂપનો લેખ એની ખાતરી આપે છે. એના આરંભમાં વિષ્ણુવર્ધન રાજાનો નિર્દેશ છે. એનું બીજું નામ યશોધર્મા છે. એ રાજાના વંશજ(successors)નો એક સેવક વણિક ષષ્ટિદત્ત કહ્યો છે તેનો પુત્ર વરાહદાસ ને તેનો રવિકીર્તિ એને બાનુગુપ્ત નામે પત્નીથી ત્રણ પુત્ર થયા:-ભગવદ્દોષ, અભયદત્ત અને કુંભદોષ. અભયદત્ત મહા સમર્થ અમાત્ય હતો. એની હકુમત નીચે વિંધ્ય અને પારિયાત્ર * વચ્ચેનો બધો એ મુલક હતો. એના મરણ પછી કુંભદોષનો પુત્ર ધર્મદોષ અમાત્ય

* વિંધ્યના જે ભાગમાંથી ચર્મણવતી અને વેત્રવતી નીકળે છે, તે પારિયાત્ર.

રહ્યાં હતાં તે વૃક્ષો હવે અવકાશ અને પ્રકાશ પામી ગુપ્તમહારાજ્યના ભૂતપૂર્વ વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ્યાંત્યાં માથું ઊંચકવા લાગ્યાં. પંચનદમાં

થયો. તેણે ધણીના હિતમાં તત્પર રહી રાજચિહ્ન ધારણ કર્યાનું કહેવાય છે. એનો પુત્ર નિર્દોષ સર્ગવાસી અભયદત્તના આત્માના કલ્યાણ અર્થે ઇ.સ. ૫૩૩-૩૪માં અભયકૃપ બંધાવે છે. એ લેખનો અનુવાદ આપવામાં ફલીટ સાહેબની ત્રણ ચાર બાબતમાં ગેરસમજ થઈ જણાય છે. એઓ યશોધર્માને ઉપરી રાજા અને વિષ્ણુવર્ધનને તેનો તાબેદાર માંડવિક માને છે. પરંતુ અથ જયતિ જનેન્દ્રઃ શ્રીયશોધર્મનાના કહી આજો જિતી વિજયતે જગતીં પુનશ્ચ શ્રીવિષ્ણુવર્ધનનગધિપતિઃ સ એવ । એમ અન્નાદેશથી જણાવવામાં આવ્યું છે; તેથી વિષ્ણુવર્ધન અને યશોધર્મા ભિન્ન નહિ પણ એક જ વ્યક્તિ છે એ સ્પષ્ટ છે. આગળ જતાં લખ્યું છે કે તસ્ય પ્રમોર્વશકૃતાં નૃપાણાં...મૃત્યઃ...વરીયાન્ કિલ ષષ્ટિદત્તઃ । આનો The servant of the King who founded the family of that lord was Shashttidatta એવો અર્થ કરી ફલીટ સાહેબે ગોટાળામાં વધારો કર્યો છે. ષષ્ટિદત્ત વિષ્ણુવર્ધનના વંશજોનો (વંશકૃતાં નૃપાણામ્) નોકર હતો, પૂર્વજોનો નહિ. તે વણિક (નૈગમ) હતો, વેદપાઠી બ્રાહ્મણ ન હતો. તેનો પૌત્ર બાનુ-ગુપ્તાને પરણ્યો હતો, તે પણ વણિક બાઇ હોવી જોઈએ; અને ગુપ્તવંશની પૂર્વ માલવની શાખાના બાનુગુપ્તની બહેન માનવાને સળળ કારણ નથી. રવિકીર્તિના પ્રપૌત્રનું નામ દક્ષ નહિ પણ નિર્દોષ આપવું જોઈએ. અભયકૃપ આ નિર્દોષે ઇ.સ. ૫૩૩માં બંધાવ્યો. તેના પહેલાં પાંચમી પેઢીએ અટલે પોણોસો સો વર્ષ ઉપર ષષ્ટિદત્ત થયો. તેની અને વિષ્ણુવર્ધન યશોધર્માની વચ્ચેના ગાળામાં ઓછામાં ઓછા ત્રણેક રાજાઓ થયા હોવા જોઈએ. તેમનો સમગ્ર રાજ્યકાળ પચાસ સાઠ વરસનો ગણતાં વિષ્ણુવર્ધન યશોધર્માને ઇ.સ. ૪૦૦ના અરસામાં મૂકવો પડે છે. નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યના વખતનો યશોધર્મા ત્યારપછી સવાસો વરસે થયો છે. અર્થાત્ જો યશોધર્મા એક હોઈ શકે નહિ મિહિરકોશને હરાવનાર યશોધર્મા પાટલિપુત્રના ગુપ્ત મહામંડલેશ્વરોને ગુપ્તોના નાથ એટલે કે ગુપ્તકુળની જુદી જુદી શાખાઓના મુરખી કહે છે. તેથી તે પોતે ગુપ્તકુળની

હૂણોનું રાજ્ય જામ્યું. સ્થાણવીશ્વર, કાન્યકુબ્જ, પદ્માવતી, પૂર્વ માલવ, અપર માલવ ને લાટ પણ સ્વતંત્ર થયાં. સિંધુદેશ ને સૌરાષ્ટ્ર બેલાના છૂટા પડ્યા હતા. પૂર્વ ભારતમાં ગુપ્તોની એક અવાંતર શાખા પ્રગટી હતી. આગળ વધતાં અંગ, વંગ ને કામરૂપમાં પણ સ્વતંત્ર રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા.

આ મહત્વના ફેરફારથી ભરતખંડના રાજરાણાઓનો નામનો એ આગેવાન ન રહ્યો અને રાષ્ટ્રીય એકસંપ પરવાર્યો. એને લીધે સ્થાણવીશ્વર અને કાન્યકુબ્જને વિદેશી પાડોશીઓ સાથે એકલાં લડવું પડ્યું. આત્મરક્ષણની લડાઈમાં પ્રથમ કાન્યકુબ્જ આગળ પડ્યું, અને સ્થાણવીશ્વર તેની પાંખમાં રહી લડ્યું. તે કાળે મૌખર કિંવા મૌખરિ વંશનો ઇશાનવર્મા કાન્યકુબ્જની ગાદીએ હતો. તેણે અયોધ્યા^૧ પર્યંત દેશ જીતી લેઈ કાન્યકુબ્જના ન્હાના રાજ્યને પ્રથમ પંક્તિમાં આણ્યું હતું અને ‘મહારાત્નધિરાજ’ પદવી^૨ ધારણ કરી હતી. પૂર્વ તરફની અવાંતર ગુપ્ત શાખાના ‘કુમારગુપ્ત સાથે પણ તે લડાઈમાં જિતર્યો હતો^૩.’ તેણે અને સ્થાણવીશ્વરના રાજ્યવર્ધને હૂણોને હરાવ્યા.^૪

અવાંતર શાખાનો છે એમ સમજીએ, તો ખોટું ન કહેવાય. મંદસોર તરફની એ ગુપ્તશાખા તે પૂર્વ માલવની જ; અને પૂર્વ માલવનો એ સમયનો શૂરો રાજા તે બાનુગુપ્ત. આ રીતે બાનુગુપ્તે જ યશોધર્મા ઉપનામથી જયસ્તંભ કરાવેલો હું માનું છું.

૧ અયોધ્યા પ્રાંતના ફૈઝાબાદ જિલ્લાના બિઠૌરા ગામમાં બીજ સિક્કાઓ ભેગા ઇશાનવર્માના નવ રૂપાના સિક્કા મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી એનું રાજ્ય તે પ્રાંત પર્યંત પસર્યું હતું એવું અનુમાન કર્યું છે; જુઓ J. R. A. S., 1906, pp, 843-850, અને J. B. B. R. A. S. XXIV, 2, Harsha and his times. ૨ જુઓ Corp. Ins. Vol. III, p. 214, Asirgadhi Seal Inscription. ૩ જુઓ Corp. Ins. Vol. III, p. 203, Aphsadi Inscription. ૪ જુઓ J. B. B. R. A. S. XXIV, 2. Harsha and his times.

ધર્માનવર્માનો પુત્ર શર્વવર્મા પિતા કરતાં પણ અધિક કાર્તિ-
માન થયો. એ બળવાન અને પરાક્રમી રાજા હતો. એણે બંગાળના
શાહાબાદ જિલ્લા સૂઝી મુલક સર કરી રાજ્યમાં નવો વધારો કર્યો^૧.
પૂર્વ ગુપ્તશાખાનો દામોદરગુપ્ત^૨ એની સાથે અથડાટમાં આવી માર્યો
ગયો^૩. શરા શર્વવર્માએ હજો સામે લડત જારી રાખી અને રાજ્ય-
વર્ધનનો પુત્ર આદિત્યવર્ધન તેમાં સામેલ રહ્યો. મહોન્મત્ત હાથીઓની
સેનામાં બંગાળ પાડી તેમણે અનેક સંગ્રામોમાં હજોને હરાવ્યા^૪.
સ્થાણવીશ્વરની રાજકન્યા અને કાન્યકુબ્જના યુવરાજનો પાણિગ્રહણથી
એ રાજ્યો વચ્ચેની જૂની મૈત્રિ કુંદનના રેણે રેવાઈ^૫.

પ્રતાપી પ્રભાકરવર્ધન

આદિત્યવર્ધન પછી તેનો પુત્ર પ્રભાકરવર્ધન^૧ સ્થાણવીશ્વરનો રાજા
થયો. તેના પિતા અને પિતામહની પેઢે તે સૂર્યપૂજક હતો. રાજ્યાફલ
થતાં જ તેને વિદેશીઓ સાથે ભયંકર વિગ્રહમાં ગૂથાવું પડ્યું. આ
વિદેશીઓ તે બાલહીક(બલ્હ)થી ઊતરી આવેલા હજો અને ગુર્જરા
હતા. વક્ષુ (Oxus) નદી ઉપરનું પુરાણું ઉત્તર હજીરાજ્ય ઇ.સ.
૫૬૫માં ઇરાનના બાદશાહ ખુશરૂ અને શિરવાનની સહાયતાથી તુર્કો-
એ તારાજ કર્યું, તેથી હજો અને ગુર્જરાનાં ઘાડાં તીડોનાં ટોળાં

૧ જુઓ J. R. A. S., 1906, pp. 843-850. ૨-૩ જુઓ Corp.
Ins. Vol. III, p. 203, આદિત્યસેનનો Apshad Incription. ૪ જુઓ
J. B. B. R. A. S. XXIV, 2, Harsha and his times. ૫ હર્ષના
દાનપત્રોમાં પ્રભાકરવર્ધનની માનું નામ મહાસેનગુપ્તા આપ્યું છે. મહાસેન-
ગુપ્તાના નામ ઉપરથી તે ગુપ્તવંશની રાજકુમારી હોવી જોઈએ. Pra-
bhavatilgupta Incription એ સિદ્ધ કરે છે. એ દાન આપનારી પોતે
ગુપ્તવંશની રાજકુમારી હતી એમ તેમાં લખ્યું છે એના પિતાનું નામ દેવ-
ગુપ્ત આપ્યું છે. માતાનું નામ કુબેરનાગા (? કુબેરનામા) છે; તે પણ એમ
બતાવે છે કે જેમ પ્રભાવતી ગુપ્તવંશની, તેમ કુબેરનાગા નાગવંશની રાજ-
કુમારી હતી.

સરખાં ભરતખંડના ફળદ્રૂપ પ્રદેશ તરફ ફંટાયાં હતાં. પશ્ચિમ રાજ-
સ્થાન અને પૂર્વ ગૂજરાત તેમણે કબજે કર્યા હતાં. મરુભૂમિ, અપર
માલવ અને લાટમાં ગુર્જરાએ સત્તા જમાવી હતી. પંચનદ અને
ગાંધારમાં હૂણુની આણુદાણુ ફરતી હતી. એ હૂણોનો સમુદ્ર પ્રલય-
કાળના વેગથી વધવાનું અને સર્વને ગળી જવાનું કરવા લાગ્યો. તેનું
બળ તોડવાને પ્રભાકરવર્ધન આગેવાની કરી અભેદ જંગમ ખડક
તુલ્ય મેદાને પડ્યો. આદિત્યવર્ધનના સમયમાં હૂણો સામેના વિગ્રહમાં
જેણે પૂર્વે બહાદુરી બતાવી હતી તે સિંહનાદ તેનો સેનાપતિ હતો.
આ વખતે પાંચાલના સિંહાસને એની ફાઇના દીકરો અવન્તિવર્મા
હતો. તે પોતાના સમગ્ર સૈન્ય સાથે લાઇને સત્વર^૧ આવી મળ્યો.
એમનો જખરો મારો ન ખમી પંચનદના હૂણો હરિણની પેઠે નાદા.
તેઓ શમી પીલુ અને કેરના દુર્ગમ જંગલમાં આવેલા શાકલના^૨
કિલ્લામાં ભરાયા. પરંતુ કાંટાવાળા અરણ્યની આડ કુરુક્ષેત્ર અને પાંચાલ-
ના શૂરા સુભટોને અટકાવી શકી નહિ; તેમ જ શાકલનું બચાવકામ
હૂણોનું રક્ષણ પણ કરી શક્યું નહિ. ભારતવાસીઓના પર્વતતોડ ધસારા

૧ મુદ્રારાક્ષસના સમાપ્તિલોકમાં અવન્તિવર્માએ હૂણોનું કાસલ
કાઢ્યાનું લખ્યું છે; અને હર્ષચરિતમાં પ્રભાકરવર્ધનને હૂણુહરિણકેસરી કહ્યો
છે. તે ઉપરથી એમ સંભવે છે, કે બંનેએ મળી દક્ષિણ હૂણુરાજ્ય બંધું
વાળ્યું. બેઉએ એક વખતે થયા હતા; સાખપડોશી હતા; સગા હતા; અને
એક સરખી રીતે હૂણોની બલજેરીના જોખમમાં હતા; તેથી આમ માનવા-
ને કારણ મળે છે. આને મળતો દાખલો નરસિંહગુપ્ત અને યશોધર્માનો છે.
મિહિરકોશને હરાવવાનું માન યવનચંગ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યને આપે છે.
મંદસોરના જયસ્તંભના લેખમાં યશોધર્મા એ માનનો દાવો કરે છે એ ઉપરથી
બેએ મળીને હૂણુ શાહને હરાવ્યો હશે, એવો નિર્ણય ઐતિહાસકો બાંધે
છે. ૨ મહાભારતમાં કહેલા મદ્ર દેશની રાજધાની જે શાકલ, તે શહેર
હાલના શિયાલકોટ પાસે આવ્યું હતું. અયક નામે ન્હાની નદી જે ઈશાન
દિશામાં જમ્મુના ડુંગરોમાંથી નીકળી શિયાલકોટ પાસે થઈ આગળ જતાં

સામે ટક્કર લેવા અસમર્થ હજો દોદશ જેમ નસાય તેમ નાહા. પ્રભાકર-વર્ધન અને અવન્તિવર્માએ ગઢ સર કરી જુલમી લૂટારાઓનું એ આશ્રયસ્થાન ઉદ્વસ્ત કર્યું.^૦ પાછળથી શ્રીકંઠપતિએ ગાંધાર, સિન્ધુદેશ, મરુભૂમિ, અપર માલવ અને લાટના રાજાઓને એક પછી એક હરાવ્યાં.^૦ આ તેના પરાક્રમશાળી પ્રતાપને લીધે તે પ્રતાપશીલ બિરુદથી ઓળખાયો. જલંધર, ટક્ક, કાશ્મીર, સુવાસ્તુ વગેરે મુલકના વધારાથી સ્થાપવીશ્વર એક નહાની ઠકરાત મટી મોટું રાજ્ય થઈ પડ્યું. હવે પ્રભાકરવર્ધને મહારાજાધિરાજની પદવિ ધારણ કરી.^૦

સંતતિ

આ અબ્યુદયના વર્ષમાં યશોમતી^૦ રાણીએ કુંવરને જન્મ આપ્યો (ઇ.સ. ૫૮૨). રાજ્યવૃદ્ધિની યાદગીરીમાં તેનું નામ રાજ્યવર્ધન રાખવામાં આવ્યું. તે પછી ચાર વરસે સર્વને હર્ષ ઊપજાવનારો બીજો કુંવર જનમ્યો (ઇ.સ. ૫૮૬). એ જ શ્રીમાન હર્ષવર્ધન કિંવા હર્ષ. તે બે વર્ષનો અને તેનો મોટો ભાઇ છ વર્ષનો થયો, ત્યારે એક કુંવરી જનમી. લાડકોડની એ કુંવરીનું નામ રાજ્યશ્રી રાખવામાં આવ્યું (ઇ.સ. ૫૮૮).^૧

બિયાસને મળે છે, તે મહાભારતની અપગા નદી સમજવી. ૨ જુઓ હર્ષ-ચરિતમાંનો નીચેનો ફકરો:-હૂણહરિકેસરી સિન્ધુરાજજ્વરો ગુર્જરપ્રજાગરો ગાન્ધારાધિપગન્ધદ્વિપકૂટપાકલો લાટપાટવપાટચ્છરો માલવલક્ષ્મીલતાપરશુઃ પ્રતાપશીલ इति પ્રથિતાપરનામા પ્રભાકરવર્ધનો નામ રાજાધિરાજઃ।^૦

૧ Duff's Chronology of Indiaમાં અવન્તિવર્મા પછી તેનો પુત્ર ગ્રહવર્મા ઇ.સ. ૬૦૦માં ગાદીએ હોવાનું લખ્યું છે. તે પહેલાં બે ત્રણ વરસ ઉપર તે રાજ્યાડઢ થયો હોય, તો તેનો રાજ્યારંભ ઇ.સ. ૫૯૭-૯૮ માં થયો લેખાય. પિતાના મરણના શોક પછી ઇ.સ. ૬૦૨માં તે રાજ્યશ્રીને પરણ્યો હોવો જોઈએ. તે સમયે રાજકુમારી ચૌદ વરસની માનતાં એનું જન્મવર્ષ ઇ.સ. ૫૮૮, હર્ષવર્ધનનું ઇ.સ. ૫૮૬, અને રાજ્ય-

કુંવરો છૂટા બાળખેલ ખેલતા થયા, ત્યારે તેમના મામાએ ભંડિ° નામે એકના એક પુત્રને તેમની સેવામાં મૂક્યો. એની ઉમ્મર તે વખતે આશરે આડેક વરસની હતી. એ રાજ્યવર્ધનથી આશરે એક અને હર્ષવર્ધનથી પાંચ વરસે મોટો હતો. એની સાથે કુંવરોને ગાઢો રનેહ બંધાયો. ત્રણે ભાઈઓ ન્યારે વિદ્યા ભણી ગિતર્યા (ઇ.સ. ૫૯૯), ત્યારે પ્રભાકરવર્ધને કુમારગુપ્ત અને માધવગુપ્ત નામે બે રાજકુમારોનો તેમને પરિચય કરાવ્યો^૧. બેમાં મોટો કુમારગુપ્ત તે વખતે અઢાર વરસનો હતો. એઓ પૂર્વે માલવના રાજના કુંવરો હતા. એમના પ્રપિતામહ લાનુગુપ્તના સમયથી શ્રીકંઠ અને પૂર્વ માલવના રાજ-કુટુંબમાં મૈત્રીદાવો ચાલ્યો આવતો હતો. જુવાન રાજકુમારો પણ એકબીજાને બહુ મ્હાવા લાગ્યા.

રાજ્યવર્ધન ઉમ્મર લાયક થયો હોવાથી પિતાએ તેને રાજકાર-ભારમાં જોડવાનો સંકલ્પ કર્યો. સુશીલ રાજકુમારે અવલોકિતેશ્વરની દૈવી પ્રેરણાથી બહુ માન પુરઃસર પિતાની ઇચ્છા માથે ચઢાવી (ઇ.સ. ૫૯૯). સર્વ રાજકાજ ઊપાડી લઈ યુવરાજે રાજના શિરનો ભાર હળવો કર્યો. તેણે પોતાના સદ્ગુણોથી અને સારા કારભારથી પ્રજા-

વર્ધનનું ઇ. સ. ૫૮૨ આવે છે. અહીં કહેવું જોઈયે કે વિવાહસમયે રાજ્ય-શ્રી વેષમાં આવી ચૂકી હતી; જુઓ હર્ષચરિત ૧. ઉચ્છૈસ ૪ ૧. રાજ્યવર્ધન ઇ. સ. ૬૦૬ માં બામિયનના હુલ્લો સામે ચડ્યો, ત્યારે તેનો ન્હાનો ભાઈ તુષારગિરિ સૂધી સાથે હતો. સળબ એ વખતે હર્ષની ઉમ્મર આશરે વીસ વર્ષની હોવી જોઈયે. એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં પણ ઉપલી અટકળને પુષ્ટિ મળે છે. મધ્ય હુલુરાજ્ય સામેના વિગ્રહ વખતે સ્મિથ સાહેબ હર્ષને ચૌદ પંદર વરસનો લેખે છે, એ હીસાએ રાજ્યવર્ધન સત્તર અઢાર વરસનો જ ઠરે. એટલી નાની ઉમ્મરે પિતા તેને અતિ વિકટ વિગ્રહમાં મોકલે, એ સંભવિત લાગતું નથી.

૧ જુઓ હર્ષચરિત ૧. ઉચ્છૈસ ૪ ૧. રાજ્યકુંવરોની વિદ્યાર્થી-અવસ્થા સોળ વર્ષે પૂરી થતી હતી.

જનની પણ પ્રીતિ સંપાદન કરી.^૧

કુંવરી રાજ્યશ્રી હવે વિવાહયોગ્ય વયની થઈ. એને ક્યાં પરણાવવી તેનો વિચાર કરતાં, દક્ષિણ હજુરાજ્ય સામેના પ્રાણ્ત વિગ્રહનો સાથી જે અવંતિવર્મા, તેના ન્યેષ્ઠ પુત્ર ગ્રહવર્મા પ્રભાકરવર્ધનને સાંભરી આવ્યો. તે નવો રાજા છતાં તેના ગુણો એવા હતા કે તેનામાં હરકોઈની નજર ઠરે. આથી 'કૌર્ષ' પછવાડે ભત્રીજાના શિરસ્તે શ્રીકંઠપતિએ કુંવરી પાંચાલપતિને પરણાવી (ધ.સ. ૬૦૨).

પરાક્રમી રાજ્યવર્ધન

યુવરાજના હાથમાં રાજ્યની લગામ જોઈ તાબેદારીની ધૂંસરી કાંધેથી કાઢી નાંખવા દેવપુત્ર વગેરે રાજાઓએ ઇ.સ. ૬૦૩માં ભારે ખળભળાટ મચાવ્યો. એ અંતઃક્રોધ શમાવવા પોતે ન ચડતાં પ્રભાકરવર્ધનને પાટવીકુંવરને અગ્રેસર કરી મોકલ્યો. આ એની સ્વતંત્ર રણસંગ્રામમાં પહેલી કસોટી હતી. એની બહાદુરી અને હોશિયારીની પરીક્ષા જોવા ખાતર જ રાજાએ એને યુદ્ધના અખાડામાં ઊતાર્યો હતો. પ્રતાપી પિતાના પરાક્રમી પુત્રે દુશ્મનોને સખત હાર ખવરાવી એટલું જ નહિ, પણ જીવતા પકડી તેમને રાજાની હજુરમાં ખડા કર્યા. મંડળેશ્વરે માફી બક્ષી તેમને પોતપોતાનું રાજ્ય પાછું આપ્યું. પ્રચંડ મુદ્દગરના પ્રહારથી ચપટ બેસી ગયેલા લોહશંકુની પેઠે તેઓએ

૧ હર્ષનાં જ્ઞાનપત્રોમાં શત્રુભૂત હજુના ઉન્મૂલન ઉપરાંત રાજ્યવર્ધનને દેવગુપ્ત આદિ રાજાઓને યુદ્ધમાં હરાવી કેદ પકડ્યાનું અને પ્રજાની પ્રીતિ મેળવ્યાનું લખ્યું છે, તે પિતાના મરણ પછીનો દંડ નહિ પણ તે પહેલાંથી શરૂ થતો કંઈક લાંબો અમલ સૂચવે છે; આ ઉપરથી અહીં રાજ્યવર્ધનના યૌવરાજ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી રાજ્યાભિષેકને અંગે યવનચંગે અવલોકિતેશ્વરનો જે પ્રસંગ આપ્યો છે, તે પરમ માહેશ્વર હર્ષને લાગુ ન હોવાથી સંભાવ્યતાની દૃષ્ટિએ તેનો સંબંધ પણ સૌગત રાજ્યવર્ધનના યૌવરાજ્યાભિષેક સાથે યોજ્યો છે.

સારપછી ફરીને એના વખતમાં માથું ઊઠાવ્યું નહિ.^૧

એવામાં ભરતખંડના જૂના કદા દુશ્મન હૂણ પાછા ત્રાસ આપવા લાગ્યાં. ધ્રુવવનધાટના મસાણમાંથી જાગેલું એ ભૂતાવળ કપિશ,^૨ ગાંધાર,^૩ ટક્ક^૪ વગેરે ધૂણાવવા લાગ્યું. તેના સામે મદા-રાજાએ દેવગુપ્ત વગેરે રાજાઓને હરાવી ક્રેદ કરનાર શૂરા કુમાર રાજ્યવર્ધનને મોટી સેના અને અનેક સામંતો સાથે મોકલ્યો. તેણે જનકધર અને કાશ્મીરનાં ખંડિયાં રાજ્યોમાં થઈ વરાહમૂળને રસ્તે થઈ સુવાસ્તુનો^૫ મહાવનપર્વત ઝપાટાબંધ પસાર કર્યો. અહીં વળાવવા આવેલા ન્હાના ભાઇને પરાણે રોકી મોટો ભાઇ તુષારગિરિની^૬ પ્રયંડ

૧ જુઓ હર્ષનાં દાનપત્ર-રાજાનો યુધિ કુટ્ટવાજિન હવ શ્રીદેવગુપ્તાદયઃ કૃત્વા યેન કષાપ્રહારવિમુક્ષાઃ સર્વે સમં સંયતાઃ । વિદ્વાનોનું એમ માન્યું છે, કે જે માલવરાજાને હાથે મહાવર્મા માર્યો ગયો તે આ દેવગુપ્ત. પરંતુ હર્ષચરિતને આધારે આગળ કહેવામાં આવશે તે મુજબ ખુની માલવરાજા તો રાજ્ય-વર્ધનને હાથે જીવ ખુએ છે. એ જ જો દેવગુપ્ત હોય, તો દાનપત્રોમાં તેને કેદાકર્યો નહિ પણ કાપી નાંખ્યો લખે. હું તો એમ ધારું છું કે હર્ષચરિત-માં બાણ કવિએ યશ્વન્તર્ગતાપરિમિતરિપુશલ્યશક્કીલિતામિવ નિશ્ચલામુવાહ રાજલક્ષ્મીમ્ । એ વાક્યમાં જે અંતર્ગત શત્રુઓ કહ્યા છે તે જ રાજાઓનો દાનપત્રોમાં નિર્દેશ છે. દેવગુપ્ત અને તેના મળતિયા કયાંના, તે જાણવામાં નથી. લાટ, માલવ, ગુર્જર અને સિંધુ દેશના કદાચ તેઓ હોય; કેમકે જય સ્થાપવીશ્વરનો દ્રોહ કરનાર આ ચાર છે. ૨ કાફિર-રતાન. ૩ પેશાવરની આસપાસનો મુલક. ૪ પંજબ. ૫ સ્વાટ. ૬ રાજ્યવર્ધન તુષારગિરિ ઓળંગી ઉત્તર તરફ હૂણોને જીતવા ગયાનું હર્ષચરિતમાં લખ્યું છે. સામાન્ય રીતે તુષારગિરિ શબ્દથી હિમાલયની હાર સમજાય છે. પરંતુ હર્ષચરિતમાં તુષારગિરિનો અને હિમાલયનો ગર્ભિત વિવેક કર્યો છે. હસીય એવાન્તરં તુષારગિરિગન્ધમાદનયોરુસ્તા-હિનઃ, કિષ્કુસ્તુરુક્કવિષયઃ, પ્રાદેશઃ પારસીકદેશઃ, શશપદં શકસ્થાનમ્ । ‘વીર

હાર ઓળંગી ઉત્તર તરફ દુરમન સામે ધસ્યો. સવારી બહુ વસમી અને જોખમ ભરેલી હતી.° જાયા જાયા ખડક અને જડી જડી ખોથી કુદરતી રીતે જ અહ્મનદેશ દુર્ગમ હતો. એ પહાડી મુલકમાં આરે માસ વરસાદ ઝરફ અને પવનનાં ભારે તોફાન થતાં અને રસ્તા બંધ થઈ જતા. ભર જાનહાળાની મોસમમાં પણ કડકડતી ટાઢ પડતી હતી. આમિયન શહેર ડૂંગર ઉપર વસ્યું હતું. લોક ગુફાઓમાં ધર કરીને રહેતા હતા.° ખીણમાં સુખાંબનદીના મૂળનો એક કાંટો ખગ-ખગાટ કરતો વહેતો હતો. એ ખીણ સમુદ્રની સપાટીથી ૮૫૦૦ ફુટ ઊંચી છે. એમાંના ડૂંગરો અઢીથી સાડા ત્રણ હજાર ફુટ ઊંચા વધેલા

પુરુષને તુષારગિરિ અને ગંધમાદનનું અંતર સ્વરૂપમાત્ર છે, એટલે કે સામાન્ય માણસને મન તે અંતર ધણું મોટું છે. આવી રીતે ગંધમાદનથી બહુ છેટે આવેલો તુષારગિરિ તે કયો? હિમાલયના એક ભાગ તરીકે ગંધમાદન પર્વત જાણીતો છે. બાણ ભટ્ટની કાદમ્બરીમાં તારાપીડના રાજ્યના વિસ્તારની ચારે દિશામાં મર્યાદા બતાવી છે, ત્યાં ઉત્તરની હદ ગંધમાદનથી આંકી છે અને તેને બદરિકાશ્રમ વડે રમણીય બનેલો કહ્યો છે; જુઓ કાદં । પૃ. ૫૫ । પં. ૧-૪ । નરનારાયણચરણમુદ્રાક્ષિતબદરિકાશ્રમરમણીયાત્ કુબેરપુરસુન્દરીભૂષણરવમુખરિતશિખરાત્ સપ્તર્ષિસંધ્યોપાસના પૂતપ્લવણામ્મસો વૃકોદરોદ્દલિતસૌગન્ધિકષ્ણ્વસુગન્ધિમજ્જલાદાગન્ધમાદનાત્ । આથી હિમાલયની હારનો કેદારનાથ આગળનો ભાગ તે જ ગંધમાદન પર્વત ઠરે છે. એની અને હિમાલયની વચ્ચેનું છેદ કહેવું, તે તો શરીર અને તેના એકાદ અવયવ વચ્ચેનું છેદ કહેવા બરાબર છે. અર્થાત્ ઉપરના હ. વ. ના બે તારામાં તુષારગિરિ તે હિમાલય નહિ, પણ ખીણે કોઈ પર્વત હોવો જોઈએ. હવે યવનચંચના પ્રવાસની હકીકત ઉપરથી જાણીએ છીએ કે હાલનો હિંદુકુશ પર્વત એ પ્રવાસીના સમયમાં તુષારગિરિ કહેવાતો હતો; જુઓ Watters' Yuan Chwang. આ પ્રદેશમાં વિહાર કરનારા ખૌઝ સાધુઓ એનો તુષારગિરિના નામથી નિર્દેશ કરે છે°. આથી હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવું છું, કે હિંદુકુશની પેલી પાર આમિયનના હોણા

જોવામાં આવે છે.^૧ આવા અગમ્ય પ્રદેશમાં લૂટારૂઓ ઉત્તર અને દક્ષિણ રાજ્ય તૂટ્યા પછી એમનો મધ્યપ્રદેશ બાંધી નિશ્ચિતપણે વસતા હતા. તેમને સ્વપ્નમાં એ ખ્યાલ ન હતો કે તેમનો હામ ફેડવા કપિશનો વિકટ ડુંગરી મૂલક વીંધી રાજ્યવર્ધન ધસ્યો આવે છે. એના અણુધાર્યા હુમલાથી હૂણો ગભરાઈ ગયા. નાકાં ને મોરચાઓ દુશ્મનના હાથમાં હોવાથી નાસવા જતાં તેઓ ઊભટા અખડાઈ પડ્યા ને કપાઈ મુઆ. રોષે ચડેલા યુવરાજે હૂણોનો ખોડો કાઢી નાંખ્યો. એ રીતે મધ્ય હૂણરાજ્યનો પણ અંત આવ્યો (ઇ.સ. ૬૦૬)^૨.

ઉપર જ રાજ્યવર્ધન સવારી લેઈ ગયો હોવા જોઈએ. ઉપરના ઉતારામાં જે જે મુલકો ગણાવ્યા છે, તે હિંદુકુશની પારના છે. એમને હિમાલય સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી કે જોયું તુષારગિરિ શબ્દે હિમાલય લેઈ શકાય. વળી હૂણોનાં ત્રણ રાજ્ય પૈકી ઉત્તરનું ઇ. સ. ૫૬૫માં અને દક્ષિણનું ઇ. સ. ૫૮૦માં નાશ પામ્યું હતું. તે પછી હયાતી ધરાવનાર એકલું મધ્ય હૂણરાજ્ય જ હતું. આથી રાજ્યવર્ધનની ચડાઈ તેના ઉપર જ હોવી જોઈએ; અને એ રાજ્ય હિંદુકુશની પેલી પારના ડુંગરી મુલકનું, જેનું મુખ્ય શહેર બામિયન હતું. એ હકીકત પણ ઉપલા નિશ્ચયનું સમર્થન કરે છે.

૧ જુઓ Watters' Yuan Chwang; અને Enc. Brit.

૨ હર્ષનાં દાનપત્રોમાં ઉત્ત્વાય દ્વિષતો વિજિત્ય વસુધાં કૃત્વા પ્રજાનાં પ્રિયમ્ એ જે પંક્તિ છે, તે આ પરાક્રમને અનુલક્ષીને હોય એમ લાગે છે. વળી હર્ષ જોવા સ્થાણવીશ્વર આવે છે, તેવો જ મોટા ભાઈને સાંઠણી પર ખેપિયા દ્વારા પિતાની બચંકર માંદગીના સમાચાર મોકલાવે છે. તે મળ્યાથી રાજ્યવર્ધન એકદમ નીકળે છે; તે પિતાની પાક્ષિક ક્રિયા પછી સ્થાણવીશ્વર આવી પહોંચે છે. અહીં તેને બન્હેવીના ખૂનની ખબર મળે છે. એટલે તે શત્રુ ઉપર ચડી જાય છે. યુદ્ધમાં માલવરાજ માર્યો જાય છે ને રાજ્યવર્ધનની જીત થાય છે. તે વખતે શશાંક દગો રમી તેનું ખૂન કરે છે. મોટા ભાઈના મરણથી હર્ષ સ્થાણવીશ્વરની ગાદીએ આવે છે. આ બનાવો જે ઝડપથી બને છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં તેમને માટે આશરે

આપત્તિ ઉપર આપત્તિ

મોટા ભાઈ સિધાવ્યા પછી હર્ષ તુષારગિરિની આ પાસેનાં પુરાણાં જંગલોમાં શિકાર કરવા થોડ્યો.^૧ શરૂ રાજવંશીઓ રણમાં શત્રુના અને અરણ્યમાં શ્વાપદના શિકારમાં આનંદ માને છે. મૃગયાના કોલાહલથી તે જંગલને કંપાવી મૂકતો હતો; તેવામાં તેને એક દિવસ પિતૃશ્રીના ભયંકર મંદવાડના મહા ઉદ્દેગકારક સમાચાર મળ્યા. તેથી તે પાણી એ પીવા ન રહી છડી સવારીએ નીકળ્યો. લાગલાગટ મુસાફરી કરી ત્રણ દિવસના કડાકાએ તે સ્થાણ્વીશ્વર પહોંચ્યો. અહીં પ્રભાકરવર્ધન મોતની પથારીએ પડ્યો હતો. હર્ષ એટલો લાગ્યશાળી કે એને માતાપિતાનો મેળાપ થવા પામ્યો. એના આવ્યા પછી મંદવાડ વધી જતાં સતીશિરોમણી યશોમતી જીવતી બળી મુઠ્ઠા ત્યાર પછી સ્વર્ણ સમયમાં પ્રભાકરવર્ધનને પણ દેહ છોડ્યો. એકીવખતે માતાપિતાની શીતળ અને હૂંફાળી છાયા ખોઈ ખેસનાર હર્ષ બહુ બહુ કલપાંત કર્યું.

એક મહિનાનો ગાળો બસ જણાય છે. હર્ષના રાજ્યનો આરંભ પુરાતત્ત્વ-વિદ્ ઇ. સ. ૬૦૬ના આક્ટોબરમાં મૂકે છે; જુઓ Ind. Ant. XXVI, ૩૨, અને Duffs Cron. Ind. એ હીસાબે ઢૂંઢો ઉપર રાજ્યવર્ધનની સવારી ઇ. સ. ૬૦૦ના બીજા ચરણમાં થવી જોઈએ. રિમથ અને ૩૬ તેની સાલ ઇ. સ. ૬૦૫ આપે છે, તે બરાબર નથી.

૧ જુઓ હ. ચ. ૧ ૫ । તુષારશૈલોપકથવનેષુ... ક્ષીઢન્ મૃગયાં... વહિરેવ વ્યલમ્બત । વાંચનાર જોશે, કે અહીં તુષારશૈલને ભરતખંડની બહાર કહ્યો છે. અહીંથી પાછાં વળતાં હર્ષને જૈન દિગંબર સાધુ સામે મળે છે. તેથી આ ભાગમાં દિગંબરજૈનોની વસતી હશે એમ સમજાય છે. જુઓ હ. ચ. ૧૫ । કઝલમય ઇવ બહુદિવસસમુપચિત્તબહુલમલપટલમલિનિતતનુરભિમુખમાજગમ શિખિપિચ્છલાઞ્છનો નગનાટકઃ ।

૨ જુઓ હ. ચ. ૧ ૫ ।

સ્થાણવીશ્વર આવ્યાને બીજે જ દહાડે પરાડિયે ઘડિયાળેજણુ ઊંટના ટપાથી હર્ષે મોટા ભાઈને પિતાના આખર મંદવાડના સમાચાર મોકલાવ્યા હતા^૧. તે મળતાં વિજયનો લાભ લેવા ન રહી રાજ્યવર્ધન એકાએક પાછો ફર્યો. પંથ એટલો લાંબો હતો, કે તે ઉત્તરક્રિયા થઈ રહેતાં માણુમાણુ આવી પહોંચ્યો. અહીં માતાના અચિંતિત અગ્નિપ્રવેશથી ને પિતાના પૂર્વાશંકિત મરણથી તેના હૃદયને ખેવડો આઘાત થયો. તીવ્ર વૈરાગ્યની ત્યાગવૃત્તિમાં તે રાજપાટ ન્હાના ભાઈને સોંપી રક્તપટ ગ્રહણ કરતો હતો, તેટલામાં કનોજથી શ્વાસ-ભયે હલકારે આવ્યો. તેણે ત્રાહિ ત્રાહિ સાથે મહારાજ ગૃહવર્માનું અપર માલવના રાજ્યએ ખૂન કર્યાના અને દેવી રાજ્યશ્રીને બેડી જડી કેદમાં નાંખ્યાના દારુણ સમાચાર નિવેદન કર્યા. તે જ ક્ષણે માત્ર દસ હજાર ઘોડા સાથે કુમારગુપ્તને^૨ અને ભંડિને લેઈ રાજ્યવર્ધન બન્હેવીનું વેર લેવાને અને બહેનની વહાર કરવાને ધાયો.^૩

આ વખતે કનોજમાં માલવરાજની^૦ આગેવાની નીચે લાટ અપર માલવ અને ગુર્જરનાં લશ્કરો એકઠાં થયાં હતાં. એ ત્રણ રાજ્યો અત્યારસૂધી દગાયાં ચંપાયાં શ્રીકંઠને નમ્યું આપતાં હતાં. પણ તેમના હૃદયમાં પ્રભાકરવર્ધનને કરેલો પરાભવ સાદ્યા કરતો હતો.

૧ જુઓ. હ. ચ. ૧૫. ત્વરમાણો ભ્રાતુરાગમનાર્થમુપર્યુપરિ શીઘ્રપાતિનો દીર્ઘાશ્વગાન્ પ્રજવિનશ્ચોષ્ટ્રપાલાન્ પ્રાહ્ણોત્ ૧. આ વચનથી, મોટાભાઈની ગેરહાજરીમાં રાજ થઈ બેસવા હર્ષે ખટપટ કર્યાની વાત ચવનચંચ લખે છે તે ખોટી પડે છે. ઐતિહાસિક સ્થિતિએ તે સ્વીકારી ન હોત, તો અહીં હું તેની નોંધ પણ લેવી દુરસ્ત ધારત નહિ. ૨ માલવ-રાજના પુત્રો કુમારગુપ્ત અને માધવગુપ્ત રાજ્યવર્ધન ને હર્ષવર્ધનના બાળપણના સાથી હતા. તે પૈકી હર્ષચરિતમાં પાછળથી એકલાં માધવગુપ્તનું જ નામ વાંચવામાં આવે છે. તેથી સમજાય છે કે કુમારગુપ્ત રાજ્યવર્ધનની સાથે ગયો હશે અને શશાંકને ત્યાં દગાથી માર્યો ગયો હશે. ૩ જુઓ હર્ષચરિત ૧૬૧.

આથી, જ્યારે અપર માલવના કિનારોર રાજાએ પ્રયાગ વૈરી પ્રતાપ-
શીલને મંદવાડની મરણપથારીએ પડ્યાની, શરો શાન્ત્યર્થન લાવ-
લશ્કર સાથે તુષારગિરિની પેલી પાર ગયાની અને કીડાકૌતુકી
હર્ષવર્ધન સુવાસ્તુમાં મૃગયાવિહારના નાદે ચઝ્યાની ખખર છૂપા જન-
સુસથી જાણી, ત્યારે તેણે એ છિદ્રનો લાભ લેઈ શ્રીકંઠ અને કનોજ
છતી લેવાનો મનસૂમો કર્યો. પ્રપંચી માલવરાજે પડોશના લાટ અને
ગુજરને પણ જૂનું વેર યાદ દેવરાવી ઉશ્કેર્યો. એ વિગ્રહમાં કર્ણ-
સુવર્ણનો શશાંક પણ જોડાયો.^૧ એ મહા ધર્માન્ધ શૈવ હતો.^૨
યુદ્ધગયામાં પુરાણું મહાભોધિ વૃક્ષ હતું, તેનાં મૂળમાં દેવતા મૂકી એણે
તેનો નાશ કર્યો હતો. પાટલિપુત્રમાં યુદ્ધ ભગવાનનાં પગલાં હતાં,
તેની શિલા ઊંચકી એણે ગંગાના ઊંડા જળમાં ફેંકી દીધી હતી.
મગધમાં અનેક સંધારામાં હતા, તે જમીનદોસ્ત કરી એણે ખોદ્ધ
ભિક્ષુઓને રખડતા કર્યા હતા.^૩ ધર્મદ્રેષ સંતોખવાના હેતુથી એ
કાન્યકુબ્જ ઉપરની ચડાઇમાં સામેલ થયો. ત્યાં ગંગાના કિનારે અવ-
લોકિતેશ્વર ભગવાનની એક અતિ ભવ્ય મૂર્તિ હતી.^૪ શ્રદ્ધાળુ ખો-
દોમાં તેની બહુ ખ્યાતિ હતી. તેને તે બ્રહ્મનષ્ટ કરવા ઇચ્છતો હતો.
ત્યારે રાજ્ય સંતલશ કરી એકાવખતે કનોજ ઉપર અણચિંત્યાં ચડી
આવ્યાં. આ ચારગણા લશ્કર સામે ટક્કર લેવા હામ બીડી ગ્રહવર્મા
સજ્જ થયો. તેણે કોટ ઉપર વજીરીએ વજીરીએ અને કોઠે કોઠે
સૈનિકો ગોઠવી દીધા. કનોજની પૂર્વ બાજુએ ગંગા નદી શહેરને
ઘસડાઈને વહેતી હતી; એટલે એ તરફથી તો દુશ્મનનો ભય જ
ન હતો. બાજુઓએ નદી જેવી જ ઊંડી ખાઈ હતી. ઉપરાંત શહે-

૧ રાહિતાસ ગઠ (ક. અ. ૨૪-૩૭, પૂ. રે. ૬૩-૫૧) થી જડેલા સીલના ખીખામાં નંદી છે; જુઓ Corp. Ins. Vol. III, p. 283. વળી શશાંકના એક સિકાની સવળી બાજુએ વૃષભવાહન શિવ છે; જુઓ Rapson's Indian Coins, Plate IV, 15. તે ઉપરથી શશાંકને મેં શૈવ કહ્યો છે.^૧

૨-૩ જુઓ Watters' Yuan Chwang.

રની આસપાસ મળખૂત કિલ્લો હતો, તેનો આશરે આડેક માઇલ ઘેરાવો હતો. કાન્યકુબ્જ ગંગાને કાંઠે પાગડીપન્હે વસ્તું હતું તે પાંચ માઇલ લાંબું અને એક માઇલ પહોળું હતું. તેમાં કાચ જેવા પાણીવાળાં અનેક સ્વચ્છ સરોવરો હતાં અને રણિયામણી વાડીઓ હતી^૧. તેમાં અનેક બૌદ્ધ સંધારામ અને હિંદુ દેવમંદિર શોભી રહ્યાં હતાં. શત્રુઓએ જોયું કે જોર દાખવી શ્રરા પાંચાલ સુભટો પાસેથી આ શહેર પડાવવું મુશ્કેલ છે, અને ભૂખમરાથી તેઓ તાબે થાય ત્યાં સુધી એને ઘેરો ઘાલી બેસી રહેવું મૂર્ખાઈ ભરેલું છે. તેથી, જે દિવસે પ્રભાકરવર્ધનના પ્રાણુ લાગ્યા, તે જ દિવસે હુન્ન્યા માલવરાજે સલાહને માટે મસલતના બહાને અલગ જિલા કરેલા પટમંડપમાં ગ્રહવર્માને તેડ્યો. બોળો જવાન રાગ વહેમ ખાધા વગર મળવા બહાર આવ્યો. આ તરફ મંડપમાં પગ મૂકતાંની સાથે વિશ્વાસઘાતી માલવરાજે મોખર રાગનું ખૂન કર્યું અને પેલી તરફ દરવાજા બંધ થતાં પહેલાં તેના ઘોડેસ્વારે શહેરમાં ઘૂસી જઈ કતલ ચલાવી. બહારથી લાટ ગુર્જર અને ગૌડ લશ્કરે જોસભેર હલ્લો કર્યો. પાંચાલ સુભટો જીવ પર આવી ખુન્નસથી લડતા લડતા એકેએક કપાઈ મુર્યા; ને કનોજ શત્રુના હાથમાં ગયું. માલવરાજે રાજ્યશ્રીને કનોજના કારાગૃહમાં કેદ કરી. જપતા પુરતું લશ્કર મૂકી સ્થાણવીશ્વર ઉપર ચડી જવાનો તે વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં રાજ્યવર્ધનનું હયદળ એકાએક તોફાની વાદળની પેઠે તેના ઉપર તૂટી પડ્યું. ભયંકર સંગ્રામ મચ્યો. તેમાં માલવરાજ મરાયો અને રાજ્યવર્ધનની જીત થઈ^૨.

૧ જૂના કનોજ અને તેનાં ખંડેરના વર્ણન માટે જુઓ Cunningham's Ancient Geography of India. ૨ જુઓ હર્ષચરિતની નીચે

આપેલી ગાથા:- વિંધ્યઘાતદોષઃ સ્વવધાય ચલસ્ય વીરકોપકરઃ ।
નવતરુમજ્જ્વનિરિવ હરિનિદ્રાતસ્કરઃ કરિણઃ ॥ અહીં સંકેતકાર શંકર ચલ શબ્દ ગૌડ શશાંકને માટે અને વીર શબ્દ હર્ષને માટે લે છે; જેથી

વેગળે શહેરની દક્ષિણમાં પડાવ નાંખી રહેલા શશાંકે બાજી હાથથી ગઈ જોઈ છેલ્લી વારનો ચાળવી ને દાવ નાંખ્યો. ઉપરથી સંધિ માગી, અંતરમાં ધાત ધડવાના ધરાદાથી તેણે રાજ્યવર્ધન ઉપર અનેક ભેટ સાથે કૂંવરીના સગપણનું શ્રીફળ મોકલ્યું. એ માગવું ને માગું એણે કબૂલ રાખ્યાં. તે પછી સસરાએ જમાઇને જમવા નોંતર્યો. નિષ્કપટી વીર લગારે અવિશ્વાસ આણ્યા વિના શત્રુના અવાસે માલવ-રાજપુત્ર કુમારગુપ્ત સાથે ગયો. ત્યાં શસ્ત્ર પડખે મેલી જમતાં જમતાં દુષ્ટ શૈવ ગૌડે સૌગત શ્રીકંઠપતિનું અને તેના સાથી કુમારગુપ્તનું ખૂન^૧ કર્યું. તે જ વખતે તેના લશ્કરે કાન્યકુબ્જ કબજે કર્યું. પણ

વિશ્રવ્ધઘાત શબ્દે કરી ને એ રાજ્યવર્ધનનું ખૂન સમજતો હોય એમ જણાય છે. પરંતુ ગંભીરતા લેખથી જાણીએ છિયે, કે શશાંકે તેા ઇ. સ. ૬૧૬-૨૦ સૂધી હયાત હતો. આથી ઉપરની ગાથા શશાંકને નહિ પણ માલવરાજને લાગુ છે, એમ હું સમજું છું. વિશ્રવ્ધ (અહ-વર્મા) નવતરુ, અર્થાત્ અહવર્મા નવો જ ગાદીએ આવેલો; વીર (રાજ્ય-વર્ધન) કેસરી; ખલ (માલવરાજ) વનગજ. હુઆ માલવરાજે વિશ્વાસ-ધાત કરી અહવર્માને મારી નાંખ્યો, તેથી બહાદુર રાજ્યવર્ધન તેના ઉપર ક્રોધ્યો અને તેણે માલવરાજનો યુદ્ધમાં જીવ લીધો, એવો ઉપરની ગાથા-ના પૂર્વાર્ધનો અર્થ છે. અહવર્માનું ખૂન ક્યારે થયું તે વિશે હર્ષચરિતમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ છે:-દેવ પિશાચાનામિવ નીચાત્મનાં ચરિતાનિ છિદ્રપ્ર-હારીણિ પ્રાયશો ભવન્તિ। યતો યન્મિત્રહન્યવનિપતિરુપરત્ત્વમ્ભૂતાર્તા તસ્મિન્નેવ દેવો મહવર્મા દુરાત્મના માલવરાજેન જીવલોકમ્ . . . ત્યાજિતઃ । અહીં છિદ્ર શબ્દે કરીને પ્રમાદરવર્ધનનું મૃત્યુ અભિપ્રેત છે. વળી અહવર્મા નવો બિનઅનુભવી રાજા હતો તે પણ છિદ્ર શબ્દથી સૂચિત છે.

૧ જુઓ હર્ષનાં દાનપત્ર:-પ્રાણાનુજ્ઞિતવાનરાતિભવને સત્યાનુરોધેન યઃ । જુઓ વળી હર્ષચરિતનું નીચેનું વાક્ય:- હૈલાનિર્જિતમાલવાનીકમપિ ગૌડાધિપેન મિથ્યોપચારોપચિત્તવિશ્વાસં મુક્તશસ્ત્રમેકાકિનં વિશ્રવ્ધં સ્વભવન એવ ભ્રાતરં વ્યાપાદિતમશ્રૌષીત્ । ગૌડ રાજાનું નામ બાણે નથી આપ્યું. પણ તે કણ-

તે તેના કળ્પનમાં રહ્યું નહિ. કેમકે દગો થયાની ખબર પડવાની સાથે બંડિએ દુસ્મનની છાવણી ઘેરી લેઈ માલવરાજના નનાયકા સૈન્યને શરણુ થવાની ફરજ પાડી, એટલે દગાખેર ગૌડ ધર્મદ્રોહ સંતોષ્યા વિના અગિયારા ગણી ગયો. બંડિએ હવે રાજ્યશ્રીને છોડાવવા માણસો મોકલ્યાં. તેઓ વહીસે મહોએ પાછાં આપ્યાં અને કહ્યું, કે દેવી રાજ્યશ્રી તો કારાગૃહમાં છે નહિ-કહે છે કે તે છાનાંમાનાં વિંધ્યા-ટવીમાં ચાલ્યાં ગયાં છે. લાચાર બનેલો બંડિ અસંખ્યાત કેદી અને અનર્ગળ લૂટ સાથે ભાગલે પગે સ્થાણવીશ્વર તરફ વળ્યો^૧.

ગાહીં હર્ષને રાજ્યવર્ધનના ખૂનના સમાચાર પહોંચી ગયા હતા. એ ખબર થવાની સાથે તેને રોગરોગ ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો. તેનું મહો લાલચોળ થઈ ગયું; ભવાં સંક્રોચાઈ બેવડાં વળતાં જણાયાં; આંખ-માંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો; ભુખની પિડીઓ ફરકી રહી; ઉષ્ણ નિઃશ્વાસથી નસકોરાં ફૂલવા માંડ્યાં; એક થરડાઈ થરકી રહ્યો; અને સ્વરૂપ કાળબૈરવ જેવું બીહામણું ને યમ જેવું ખૂનખાર બની ગયું. ક્રોધ અને તિરસ્કારથી દાંત પીસી એક કરડી તે બોલ્યો, કે કયાં જનાર છે એ અધોર કૃત્તનો કરનાર દુર્બુદ્ધિ? પાસે બેઠેલા અતિવૃદ્ધ હૂણાંતક સેનાધિપતિ સિહનાદે જવાંમદ્દાની સલાહથી તેનો ક્રોધ પ્રજ્વલિત કર્યો. રાજસભાને ગમગી મૂકતા સ્વરે તેણે કહ્યું:- ‘અવશ્ય એ હીણા ગૌડને શાસન થવું જ જોઈયે; એટલા માટે કે અતઃપર ક્રોધ બીજને પણ એવું હીચકાઈ નીચ કામ કરવા હિમ્મત ધરે નહિ. તમારા પિતા પિતામહ ને પ્રપિતામહ કેવાં પરાક્રમ કરી ગયા છે તે મંભારો, અને પુષ્પભૂતિવંશને દીપાવો^૨. શોક કરવાનો આ સમય

સુવર્ણનો શશાંક હોવાનું યવનચંગ લખે છે. સંકેતમાં શંકર પણ એ જ નામ આપે છે અને નીચે મુજબ ખૂનની હકીકત પણ નોંધે છે:-શશાંકનામા ગૌડાધિપતિઃ । તેન શશાંકેન વિશ્વાસાર્થ દૂતમુખેન કન્યાપ્રદાનમુકૃત્વા પ્ર-
લોભિતો રાજ્યવર્ધનઃ સ્વગૃહે સાનુચરો મુજ્જાન એવ છદ્મના વ્યાપાદિતઃ ।
૧ બુઓ હર્ષચરિત. ૨ યવનચંગ હર્ષના રાજકુળનું નામ વૈશ્ય (Feishe)

નથી. તમે તમારૂં ક્ષાત્ર તેજ યતાવો અને બ્રાહ્મણ પરશુરામની કીર્તિ ઝાંખી પાડો. અન્ય ઉપાયે તમારો દાહજવર શમવાનો નથી'. પિતાના મિત્રને કુમારે ઉશ્કેરાઈ ઉત્તર આપ્યો:—પિતાસ્વરૂપ સિંહનાદજી ! તમારાજ ચરણના સમ ખાઈ પ્રતિજ્ઞા લેજો છું, કે હું કેટલાક સમયમાં એકેએક ઉન્મત્ત રાગનો મદ ઊતારીશ ને તેને હાથ બેડવા ફરજ પાડીશ અથવા તો તેના પગમાં બેડી નાંખીશ. તે પછી ગંધ-માદન, વિધ્ય, ઉદ્યાયાચલ અને અસ્તાચલ વચ્ચેની ચાર ખૂંટ પૃથ્વીના રાગરાણાને યુદ્ધ કે કર આપવાનાં કહેણ મોકલી યોગ્ય મુહૂર્તે તે મોટા સૈન્ય સાથે દિગ્વિજયે નીકળ્યો. એની સાથે વીસ હજાર હયદળ, પચાસ હજાર પાયદળ, અને પાંચ હજાર ગજદળાનું કેળવાયલું ને

આપે છે. પરંતુ હર્ષચરિતમાં અથવા અન્યત્ર તે મળી આવતું નથી, તેથી તે શીલાદિત્યની પેઠે બહુ બહેમ પડતું છે. Feishe સંજ્ઞા સં. પુષ્પગૂતિના ઉપર-થી થઈ હશે અને તે ચીનાઈ રીવાજ પ્રમાણે દંડવાચલી સંજ્ઞા હશે. કુમારભારકરવર્માને યવનચંગે બ્રાહ્મણ વંશનો કહ્યો છે, તે તરફ નજર નાંખતાં યવનચંગે વૈશ્ય સંજ્ઞા વર્ણવાચક લીધી ધરાય છે. પરંતુ જેમ ભારકરવર્માના સંગ્રહમાં, તેમ હર્ષના સંગ્રહમાં આ વિદેશી સાધુએ ભૂલ કરી છે. કામરૂપમાં આસપાસના બૌદ્ધધર્મી પ્રદેશમાંના બ્રાહ્મણોએ આશ્રય લીધા-થી તે દેશ બ્રાહ્મણમય હતો (જુઓ યવનચંગની પ્રવાસપોથી) તેને લીધે ભારકરવર્માને ચીનાઈ સાધુએ બ્રાહ્મણ રાજ કહ્યો હશે. પહેલો વર્ણુ બ્રાહ્મણ ન હતો ને બીજો વૈશ્ય પણ ન હતો; જુઓ હર્ષચરિત ઇસવી છઠ્ઠા સાતમા શતકમાં વૈશ્ય શબ્દ જાતિવાચક નહિ પણ વર્ણુવાચક જ હતો. વરાહમિહિરની બૃહત્સમહિતાના ચૌદમા અધ્યાયના શ્લોક ૧૮, ૨૩, ને ૨૮ સાથે સાથેવાંચવાથી ખાતરી થશે, કે ક્ષત્ર વચ્ચે ને રાજાન્યનો વર્ણુના અર્થમાં જ પ્રયોગ છે. સુદર્શન સરોવરના રુદ્રદામાના લેખમાં વૈશ્ય પુષ્ય-ગુપ્તનો ઉલ્લેખ છે. એ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય તરફથી સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો હતો. અહીં પણ વૈશ્ય વર્ણુવાચક છે. શાથી જે ઇસવી સન પૂર્વે રજપૂતકુળોની હયાતી હતી નહિ. આ જ કારણથી અરોકના લેખમાંના વિજ્ઞ સાથે

કસાયલું લશ્કર હતું. સવારીમાં દંડનાયક સિંહનાદ, અશ્વાધ્યક્ષ કુંતલ, ગજાધ્યક્ષ સ્કંદગુપ્ત અને મહાસાંધિવૈઞ્ઞિક અવંતિ પણ ચડ્યા. પહેલે જ પડાવે મિત્રાચારી ઇચ્છતા પ્રાગજ્યોતિષના કુમાર ભાસ્કરવર્માએ મોકલેલો દૂત હંસવેગ તેને આવી મળ્યો.^૧ તેણે કુમારની વતી ઘણી ઘણી કીંમતી ભેટની સાથે છત્રપતિપણાના શુભશુકનરૂપ મોતીની ઝૂલવાળું અપૂર્વ વારુણ છત્ર હર્ષને નિવેદન કર્યું. ગુણરૂ હર્ષે આપત્તિના સમયમાં બંધુભાવ દર્શાવતા શૈવ વંશના ભાસ્કરવર્મા સાથે શાશ્વતી મૈત્રીનો સંબંધ બાંધ્યો, અને એને મળવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા દર્શાવી એના તરફથી આવેલા દૂતને ઉચિત સત્કારથી પાછો વળાવી પોતે પ્રયાણ જારી રાખ્યું.^૨

માર્ગમાં હર્ષને ભંડિનો મેળાપ થયો. એના મહેાથી રાજ્યશ્રીએ વિંધ્યાટવીમાં વાસ પૂર્યાનું સાંભળી દુઃખિયારા કુમારને અધિક દુઃખ થયું. એને વીતક વીતવામાં કશી બાકી રહી ન હતી. માતાનો અગ્નિપ્રવેશ, પિતાનો દેહપાત, ન્હાની બહેનનો રંડાપો અને મોટા ભાઈનો કપટથી વધ, એટલાથી જાણે ન ધરાતું હોય તેમ રાંડેલી બહેનનો પણ નિર્દય દૈવે વિજેગ પડાવ્યો. સામટાં આવી પડેલાં અનેક વજૂ સામે તેણે વજૂથી એ અધિક કઠણ હૃદય કર્યું. વીર પુરુષો સંકટમાં કાયરની પેઠે લમણે હાથ દેઈ આંસુ ઢાળવાને સર-

વૈશ્ય શબ્દનો સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન પણ નિરર્થક છે. પા. વ્યા. ૧૪૧૧ ૧૭૦૧ ઉપરના માધ્યમાંનું વિરલ વૈશ્ય પાઠાંતર પ્રમાણભૂત ઠરે, તો વૈશ્ય દેશના વતની તે વૈશ્ય એવો અર્થ ફલિત થાય. પરંતુ હર્ષના પૂર્વજો મૂળે વૈશ્ય દેશના વતની હતા ને ત્યાંથી તેઓ શ્રીકંઠમાં આવીને વસ્યા અથવા તો શ્રીકંઠનું જ બીજું નામ વૈશ હતું, એવો કંઈ પૂરાવો નથી. ઐસવાડાના ઐસ રજપૂતો પોતાને શાલિવાહનના વંશજ કહેવરાવે છે. પરંતુ હર્ષ શાલિવાહન સાથે સગપણનો દાવો કરતો નથી. આ રીતે ડૉ. બ્યૂલર, કનિગહામ વગેરેની કલ્પનાઓ નકામી નીવડે છે.

૧ જુઓ હર્ષચરિત.

જ્યા નથી. પોતે લીધેલી મહાન પ્રતિજ્ઞાથી લેશમાત્ર પણ ચલિત ન થઈ તેણે મુખ્ય સૈન્ય ભંડિની સરદારી નીચે કર્ણસુવર્ણ તરફ ચાલતું કર્યું; અને પોતે માધવગુપ્ત સાથે હયદળની એક તુકડી લેઈ વહાલી બહેનની શોધે નીકળ્યો. કહે છે કે ત્વરા પંથ ટૂંકો કરે છે; ને તે ખરું છે. જૂજ જ મજલે ગંગા નદીના કાંઠેથી હર્ષ વિંધ્યાટવી જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં આટલિક સામંત શરભકેતુનો પુત્ર વ્યાઘ્રકેતુ સારી વિંધ્યાટવીના ભોમિયા એક શબ્દરને લેઈ તેના સામે આવ્યો. એ ભોમિયાએ ભદંત દિવાકરમિત્રનું નામ લીધાથી તેના મઠ તરફ કુમારે ઘોડા ચલાવ્યા. એ મઠ ત્યાંથી અધગાઉ ઉપર એક ડૂંગરની તળેટીમાં આવ્યો હતો. તેની પાસે થઈને રફટિકના જેવું નિર્મળ ડૂંગરી ઝરણુ કલબલાટ કરતું વહેતું હતું. અહીં તે મધ્યમ વયનો બૌદ્ધ સાધુ અનેક શિષ્યો સાથે રહેતો હતો. એ પૂર્વાશ્રમે કાન્ય-કુખ્જનો વતની મૈત્રાયણી શાખાનો વિદ્વાન જ્ઞાત્રણ અને મહારાજ અહવર્માનો આપ્ત મિત્ર હતો. આથી કદાચ એને ત્યાંથી બહેનની ભાળ મળે, એ આશાએ કુમાર એને મઠે આવ્યો. દિવાકરમિત્રને તે રાજ્યશ્રીના સમાચાર પૂછતો હતો તે દરમિયાન એક ભિક્ષુ દોડતો આવ્યો. તેનો ચહેરો ગભરાયલો હતો અને મ્હોમાં શ્વાસ માતો ન હતો. ગુરુ કોની સાથે વાત કરે છે તે જોવા ન રહેતાં તેણે ખૂમ મારી કે ધાઓ, ધાઓ! ગુરુજી! આ કોઈ બાળા દુઃખની મારી બળી મરે છે; એને ઉગારિયે. બધા ત્યાં મનને વેગે દોડી ગયા અને જોયું, તો ચિંતા ખડકી બળી મરનારી બીજી કોઈ નહિ પણ રાજ્યશ્રી પોતે જ હતી. એકાએક ભાષને જોઈ મૂર્છિત બની તે પડી જતી હતી, તેને કુમારે ઝાલી લીધી; અને બાજુ ઉપર લેઈ જઈ અનેક શીતોપચાર કર્યા. ભાન આવતાં બહુ બહુ પ્રકારે સમાધાન કરી તેને મુકામે આણી. વીતક પૂછતાં એક સખીએ કુમારને કહ્યું:—‘પાપી ગૌડ નાહો તે જ અરસામાં, કલ્યાણ થજો લલા ગુપ્તનું, એમણે આસાહેબને કારાગૃહના અંધાકારમાંથી બહાર કાઢ્યાં એ ગુપ્તભાઈએ

જ અમને મોટા બાપુના ખૂનની વાત કહી. એ માઠા સમાચાર સાંભળી બાસાદેએ અન્નનો ત્યાગ કર્યો; અને તે વખતના ગરબડાટનો લાભ લેઈ આ અટવીમાં વાસ પૂર્યો. ન્હાના બાપુ આવી પહોચ્યા ન હોત, તો એ બળી મરવાનાં જ હતાં.' ગૌડનું નામ સાંભળી કુમારનો રોષ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો, જેથી આગ્યે હતો તે કરતાં પણ અધિક ત્વરાથી વિંધ્યાટવી વટાવી તે ગંગાકાંઠાની છાવણીએ પાછો ફર્યો.^૧

કુમાર હર્ષકૃત ઉત્તરાપથનો દિગ્વિજય^૦

બહેનના મનનું સમાધાન કરવાનું અને તેને બોધ દેવાનું ભદંત દિવાકરમિત્રને ભાળવી હર્ષ હયદળ વ્હાણે ચડાવી જળમાર્ગે લાંબી વાટ પી જઈ વખત સર પોતે ભંડિની સરદારી નીચે સ્થળ-માર્ગે શત્રુની રાજધાની કર્ણસુવર્ણ^૦ પહોચેલા મુખ્ય સૈન્ય ભેગો થઈ ગયો.

એ જ સંધિમાં કામરૂપનો ભારકરવર્મા ન્હાના પણ વીણી કાઢેલા સબળ સૈન્ય સાથે મેલાણમાં આવી પહોચ્યો. હંસવેગે ઊડી હર્ષ વિજયયાત્રાએ નીકળ્યાના સમાચાર કુમારને કહ્યા હતા; અને એણે કુમારને મળવાને જે ઉત્કંઠા બતાવી હતી, તે પણ હર્ષે મોકલેલી ભેટ સાથે નિવેદન કરી હતી. તે ઉપરથી કુમાર મિત્રભૂત હર્ષના દર્શનાર્થ નીકળ્યો હતો. માર્ગમાં તેના દૂતે શશાંક ઉપરની સવારીની ખબર કર્યાથી તેણે કર્ણસુવર્ણનો રસ્તો લીધો હતો. હર્ષ કુમારના દર્શનથી ધણો ખુશ થયો.^૨

૧ રાજ્યશ્રીની શોધની હકીકત હર્ષચરિતમાંથી લીધી છે. ૨ હર્ષ-ચરિતમાં હર્ષ તથા ચતેધા યથા ન વિરમસ્માન્ ક્લેશયતિ કુમારદર્શનોત્ક્રાંઠા । એ શબ્દોમાં કુમારને મળવાની ઇતેભરી જણાવે છે. તેના જવાબમાં હંસવેગ એવમભિનન્દિતાસ્મદીયપ્રણયો દેવોડપિ દિવસેઃ કતિપથૈરેવ પરાગતઃ પ્રાગ્જ્યોતિષેશ્વર ઇતિ કરોતુ ચેતસિ । એમ જે કહે છે, તેના આધારે મેં આ અટકળથી લખ્યું છે.

શશાંકે જોયું કે થળવટ જળવટના જેવડા સંગ્રામમાં બચવું મુશ્કેલ છે. આથી વખત વરતી તે કુમારને શરણે ગયો. તેણે પાપનું પોટલું મરનાર માલવરાજને માથે નાખી દીધું; અને દીન થઇ ગહગહ સ્વરે બોલ્યો:—ઘ્રોઢપ્રતાપ કુમાર! તમે માનશો નહિ; પણ મારે ત્યાં જન્મવા નોતરેલા મહારાજ રાજ્યવર્ધનનું ખૂન કર્યું, તે માલવરાજના માથાસે જ. એ ગોઝારા કૃત્યથી હજક ખાઈ ‘હવે મારે શું મ્હો બતાવવું?’ કરી ને હું કાન્યકુબ્જથી નાઠો. ખરેખર મારે ત્યાં પૂજ્યનું ખૂન થયું ને માફ ધાર્યું ધૂળ મળ્યું, એ વિચારથી આજ પણ મારા મનમાં દુઃખ થયા કરે છે. કુમારે શશાંકનાં સામવાક્ય સ્વીકાર્યાં ને લૂંડા પ્રત્યે ભલાઇ કરી દુશ્મનને જીવનદાન દીધું અને તેને માણી આપી એટલું જ નહિ પણ તેનું રાજ્ય પણ તેને સ્વાધીન કર્યું. એણે માત્ર શશાંકનું સ્વાતંત્ર્ય—તેનું પ્રભુત્વ હરી લીધું; અને એ રીતે નિર્ગૌડ પૃથ્વી કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી.

શશાંકના પરાભવથી એકલું કર્ણસુવર્ણ જ નહિ પણ સમતત, ઉત્કલ ને કોંગોદમંડલ જે શશાંકને તાબે હતાં તે પણ હર્ષની સત્તા નીચે આવી. મગધ અને કામરૂપ તો આગમચ્છથી મિત્રકોટિમાં હતાં.^૦ પુંડ્રવર્ધનના રાજ્યએ સલાહનાં કહેણ કહાવ્યાં અને તે હર્ષે સ્વીકાર્યાં. એકલા અંગરાજે વિરુદ્ધતા દર્શાવી. એના ઉપર હર્ષે ચડાઇ કરી. વિ-

૧ જુઓ હર્ષચરિતની નીચેની ગાથા:—ધૃતધનુષિ બાહુશાલિનિ શેલા ન નમન્તિ યત્ તદાશ્વર્યમ્ । રિપુસંજ્ઞકેષુ ગણના કૈવ વરાકેષુ કાકેષુ ॥ અહીં ઉત્તરાર્ધમાં શશાંકે નમ્યું આપ્યાનો આશ્રેય છે. રોહિતાસગઢથી જડેલા સીલના બીબામાં શશાંકને જે મહાસામન્ત પદ લગાડ્યું છે, તે આ વાતનું સમર્થન કરે છે. પાછળથી હર્ષે તેને મહારાજાધિરાજ પદ પણ બક્ષેલું જણાય છે; જુઓ Epi. Ind. VI. p. 143 આ બનાવ ઈ. સ. ૬૧૬ ના અરસામાં^૦

ગ્રહમાં અંગરાજ દર્શને લાથે માર્યો ગયો^૧. આ રીતે પૂર્વમાં પોતાના અમલની જમાવટ થયાથી હર્ષ પાછા વળવાનો વિચાર કરતો હતો, તે વખતે પાટલિપુત્ર મુકામે પશ્ચિમમાંથી ફીકર ઊપજાવનારા સમાચાર મળ્યા. પદ્માવતીનો^૨ મહાનાગ^૦ ભારે સંકટામણમાં હતો સિંધુરાજને મેળવી લેઈ મરુભૂમિના ગુર્જર અધીશ્વરે નાગદેશ ઉપર એકાએક ચડાઈ કરી હતી. લડાઈના મેદાનમાં તેના સામે ટક્કર લેવા અસમર્થ હોવાથી મહાનાગે પદ્માવતીના દરવાજા અંધ કરી આસનવિધિનો આશ્રય લીધો હતો. નાગદેશની રાજધાની એ નદીઓના સંગમની ખેવડ-

૧ અંગ દેશનો વિજય સુમા । ૨૫૧૫ । ને આધારે નોંધ્યો છે. એ સુભાષિત મયૂરે રચેલું છે. તે દક્ષિણપથ ઉપરની સવારીના પ્રસંગે આગળ આપવામાં આવશે. ૨ ઐતિહાસિક રિમય પદ્માવતીની આસપાસના મુલકને નક્કસામાં Naga Territoryના નામથી ઓળખાવે છે. એ શહેરની પાસેના પારા અને સિંધુના સંગમથી થોડેક દૂર નીચાણમાં, અર્થાત્ પદ્માવતીથી પૂર્વોત્તરમાં એક ગાઉએ, સિંધુ અને મધુમતીના સંગમ ઉપર સુવર્ણગિંદુ મહાદેવ હતા. બળી મરવા પહેલાં ભૂરિવસુ એ મહાદેવે આવે છે. જેની મેળલામાં મધુમતિ (Mohwar) વહે છે, તે પર્વતે કામંદકી મદ્ય-તિક્ષ અને લવંગિકા પણ ભૈરવજન્મ^૦ ખાવા આવે છે. પદ્માવતી અને સુવર્ણગિંદુ વચ્ચે ઝાડી અને પહાડ હોવાનું ભવભૂતિ લખે છે. એ પહાડને ધસ-ડાઈને પાટલાવતી વહે છે. પદ્માવતીની ઉત્તરમાં પારાને કાંઠે મહાશ્મશાનને છેડે કરાલાનું સ્થાનક હતું. ત્યાં પાસેના જંગલમાંથી કાપાલિક અધોર-ધંટ કપાલકુંડલાને મળવા આવતો હતો, એમ ભવભૂતિએ કહ્યું છે. પદ્માવતીથી પૂર્વે પારા નદીના આ તરફના કાંઠે બૌદ્ધ વિહાર હતો, એમ સરસ્વતીકળ્ઠામરણમાંથી નીચે જીતારેલા શ્લોકથી સમજાય છે:-પુર: પારાપારા તટમુવિ વિહાર: પરતરં (નૂળ પાઠ પુરવરં) તત: સિન્ધુ: સિન્ધુ: ફળિપતિવનં પાવનમત: । તદગ્રે તૂદમ્નો ગિરિરિતિ પુરી ચાત્ર (નૂળ પાઠ ગિરેસ્તસ્ય)પુરતો વિશાલા શાલાભિર્લલિતલલનાભિર્વિજયતે॥^૦ ટીકાકાર રત્નેશ્વર

માં આવી હતી. એની દક્ષિણે થઈને સિંધુ નદી વહેતી હતી. તેનું વહેણ ઊંડું હતું અને પટ પહોળો હતો. તેને કાંઠે લવણાસંગમ સૂધી ચાર ગાળિનું વ્યાધ્ર આદિ હિંસક પ્રાણીથી વસેલું ઘટ જંગલ હતું; તે નાગવનના^૧ નામથી જાણીતું હતું. તેમાં ચંદન અશ્વકર્ણ^૨, કેસર પાટલા અને માલરતી ઝાડી હતી. આ બેવડા કુદરતી અચાવને લીધે પદ્માવતી એ પાસેથી શત્રુના ઉપદ્રવના ભયથી મુક્ત હતી. શહેરની ઉત્તરે થઈને પારા કિંવા પાર્યતી વહેતી હતી. એ હતી તો ન્હાની નદી પરંતુ પદ્માવતીના પડોશમાં તેનો પ્રવાહ વિસ્તાર પામતો હતો. મોટો વાંક ખાઈ તે પૂર્વમાં સિંધુને મળતી હતી. તેણે કરીને એ બાજુ પણ મધ્યમ રીતે સુરક્ષિત બની હતી. માત્ર દક્ષિણનો જૂજ ભાગ અને પશ્ચિમનું પડખું ઊઘાડાં હતાં. અહીં ગુર્જરેશ્વરે પડાવ નાંખી સતત ઘેરો ઘાલ્યો હતો. એ મહાગીધનાં તેડયાં મધ્ય હિંદનાં ગીધો પણ મડદું પીંખી ખાવા^૩ ટોળે મળ્યાં હતાં. ગુર્જરેશ્વરની મતલબ બીજી હતી. પશ્ચિમમાં મૂઝવણ ઊભી કરી પૂર્વમાંથી હર્ષની સેનાનો કેટલોક ભાગ પદ્માવતી તરફ ખેંચી પોતાના મળતિયા શશાંકને સંકટમાંથી છોડાવવા તેણે આ પેય રચ્યો હતો. શશાંકે ટકાવ કર્યો હોત, તો કદાચ હર્ષને પોતાનું સૈન્ય એ ભાગમાં વહેંચી નાખવું પડત. પરંતુ ટક્કર લેવાને બદલે વૈતસી વૃત્તિ ધારણ કરી શશાંક તો શરણુ થઈ

આ શ્લોકમાં ઉજ્જયિનીનો નિર્દેશ સમજે છે, તે ભૂલ છે. પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ પદ્માવતીને જ લાગુ પડે છે. આ પ્રાચીન નગરીનું હાલનું નામ પવાયા છે, એમ ગ્વાલિયર રાજ્યના શોધખોળ ખાતાના બાહોશ અધિકારી M. B. Garde જણાવે છે. પવાયા પાસે પારાના કાંઠેથી મણિ-ભદ્ર ચક્ષુની મૂર્તિ મળી આવી છે, તે શ્લોકમાં કહેલા વિહારની સત્તાનું ભાન કરાવે છે.

૧ સિંધુ નદી ઉપર, પારા તેને જે બાજુએ આવી મળે છે તેનાથી બીજી બાજુએ, સંગમથી થોડેક દૂર શંકરગૃહ હતું. ત્યાં વાઘ ધસી આવ્યા-નું ભવભૂતિ વર્ણવે છે, તે પડોશના નાગવનનો હોવાનું સંભવે છે.

ગયો અને ગુર્જરની ગણત્રી ખોટી પડી.

મહાનાગના સંકટના સમાચાર મળતાં જ હર્ષ સમગ્ર સૈન્ય સાથે પાટલિપુત્રથી ઊપડ્યો. તેના આવતાં પહેલાં શશાંકના પરાભવના વર્તમાન પદ્માવતી પહોંચી ગયા અને શત્રુની છાવણીમાં ભારે ખગભળાટ થયો. તેનું નામ સાંભળી મધ્ય હિંદના રાજાઓ પોતપોતાને ઘેર પાછા ફર્યા. પરંતુ જેનાથી તેઓ ભાગતા હતા, તે તો તેમને સામો મળ્યો. તેમને હરાવવા તે હર્ષને સહેજ વાત હતી. પૂંડે ગરબડાટ ન બેઠે તેટલા પૂરતો દાળ ખેસાડી કુમાર મહાનાગની વ્હારે ધાયો. મહાનાગને અહિચ્છત્ર અને શ્રીકંઠ સાથે સારો સંબંધ હતો. ગુર્જરે પદ્માવતી ઉપર ચડાઇ કરી હતી, તેનું આ પણ એક કારણ હતું. વ્હાર આવી પહોંચે તે પહેલાં ગઢ કાચ કરવા તેણે ધણા ઉધામા કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયા. એટલામાં, નવી નવી ફતેહથી જેનો ભુરસો માતો ન હતો, એવું હર્ષનું સૈન્ય ખીણો, નદીઓ અને અરણ્યો ઓળંગી પદ્માવતી આવી પહોંચ્યું. તેણે ગુર્જર અને સિંધુ દેશનાં સૈન્યોને મારી કાઢી મહાનાગને મુક્ત કર્યો (ઇ. સ. ૬૧૦)².

૧ મહાનાગને છોડવાની હકીકત હર્ષચરિતના ત્રીજા ઉચ્છ્વાસના નીચલા વાક્યના આધારે મેં જાહેરી છે. અત્ર બલિનામોચિતભૂમદ્રુષ્ટનો(૧ ભૂભૃત્ ગુર્જરેશ્વરે ધાલેલો ઘેરો જે જાણવાની શક્યતા ન હતો એવો મહાનાગ; ૨ ભૂભૃત્ મંદરને ભરાવેલી ચૂડ જેની કોઈ દેવ કે દાનવે છોડાવી ન હતી એવો વાસુકિ) મુક્તો મહાનાગ: । આ ઉતારામાંના નાગ શબ્દે કરીને પદ્માવતીનો નાગકુળનો રાજા એવો અર્થ હું લેજો છું. આણંદ પદ્માવતીના નાગકુળનો નિર્દેશ હર્ષચરિતના છઠ્ઠા ઉચ્છ્વાસમાં નીચેના વાક્યમાં કરે છે. નાગકુલજન્મન: સારિકાશ્રાવિતમન્ત્રસ્યાસીન્નાશો નાગસેનસ્ય પદ્માવત્યામ્ । હરિષેષ્ણુદત સમુદ્રગુપ્તની પ્રશસ્તિમાં ગણપતિ નાગનું નામ આવે છે. સંકેતધારે નાગ શબ્દના સંબંધમાં નીચે મુજબ ગોળા ગળડાવ્યા છે. ભૂમદ્રાજા શ્રીકુમારાલય: । શ્રીકુમારો નામ રાજા કિલ દર્પશાતેનોપજાતમદેન

ગુર્જરેશ્વરે આ બીજી વારની શત્રુતા દર્શાવી હતી. તેથી એને એમને એમ જવા તો ન જ દેવો, એવું વિચારી કુમાર તેની પૂઠે થયો. તેણે એને પકડી પાડી સાંકડામાં લેઈ શરણ થવાની ફરજ પાડી (ધ. સ. ૬૧૧). એને દંડ દેઈ હર્ષે સિંધુદેશનો રસ્તો લીધો. સિંધુરાજ સિંધી અને મકરાણીનું મોટું લશ્કર એકઠું કરી તેના સામે લડવા આવ્યો. બે સેનાઓ વચ્ચે જળરૂંધુ યુદ્ધ થયું તેમાં સિંધુરાજ મરાયો. ને દેશ હર્ષના હાથમાં ગયો^૧. પછી અપર માલવ અને લાટની ખ-ખર લેવા તે ભિન્નમાળ તરફ વળ્યો^૨. અહીં તેને લડવું ન પડ્યું. છ વરસ ઉપર રાજ્યવર્ધનને હાથે એના પૂર્વજની અને અત્યારે હર્ષ-વર્ધનને હાથે સિંધુરાજની થયેલી માઠી દશાથી મનમાં ધડો લેઈ મા-લવેશ્વર વર્મલાત તાબે થયો. તે સાથે વલભીના પ્રથમ ખરગ્રહે પણ હર્ષનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું.

વિગ્રહથી પરવારતાં પૂર્વ માલવના માધવગુપ્તે ઉજ્જયિનીમાં સૈન્યને વિસામો આપવા કુમારને વિરોધ કરી. લાંબા વિગ્રહની લાંબી મજલો પછી સૈન્યને બેશક આરામની ખાતુ જ જરૂર હતી. કંઈક

હસ્તેન વેષ્ટિતઃ । તતઃ શ્રીહર્ષેનાકૃષ્ટ્ય ચઙ્ગ તસ્માન્મોચિતોડસૌ દન્તી ચ રોષાદ્વને પરિત્યક્ત ઇતિ વાર્તા ।. અહીં દર્પશ્ચાત હાથી વનમાં છોડી દીધો કહ્યો છે, તે બાલુભટ્ટ ઇ. સ. ૬૩૩ના અરસામાં હર્ષને મળવા આવ્યો. ત્યાં સૂધી હર્ષની ગજશાળામાં હતો; ને તે રાજાનો માનીતો હાથી હતો. આથી બાલુભટ્ટના મેળાપ પહેલાં દર્પશ્ચાતને વનમાં છોડી દીધો સમજીયે, તો બાલુ જ આપેલી હકીકતથી તે વાત ખોટી પડે છે. મેળાપ પછી હાથીને વનમાં છોડી દીધો ધારિયે, તો તેનો નિર્દેષ કાળવિરોધને લીધે અસંભવિત બને છે.

૧ સિંધુરાજની હકીકત હર્ષચરિતના ત્રીજા ઉચ્છ્વાસના નીચલા વાક્યને આધારે લખી છે. અત્રપુરુષોત્તમેન સિંધુરાજં પ્રમથ્ય લક્ષ્મીરાત્મીકૃતા ।. આ સિંધુરાજ તે Duff's Chronology of Indiaમાં કહેલો બીજો રાઈ સાહસી હશે.

તે કારણથી અને કંઇક મિત્રરનેહથી હર્ષે હા પાડી; અને કેટલોક વખત તે મિત્ર માધવગુપ્તનો મહેમાન થઈને રહ્યો. પછી તે કનોજ થઈ રાજ્યશ્રીને લેઈ પાછો સ્થાણવીશ્વર આવ્યો (ઇ. સ. ૬૧૨).

કુમાર દિગ્વિજયે નીકળ્યો ત્યારે તેની પાસે વીસ હજાર ઘોડે-સ્વાર, પચાસ હજાર પાળા અને પાંચ હજાર હાથીનું લશ્કર હતું. તે દેશ સર કરતો ગયો અને સામ્રાજ્યની સીમા વિસ્તાર પામતી ગઈ, તેમ સૈન્યની સંખ્યા પણ વધતી ગઈ. અત્યારે તેની સેનામાં લડાઇને માટે કેળવેલા હાથી સાઠ હજાર અને ઘોડેસ્વાર એક લાખ હતા. વળી જળવટની લડાઇને માટે તેણે જળમંડ્ર નૌકાસૈન્ય ઊભું કર્યું હતું. આ ગંજવર અને ઝખરદસ્ત ફોજની સહાયતાથી પાંચ છ વરસમાં હર્ષે કામરૂપથી કપિશ અને હિમાચળથી વિંધ્યાચળ સૂધીના બધા મુલકમાં પોતાની સત્તા બેસાડી^૧.

શકકારનો રાજ્યાભિષેક

મોટા ભાગના કપટવધનું વૈર વાળવામાં, ન્હાની બહેનનો આ-પત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કરવામાં અને પૃથ્વી નિષ્કંટક કરવામાં મુલતવી રાખેલા રાજ્યાભિષેકનો પરમ માંગલિક અવસર હવે આવ્યો^૨. ન્યો-તિષીએ આપેલા મુહૂર્તે મહાસમારંભ સાથે હર્ષે વિધિપૂર્વક અભિષેક કરવામાં આવ્યો^૩. અનેક રાજરાણાઓ તે પ્રસંગના મહોત્સવમાં ભાગ લેવા સામ્રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાંથી સ્થાણવીશ્વરમાં ભેગા થયા. આખા આર્યાવર્તમાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો. કુમાર ૫૬ બદલી

૧ થળવટના સૈન્યની નોંધ Smith's Early History of India ઉપરથી અને જળવટની દાનપત્રો ઉપરથી લીધી છે. ૨ અભિષેક પ્રસંગનું નીચેનું વિનોદમાં કહેલું સુભાષિત માતંગદિવાકરના નામનું જળવાઈ રહ્યું છે: આસીન્નાથ પિતામહી તવ મહી માતા તતોડનન્તરં જાતા સંપ્રિત સામ્બુરા-શિરશના જાયા જયોદ્ભૂતયે । પૂર્ણે વર્ષશતે ભવિષ્યતિ પુનઃ સંવાનવથા સ્તુષા યુક્તં નામ સમસ્તશાસ્ત્રવિદુષાં લોકેશ્વરાણામિદમ્ ॥

હર્ષે પરમભટ્ટારક મહારાજધિરાજની પદવી ધારણ કરી; અને ગાદીએ આવ્યાની તારીખથી હર્ષસંવત આખા સામ્રાજ્યમાં ચાલતો થયો. આ પરમ અબ્યુદયના પ્રસંગે રાજ્યએ સૌને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે મોટા દબદબા ભરેલા દરબારમાં સ્વહસ્તે સરપાવ આપ્યો^૧.

કિતુરી રાજ્યોને શાસન અને નવી જીત

મહોત્સવના દિવસે આનંદમાં પસાર થઈ ગયા, જોકે હર્ષના રાજ્યમાં નિત્ય મહોત્સવ જ હતો. એ સમર્થ ચક્રવર્તીએ સત્તા એવી મજબૂત જમાવી હતી, કે પરહદની દૂંધ વગર બંડબખેડા ઊભા થવા પામે જ નહિ. એનાં વિશાળ સુરક્ષિત સામ્રાજ્યને બહારનું નડતર નડે એવું દાર એક જ હતું, લાટમહારાષ્ટ્રની સરહદ. આક્રીનો ભાગ વિંધ્યાચળે આડા પડી અને વિંધ્યાટવીએ રૂંધી લેઈ અગમ્ય બનાવ્યો હતો. આ પશ્ચિમના અંપાની પેલી પાર એક બળવાન રાજ્ય જન્મતું હતું. તે દક્ષિણના ચાલુક્યોનું હતું. એ વંશનો બીજો પુલકેશી^૨ ઇ. સ. ૬૦૮માં વાતાપીની^૩ ગાદીએ આવ્યો હતો. એ બડો બહાદુર અને

૧ સત્કાર પામતા સેવકના મુખમાંથી ક્ષમી દાતા ગુણગ્રાહી સ્વામી દુઃલ્હેન લભ્યતે । અને કદર કરનારા હર્ષના મુખમાંથી અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષો જાને મૃત્યોડપિ દુર્લભઃ ॥ હદ્ગાર એક સમયે નીકળ્યા કહેવાય છે, તે કદાચ આ જ મહોત્સવને લક્ષિત કરતા હશે. ૨ પુલકેશીની ફતેહની ટીપ રવિક્રીતિકૃત પ્રશસ્તિમાંથી લીધી છે. પણ ફતેહની સાલો આપી છે તે તો અટકળે અટકળે ગોઠવી છે. હૈદરાબાદના ફાનપત્ર પ્રમાણે પુલકેશીએ આ બધી એ ફતેહ ઇ. સ. ૬૧૨ પહેલાં મેળવી હતી; જુઓ Duff's Chronology of India. ૩ રાવબહાદુર વૈદ્ય પણ ઇ. સ. ૬૦૮ માં પુલકેશી ગાદીએ આવ્યાનું લખે છે; જુઓ J. B. B. R. A. S. XXIV, Harsha and his times. ફલીટ ઇ. સ. ૬૦૬-૧૦ની સાલ આપે છે; જુઓ Ind. Ant. XX, p. ૩, II 8-9. મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝા સાલ ઇ. સ. ૬૧૦ આપે છે; જુઓ

સાહસિક રાજા હતો. અભિષેકજળ સૂકાય તે પહેલાં પાડોશનો આ-
ધ્યાયિક એના ઉપર ચડી આવ્યો હતો, તેને એણે હરાવી ભૈમરથીની
પેલી પાર હાંકી કાઢ્યો હતો. ઉત્તરમાં ન્યારે ગુર્જરેશ્વર અને સિંધુરાજ
સાથે હર્ષ વિગ્રહમાં મૂંઝાયો હતો, ત્યારે દક્ષિણમાં પુલકેશી વનવાસીના
કદંબો સાથે ચોપટધાએ આવ્યો હતો. સિંધુરાજ પડચારી અપર મા-
લવ અને લાટ કુમાર દર્પને શરણુ થઈ ગયા હતા, તેમ વનવાસી
જીતાયાથી મૈસુરના ગંગ અને બાજુ પરના આલૂપો વિજયી ચાલુ-
ક્ય વીરને તાબે થયા હતા. દક્ષિણની ક્ષતેહથી પરવારી વાતાપીના
સુભટ ઉત્તરકોંકણ ઉપર ધસ્યા; અને ગ્રાહપુરી^૧ કિંવા પુરીનો જલ-
દુર્ગ સર કરી પિતામહે હરાવેલા મોર્યોને પૌત્રે ફરી હરાવ્યા^૨. એના
નૌકાસૈન્યે પશ્ચિમ સમુદ્રનું આધિપત્ય મેળવ્યું અને ચાંચિયાનો ત્રાસ
ટાળી દરિયાપારના દેશો સાથે વેપારનું વહેણ વહેતું કર્યું^૩. એ રીતે ઈરાની

પ્ર. મા. જિલ્દ પહિલી, સોલંકીયોં કા પ્રાચીન इतिहास-प्रथम भाग.
ડૉ. ભાંડારકર ઇ. સ. ૧૧૧ ની સાલ આપે છે.

૧ ધારાપુરી. નૌગ્રાહ(એટલે ચાંચિયા)ના શહેર તરીકે પુરીને ગ્રાહપુરી નામ
મળ્યું હશે ને ટાપુ ધારાપુરીને નામે ઓળખાયો હશે. ૨ જુઓ Ajanta
ગુફામાંનું રાજાની મુદ્રાકાતે આવેલા વિદેશીનું ચિત્ર (Griffith's Ajanta
Paintings). એતદેશીય અને યુરોપીય વિદ્વાનો આ વિદેશીઓને ઈરા-
નના ઓળચી સમજે છે. પરંતુ મને તો એ ઈરાની વેપારી હોય એમ
લાગે છે. નથી એમની સાથે શાહી ઓળદાર, નથી એમની પાસે શાહી
લખત કે નથી એમનો દમ્ભામ શાહી ઓળચીનો. જે ત્રણ ઈરાનીઓ પુલ-
કેશીની હજીરમાં દાખલ થાય છે તેમાં સૌથી જે આગળ છે, તે શેક હોઈ
તેનો પોશાક ખીલ બે કરતાં ચડિયાતો છે. એના ગળામાં મોતીની
માળાઓ છે ને કમરે રંગિત કમરબંદ છે. જમણા હાથ છાતી સુધી જાયો
લેઈ અને ડાબા હાથ કમર આગળ રાખી તે બહુ અદ્વય સાથે તાઝીમ
ભરે છે. ઈરાની અખાતનાં મૂલ્યવાન મોતીની અનેક સેરનો હાર એ
નહર કરવા લાવ્યો છે. તે એટલો મોટો છે કે છાતી આગળના જમણા

વેપારીના પ્રસંગમાં આવતાં ઉત્થાનશાળી ચાલુક્યે ખુશરૂ પરવેઝના દરબારમાં સંધિપાલો મોકલ્યા (ઇ. સ. ૬૨૬)°. તેના જવાબમાં ઈરાનના શાહાનશાહે શાહી એલચી મોકલી વાતાપી સાથે સંધિસંબંધ જોડ્યો. ખુલકેશીની ઉન્નવળ કીર્તિ લાટ માલવ અને ગુર્જરાને પહોંચી ગઈ. ચાલુક્યે મૂળે ઉત્તરમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા. ગુર્જરાનું લોહી તેમની રંગોમાં વહેતું હતું. કંઇક હર્ષનાથી સ્વતંત્ર થવાની ઉત્કંઠાથી ઉસ્કેરાઈ અને કંઇક ચાલુક્યના તેજમાં અંગઈ ત્રણે ઉત્તરાપથનાં રાજ્યે, નર્મદાના દક્ષિણ કાંઠે ચાલુક્યસેના પડી હતી, ત્યાં ભારે નજરાણા સાથે ખુલકેશીની હઝુરમાં દૂતો મોકલ્યા. ચાલુક્ય રાજ તેમના આવવાથી

હાથમાંથી લટકી કમર આગળના ડાળા હાથની હથેળીમાં એકઠો ધાય છે. એના પછીનો ઈરાની ઊધાડે પગે છે, તેના હાથમાં ભેટ માટેનું શિરોહીના આકારનું કંઇક પાત્ર છે. છેલ્લા ઈરાનીએ જાયે હાથે રકાબી ઝાલી છે. તેમાં પણ ભેટની ચીજ છે. એની પૂઠે ચાલુક્ય પ્રતીહાર છે, તે બીજને બાકીની ભેટની વસ્તુઓ અંદર લાવવા નિશાની કરે છે. તે ઉપરથી બીજ મગ એક ઈરાની સીપાઈ ભરતવાસી પરિચારક દ્વારા ભેટ મોકલાવે છે. એ સીપાઈએ કમરબંદમાં તરવાર રાખી છે અને પગમાં ચાંચવાળા જોડા પહેર્યા છે. એની પૂઠે બીજે ઈરાની નોકર છે, તેના એક હાથમાં ભેટની કંઇક ચીજ છે. બહાર ચોકમાં બે ઘોડા અને બેએક ઈરાની સેવક છે. રાજદ્વારી પ્રસંગની મુલાકાત હોય અને તેને માટે જાહેર દરબાર ભર્યો હોય, તેવો રાજસભાનો ડાંગ નથી. તેમાં મોટા અગલદારો કે સામંતો નજરે પડતા નથી. સિંહાસન ઉપર રાજ તકિયાને અઠિંગી ને નિરાંતે આડો પડેલો ચિતર્યો છે. અમાત્યે મહાપ્રતીહારે કે બીજ કોઈ હોદ્દાને પર-રાજ્યના એજચીની મુલાકાત કરાવવી જોઈએ, તેને ઠેકાણે અહીં તો એક વિચિત્ર દેખાવનો રાજસેવક જોણે વસ્ત્રમાં માત્ર કમરે ધોતીયું વીંટલું છે, તે બે આંગળી જાયી કરી ઈરાનીઓનું લક્ષ રાજ તરફ દોરે છે. આ બધી વિગત ધ્યાનમાં લેતાં, મુલાકાતે આવનાર એજચી નહિ પણ વેપારી છે, એમ માફ માનવું છે.

ધણે ખુશ થયો; અને તેણે તેમને સાફ આદરમાન આપ્યું.

લાટ માલવ અને ગુર્જર પુલકેશીના પક્ષમાં ગયાની ખબરથી હર્ષના મનમાં જરા ફિકર પેદા થઈ. એમનો એપ રખેને પડોશનાં રાજ્યોમાં પસરે, એ જ માત્ર એને ભય હતો. તત્કાળ તેણે મુલક-

૧ જુઓ રવિકીર્તિકૃત પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૨૨, પ્રતાપોપનતા यस્ય લાટમાલવ-ગુર્જરાઃ । દણ્ડોપનતસામન્તચર્યા વર્યા દ્વાભવન્ ॥ Dr. R. K. Mookerji's Harsha, p. 30, fn. 2, ંચર્યા વર્યા ને બદલે ંચર્યાચાર્યા પાઠ લે છે. ૨ જુઓ રવિકીર્તિકૃત પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૨૩, અપરિમિતવિભૂતિસ્ફીતસામન્ત-સેનામુકુટમણિમયૂલાકાન્તપાદારવિન્દઃ । યુધિ પતિતગજેન્દ્રાનીકધીમત્સમૂતો મયવિગલિતહર્ષો યેન ચાકારિ હર્ષઃ ॥ આ શ્લોકમાં રવિકીર્તિ પુલકેશીના હાથે હર્ષના પરાભવની નોંધ લે છે, એમ પુરાવત્તવિદ્ માને છે. પરંતુ આ અને એના પૂર્વના શ્લોકોનો સંબંધ વિચારતાં માફ એવું સમજવું છે, કે પોતાના ત્રણ ખંડિયા રાજ્યો પુલકેશીના પ્રતાપથી અંતર્ધ તેના પક્ષમાં ગયાથી હર્ષને સહેજ ભય પેદા થયાની હકીકત એમાં છે; વિરોધ કંઈ નહિ. પ્રશસ્તિના નાયકની મહત્તા વધારવા પ્રતિનાયકની વિભૂતિ પહેલા ત્રણ ચરણમાં કવિ વર્ણવે છે. જેમનું ઐશ્વર્ય અપરિમિત હતું, એવા સામંતોનું મોઢું લશ્કર હર્ષના સેવામાં હમેશ હાજર ને હાજર રહેતું; એની હાથીની સેના યુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષી ઉપર વૂટી પડતી, તેનાથી તે ખરેખર ત્રાસ ઊપજવતો હતો. આવો ભાવ એ ત્રણ ચરણમાં સમાયો છે. હેમાચાર્યકૃત કુમારપાલચરિત । ૮ । ૭૪ । માં યવનરાજને કુમારપાલના ભયથી ભોગપરાડ્-મુખ કહ્યો છે, તેમ પુલકેશીના ભયથી હર્ષને હર્ષપરાડ્-મુખ હોવાની અતિશયોક્તિ રવિકીર્તિએ યોજી જણાવે છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાંથી હર્ષના પરાભવનો અર્થ નીકળે ક્યારે, કે ન્યારે પતિતનો અર્થ હત લેઈયે ત્યારે. એનો અર્થ એવો લેવામાં એક વાંધો છે. હર્ષના હાથીઓના વધથી ત્રણમૂમિ તો બીજાત્સ એટલે કમકમાટી ઊપજવનારી બને ખરી, પણ તે પોતે શી રીતે બીજાત્સ હોય? આ મુશ્કેલીને લીધે હું અમિદ્રુત કે અવ-પતિતના અર્થમાં પતિત અને ત્રાસપ્રદના અર્થમાં બીજાત્સ શબ્દ લેજી છું.

ગીરીની સવારીના નિમિત્તે દિતુરી રાજ્યોને દંડવા એક તરફથી લશ્કરી તૈયારી કરવા માંડી, અને બીજી તરફથી ચાલુક્યની હિલચાલ જાણવા છૂપા જસુસો યોજી દીધા. તે દ્વારા તેના જાણવામાં આવ્યું કે પુલકેશી તો કોશલ જીતવામાં રોકાયો છે. વગર વિલંબે હર્ષ સૈન્ય સાથે ચડ્યો. ત્રણે ભેવડા રાજ્યોની તેણે પૂરેપૂરી ખબર લીધી. પૂર્વે મજેલી શીખામણ વળી ન હતી, તે આ વખતે વળી. સંપૂર્ણ શીક્ષા થવાથી અને પક્ષ તૂટી ગયાથી એ રાજ્યોએ ભવિષ્યમાં ફેગટ ફાળો મારતી મૂકી દીધી (ખ. સ. ૬૨૭)^૧. આ વિગ્રહ દરમિયાન થોડા વખત ઉપર માત્ર પંડિત શ્રીમાળમાં માલવાધીશ વર્મજાતના^૨ કદર વગરના અમલમાં આશ્રયના અભાવે તંગીમાં મરણ પામ્યાનું ચક્રવર્તિકવિના જાણવામાં આવ્યું. એ સમાચારથી એને બહુ ખેદ થયો^૩. તેથી તે ત્યાં ઝાઝો ન દરતાં અંતપાલ નીમી સરહદનો અંદોળસ્ત કરી રાજધાનીએ પાછો ફર્યો.

હર્ષને ઇ. સ. ૬૩૪-૩૫ સૂધીમાં એક વાર પણ પુલકેશીએ હરાવ્યો હોય, તો રવિકીર્તિ તેનાં જાણીતાં ફૂંક્યા વગર રહે નહિ. આથી, ઇ. સ. ૬૨૭-માં પુલકેશીએ હર્ષને હરાવ્યો એવી મતલબનું Smith's Early History of India માં લખ્યું છે, તે અપ્રમાણ અને અમાન્ય છે.

૧ હર્ષવરિતના ત્રીજા ઉચ્છ્વાસના નીચલા વાક્યને આધારે આ લખ્યું છે:—અત્ર ચલજિતા નિશ્વલીકૃતાશ્વલન્તઃ કૃતપક્ષાઃ ક્ષિતિમૃતઃ ૧. અહીં કૃત-પક્ષાઃ કલ્પિત પાઠ છે; મૂળમાં કૃતપક્ષાઃ છે. ૨ રવિકીર્તિના લેખમાં કહેલા માલવોનો રાજા ક્ષેમાર્યાના લેખનો વર્મજાત સંભવે છે. એ લેખની સાલ સં ૬૮૨ એટલે ઇ. સ. ૬૨૬ છે. તે વખતે વર્મજાત અપર માલવનો બળવાન સ્વતંત્ર રાજા હતો. એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ટાટ માલવને ગુર્જ-રાનું આક્રમણ હર્ષે ઇ. સ. ૬૨૭માં કર્યાનું અટકળું છે. રાજ્યતર્ધનને હાથે માર્યા ગયેલા માલવેશ્વરનો ઉત્તરાધિકારી, જે હર્ષને ઇ. સ. ૬૧૧-માં તાબે થયો હતો, તે જ કદાચ આ વર્મજાત હશે ° ૩ જુઓ મારા અમરશત્રુનો ઉપોદ્ધાત.

હર્ષની શીતળ છાયામાં આર્યાવર્તમાં અને તેની સરહદ બહાર પણ બ્યારે સુખશાંતિ ફેલાઈ રહી હતી, ત્યારે નેપાળમાં ભારે અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. ત્યાંનો સિન્ધવી જાતિનો સૂર્યવંશી રાજા શિવદેવ સ્વભાવે નરમ હતો. તેની નરમાશનો ખોટો લાભ લેઈ એના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા; અને રાજાની હકુમત નામની જ રહી હતી. આ અવ્યવસ્થા મટાડવા હર્ષ સેના લઈ ચડ્યો. રાજા શિવદેવે એનાં પગલાં વધાવી લીધાં. તેણે આર્યાવર્તના ચક્રવર્તીની તાબેદારી સ્વીકારી ને પર્વતરાજ્યમાં હર્ષસંવત ચાલુ કર્યો. ઉપરાંત રાજ્યતંત્રમાં મદદ કરવા તેણે કોઈ લાયક સરદારની એની પાસે માગણી કરી. તે ઉપરથી, અંશુવર્મા^૧ કરીને કૃપાપાત્ર પટાવત પોતાની પાસે હતો, તેની શિવદેવને સૂંપરત કરી હર્ષ પાછો ફર્યો^૨ (ઇ. સ. ૬૩૩). અનેક યુદ્ધમાં મળેલી તાલીમથી પાવરધા બનેલા પટાવતે રગડીઝગડી સિન્ધવી રાજાના શત્રુઓ નાબૂદ કર્યા અને રાજ્ય થાળે પાડ્યું. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને ગામગરાસ આપ્યો તથા સામંત અને મહાસામંતની પદવિ પણ મ. સ. ૬૩૫ અને ઇ. સ. ૬૩૮માં બક્ષી. અંશુવર્માને હર્ષની ઓથ તો હતી જ. તે ઉપરાંત ઇ. સ. ૬૩૯માં કુમારી બ્રહ્મટિ ટિગેટના

૧ હર્ષચરિતના ત્રીજા ઉચ્છ્વાસમાં નીચેનું વાક્ય આપેલું છે, તેને આધારે હર્ષે નેપાળ લીધાનું લખ્યું છે:-અત્ર પરમેશ્વરેણ તુષારશૈલમુખો દુર્ગાયા ગૃહીતઃ કર્તાઃ^૧ બીજી હકીકત Smith's Early History of India અને Indian Antiquaryમાંથી લીધી છે. નેપાળ જ્યાંની સાલ નીચેની ગણતરીથી અટકળી ને આપી છે. ઇ.સ. ૬૪૦ના લેખમાં અંશુવર્માના નામને મહાસામન્ત પદ લગાડ્યું છે. તે પહેલાં એ પદવી એને મળી હોવી જોઈએ. ઇ.સ. ૬૩૬માં બ્રહ્મટિસુંદરીનાં સંગસનગંધો સાથે લગન થાય છે, તે વખતે અંશુવર્મા એ માનવંત પદવી ધરાવતો હોવો જોઈએ આથી કરી ને ઇ. સ. ૬૩૮માં શિવદેવે એને મહાસામન્ત પદવી આપી હોખિયે અને તે પહેલાં ત્રણેક વરસ ઉપર તેને સામન્ત બનાવ્યો ગણિયે, તો ઇ. સ. ૬૩૩ ના અરસામાં નેપાળ ઉપર હર્ષે ચડાઇ કરી હોય.

મહાપ્રતાપી રાજ સંગસનગંગોને^૧ ° દીધાથી એની પણ તેને ઓથ થઈ. તે હવે સામંત મટી નેપાળનો રાજ થઈ પડ્યો. હર્ષે તેને સામ્રાજ્ય-નો ઉત્તરનો લોકપાલ પણ બનાવ્યો. એ મંજેગોમાં અંશુવર્માએ પર્વતપ્રદેશમાં એવી તો જમાવટ કરી, કે તેણે દાખલ કરેલું દોઅમલી રાજ્ય તેના પછી પણ બે પેઢી પહોંચ્યું.

હર્ષ નેપાળમાં હતો, તે અરસામાં વલ્લભિપુરના પરમ માહેશ્વર બીજા ધ્રુવભટ્ટ કિંવા ધ્રુવસેન બાલાદિત્યે° લડાઈ જગાવી તેને પુલ-કેશીની મદદની આશા હશે એમ જણાય છે^૨. પરંતુ ચાલુક્ય રાજા આ વખતે કાંચીપુરીના નરસિંહવર્મા સાથે પ્રાણાંત વિગ્રહમાં જોડાયો હતો. એ વિગ્રહનો વરસ બે વરસમાં પાર આવે એમ ન હતું. આથી કરી ને ધ્રુવભટે બાંધેલી આશા ફેગટ ગઈ. દરમિયાન નેપાળથી પાછો ફરેલો હર્ષ વલ્લભિપુર ઉપર ચડી આવ્યો. તેનાથી હાર ખાઈ વલ્લભી-શ્વર જળમાર્ગે ભૃગુકચ્છ નાઠો. લાટ° દેશના અધિપતિ સામંત બીજા દ્વ પ્રશાંતરાગે તેને સંઘર્ષો, પણ તે ચક્રવર્તીને હવાલે કરવાને જ^૩.

૧ લહાસા સ્થાપનાર સંગસનગંગો ઇ. સ. ૬૦૦ માં જનમ્યો હતો. ઇ. સ. ૬૨૬ માં તે ગાદીએ આવ્યો. તે વખતે એને તેરમું વરસ જતું હતું. ઇ. સ. ૬૩૬ માં એ બે રાણીઓ પરણ્યો. ઇ. સ. ૬૪૭ માં ચીનાઈ એળથી Wanghsue-tse જે હર્ષ રાજના દરબારમાં ચીનના શહાનશાહ તરફની ભેટ લેઈ ને આગતો હતો, તેને મરનાર હર્ષના સેનાપતિ અન્તુને લૂંટી લીધો. તે બાબત દંડ દેવા ટિપ્પેટનો રાજા તેના ઉપર ઇ. સ. ૬૪૭ માં ચડી આવ્યો. તેણે અન્તુનને હરાવી કેદ પકડ્યો અને તિરછુક્તિ શહેર કબજે કર્યું. એ અન્તુનનું પાટનગર હતું. ઇ. સ. ૬૫૦માં સંગસનગંગો મરણ પામ્યો. જુઓ V. A. Smith's Oxford History of India, Additions and Corrections. ૨ જુઓ Smith's Early History of India. ૩ જુઓ Ind. Ant. XIII, 70, Navasari Inscription, પરમેશ્વરશ્રીહર્ષાભિભૂતવલ્લભીપતિપરિત્રાણોપજાતબ્રમદદબ્રશુબ્રવિભ્રમયશોવિતાનઃ શ્રીદદ્વા. આમાં વાપરેલા પરમેશ્વર વિરોધપણથી સમજાય છે, કે દ્વે હર્ષનું

મહાનુભાવ હર્ષે નવલોહિયા ધ્રુવભટ્ટને કેદમાં પૂરી લોહશૃંગલાએ નહિ પણ દીકરી દેઈ સગાઈની માંકળે બાંધી લીધો^૧ (ઇ. સ. ૬૩૩-૩૪); અને તેને દક્ષિણનો લોકપાલ પણ બનાવ્યો^૨.

દક્ષિણપથનો દિગ્વિજય

હર્ષને માત્ર દક્ષિણપથના રાજા નમાવવા બાકી હતા. એટલા જ ભાગમાં એની જયધોષાણ્ણ અધૂરી હતી. તે પ્રવર્તીવવા તરફ તેણે હવે લક્ષ લગાડ્યું. સામ્રાજ્યના મુખ્ય મથકોથી વિગ્રહના પ્રદેશ બહુ દૂર હતા, તેથી તેણે સરહદ પરના કોંગોદમંડલને ઉત્થાનનું અધિષ્ઠાન (base of operations) બનાવવાનો મનથી ઠરાવ કર્યો. એ દેશ શશાંકના મરણ પછી કણ્ણસુવર્ણથી છૂટો પડી ગયો હતો^૩. તેના ઉપર હર્ષ પંડે ચડી ગયો. થોડા સમયમાં એ આખો દેશ તેણે જીતી લીધો^૪ (ઇ.સ. ૬૪૨).

અહીંથી પ્રથમ કુંતલપુર ઉપર સવારી લેઈ જવાનો હર્ષ નિશ્ચય કર્યો. ત્યાંના રાજા પુલકેશી સલાશ્રય શ્રીવલ્લભ સાથે પાછળ પાછળથી ભાગ્યદેવી રીસાઈ બેઠી હતી. જેણે મત્તવિલાસ પ્રહસનના કર્તા શત્રુમુલ મહેન્દ્રવર્માને હરાવી હમેશને માટે વેંગીમંડળ પાછવો પાસેથી પડાવી લીધું હતું, તેણે મહેન્દ્રવર્માના ઉત્તરાધિકારી કાંચીપતિ^૫ નરસિંહવર્મા મહામુદ્રના હાથે પરિચાલ, મણિમંગલ, શરમાર વગેરે યુદ્ધોમાં હાર ખાધી હતી^૬. છેલછેલ્લે શર પાછવ વિજેતાએ વાતાપી પુરી આવી લૂંટી હતી. એવા અવસરમાં હર્ષ પુલકેશી પર ચડી આવ્યો.

ઉપરીપણું આ પહેલાં સ્વીકાર્યું હતું. હર્ષની કૃપા ઇચ્છતા ધ્રુવસેને તેના કૃપાપાત્ર દેદનું શરણું લીધું હશે અને દેદે વચ્ચે પડી સલાહ કરાવી હશે^૭.

૧ જુઓ Smith's Early History of India, બીજા દૃષ્ટાંત પ્રસારાગનું દાનપત્ર, અને Watters' Yuan Chwang. ૨ જુઓ Watters' Yuan Chwang અને Smith's Early History of India સાથે અહીં એક વરસ પાછોતર આપી છે.

અનગી ચાલુક્ય વીરે યુદ્ધમાં સામે મ્હોએ મરવું પસંદ કર્યું, પણ એ ન નમ્યો તે ન જ નમ્યો^૧ (ધ. સ. ૬૪૨)°.

કુંતલ જીતી સમ્રાટની સેના ચોલમંડલ તરફ વળી. એ દેશનો રાજા સામે થયો. પણ તે બળિયા સાથે બાથ બીડી માર્યો ગયો. કુંતલ અને ચોલના રાજાઓ પડ્યા પછી નરસિંહવર્મા મહામલ્લના દૂતો મહાસાગરનાં મોતી અને લંકાના રત્નો સમેત અનેક અમૂલ્ય બેટો લેઈ હર્ષના મેલાણમાં આવ્યા. મહેશ્વર ચક્રવર્તીએ મહામલ્લપુરનાં ભવ્ય શિવમંદિર પર્વતમાંથી કોરી કઢાવનાર શૂરા પલ્લવની મૈત્રિ સ્વીકારી યોગ્ય સત્કારપૂર્વક દૂતોને વિદાય કર્યા (ધ.સ. ૬૪૨). કામ સમર્થ મોટો રાજા નમાવવો બાકી ન રહ્યાથી હર્ષ હવે પાછો વળ્યો^૨ (ધ.સ. ૬૪૨).

૧ Smith's Early History of Indiaમાં, નરસિંહવર્મા પલ્લવે ઇ. સ. ૬૪૨ માં વાતાપી ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે પુલકેશી તેને હાથે માર્યો ગયો, એમ લખ્યું છે. સ્મિથની આ અટકળ મયૂરના નીચેના સુભાષિત- [સુમા. ૨૫૧૫] થી ખોટી પડે છે:—ભૂપાલાઃ શશિમાસ્કરાન્વયભુવઃ કે નામ નાસાદિતા મર્તારં પુનરેકમેવ હિ ભુવસ્ત્વાં દેવ મન્યામહે । યેનાઙ્ગં પરિમૃષ્ય કુન્તલમથાકૃષ્ય વ્યુદસ્યાયતં ચોલં પ્રાપ્ય ચ મધ્યદેશમધુના કાન્ચ્યાં કરઃ પાતિતઃ ॥ આ સુભાષિતમાં ઉત્તરાપથના માત્ર ંગ અને મધ્ય દેશનો નિર્દેશ છે. તે બે જગ્યાની બીના હર્ષચરિતથી પણ ગમ્યમાન છે. કુંતલ ચોલ અને કાંચી દક્ષિણાપથમાં છે; તે પૈકી એકે ઉપર ફતેહ કર્યાનો નિર્દેશ હર્ષચરિતમાં નથી. અર્થાત્ ઇ. સ. ૬૩૫ પછી દક્ષિણાપથનો વિજય. જુઓ વળી કાદંબરી Bom. S. Series, પૃ. ૧૦૧ । ફર્ચલ કન્યકા મહારાજેન પૂર્વ કુન્તલરાજધાનીમવજિત્ય કુન્તલેશ્વરદુહિતા પત્રલેખા મિધાના બાલિકા સતી બન્દીજનેન સહાનીયાન્તઃપુરપરિચારિકામધ્યમુપતીતા । જુઓ ભાણુની કાદંબરી, કડકું ૧૧, કડી ૮૮-૮૯:—પૂર્વિ કુંતલ દેશ જત્યુ જઈ તક્ષારી તાતિ. કુંતલરાની એહ પુત્રી પત્રલેખા નામ; જુઓ વળી એના ઉપરનું ટિપ્પણ. ૨ દક્ષિણમાં હર્ષે મેળવેલી તેહની નહિ ફેળેવી (meagre) નોંધ પૂર્વે આપેલા મયૂરના સુભાષિતમાં જળવાઈ

ચક્રવર્તીનું મરણ

દક્ષિણપથથી આવ્યા પછી હર્ષ ઝાઝાં વર્ષ જીવ્યો જણાતો નથી. ઇ. સ. ૬૪૮ના આરંભમાં એના યશસ્વી અને કલ્યાણકારક જીવનનો અંત આવ્યો, એમ યવનયંગને આધારે ઐતિહાસક લખે છે. શતખંડ થયેલા ભરતખંડને જેના જનદુષ્ટ દંડે એક અખંડ તેજસ્વી આદર્શ બનાવ્યો હતો, તે મહાસંમર્થ જનદુગર ચાલ્યો ગયો; અને એકતાનો મહામંત્ર સાધનાર બીજો જનદુગર પેદા થતા સૂધી એ આ-યનાના પાછા સદસ્ર કડકા થઈ ગયા^૧.

હર્ષને અભિષેકાળનો માતંગદિવાકરનો આશીર્વાદ ફળ્યો નહિ. રાજલક્ષ્મી એની સ્તુતિ થવા વારો આવ્યો નહિ; કેમકે એને પુત્ર કે દૌહિત્ર જાણવા પ્રમાણે હતો નહિ. આર્યાવર્તનો સૂર્ય આથમ્યો, કે એકાએક સ્થાણવીશ્વર શહેર પૂર્વના અંધકારમાં ગરક થઈ ગયું. એના રાજમહેલો^૨ જે એક કાળે તેમની અત્યંત ઊંચાઈથી અને ભારે મજબૂતાઈથી પ્રેક્ષકને વિસ્મયમાં ખૂડાવી દેતા હતા તેનું નામનિશાન

રહી છે. એમાં અંગના મહાન ઉપરાંત કુંતલના ઉન્મૂલનનો, ચોલના વધનો અને કાંચીપતિના કરગ્રહણનો નિર્દેશ છે. કુંતલ પશ્ચિમ ધાટની પૂર્વમાં ભીમા અને વેદવતીની વચ્ચે આવ્યો હતો; બિજાપુર, ધારનાડ, બેલેરી, ચીતલદુર્ગ, શીમોગા વગેરે જૂના કુંતલ દેશમાં આવી જાય છે. હાલ બાદામીના નામે ચોળખાતી વાતાપી પુરી મુંબઈ ઇલાકાના બિજાપુર જિલ્લામાં છે.

૧ જુઓ નેપાળના અંશુવર્માનો અને મગધના આદિત્યસેનનો દાખલો. એ જ રીતે લાટ, માલવ, ગુર્જર, સિંધુદેશ, ટક્ક, કાશ્મીર, ચેદિ, પાંચાલ, મહારાષ્ટ્ર, ધનકટક વગેરે રાજ્યો છૂટાં પડી સ્વતંત્ર થયાં હતાં. ૨ જુઓ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં ઊતારેલો નીચેનો શ્લોક:— સંસ્તમ્ભિની પૃથુનિતમ્બતટૈર્ધરિચ્યાઃ સંત્રાહિની જલમુચાં ચલકેતુહરતૈઃ । હર્ષસ્ય સપ્તમુવનપ્રથિતોરુકીર્તેઃ પ્રાસાદપટ્કિરિયમુચ્છિચ્ચરા વિભાતિ ॥

પણ આજ જોવામાં આવતું નથી° હર્ષે જો કે તેનું નામ ઇતિહાસના વજૂપદ ઉપર તરવારની અણીએ કોતરી કલમની ચાંચથી નિલપ્રકાશી રસ ભરી અવિચળ કર્યું છે, તથાપિ ત્યાંની પ્રજા કદાચ અત્યારે એ ચક્રવર્તીને કે કવિને ઓળખતી પણ નહિ હોય.

હર્ષની રાજનીતિ°

દિગ્વિજયી હર્ષે જેવો દેશ જીતી જાણ્યો હતો, તેવો સંગ્રહી પણ જાણ્યો હતો. તેની નીતિ મુલક ખાલસા કરવાની નહિ, પણ દેશ વશ કરવાની હતી. ભૂમિ પડાવી લેઈ તે વૈરી જીત્યા કરતો નહિ, પણ પાંખમાં લેઈ પારકાને પોતાના કરી લેતો. એની રેચત એને જીગરથી ચ્હાતી હતી°; એના આશ્રયી એની સાથે એકદિલી ધરાવતા હતા; એના માંડલિકો એના ઉપર મમતા અને આદરભાવ રાખતા હતા; અને એના મિત્રો એના પ્રત્યે માન અને પ્રેમની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. અલખન, સામા થાય અને માર્યા જાય, તેમનાં રાજ્ય તો મેળવી લીધા વિના સિદ્ધિ નહિ. બાકી જીતાયલા અને વશ થયેલા દેશને તો માલિકના જ હાથમાં રહેવા દેતો. મૈત્રી શોધતા મુગટધારી સાથે એ વિગ્રહ માંડતો નહિ; બલકે સવિશેષ પ્રીતિ અને સત્કારથી તેમને ત્રેવડતો હતો. મંડળનો ક્ષોભ થવા પામ્યો નહિ અને અંતઃક્રોધ ઉપજ્યો નહિ, તે આ ઉદાર નીતિને લીધે.

હર્ષ ગાદીએ આવતા પહેલાં સારા ભાગ્યે વિદેશીઓનો ઉપદ્રવ નાખ્યું થયો હતો; કેમકે હૂણનાં ત્રણે રાજ્યો જાંધાં વળ્યાં હતાં. પ્રભાકરવર્ધન, અવંતિવર્મા અને રાજ્યવર્ધનના પરાક્રમશાળી બાહુએ ભરતખંડની વાયવ્ય સીમા નિષ્કંટક અને નિર્ભય બનાવી હતી. આડખીલી માત્ર આવી વસેલા ગુર્જરા અને તેમના મળતિયાની હતી. હૂણલોહીએ તેમને જંપીને બેસવા દીધા નહિ. ફરીને ચડાઈ કરવા-

૧ જુઓ હ. ચ. ૧૨. અસ્ય અનુરાગસ્ય લોકહૃદયાનિ ન પર્યાપ્તો વિષયઃ ૧.

ની ચક્રવર્તીને જરૂર પડી તે એકલા એમના ઉપર. વિદેશીઓનો ઉપ-
દ્રવ શમ્યો હતો. ત્યારે જ હર્ષ રાજ્ય જમાવી શક્યો, અતિદૂરના
દેશો ઉપર સવારી કરી શક્યો અને ચક્રવર્તિપદ મેળવી શક્યો.

અહારથી કોઇ શત્રુ એકાએક ચડી આવવા પામે નહિ, એટલા
માટે હર્ષે લોકપાલની પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી^૧. પ્રાગ્જ્યોતિષના
ભાસ્કરવર્માને એણે પૂર્વ દિશાનો લોકપાલ નીમ્યો હતો (ધ. સ. ૬૩૩)^૨;
તેની સાથે ઉત્તરનો લોકપાલ નેપાળના અંશુવર્માને નીમ્યો હતો; એમ
એના સંયંધને લીધે ધરાય છે. વલ્લભિપુરના ધ્રુવસેનને હર્ષે દક્ષિણનો
લોકપાલ ઠરાવ્યો હતો (ધ. સ. ૬૩૪), એમ આપણે યવનચંગના
કહેવાથી જાણીએ છીએ^૩. પશ્ચિમની હદ ઉપર સમર્થ રાજ્ય કપિશનું
હતું. ત્યાંના યુદ્ધિશાળી અને શૂરા ક્ષત્રિય રાજાને આસપાસનાં દશ
કરતાં વધારે રાજ્યો કર ભરતાં હતાં^૪. ધ. સ. ૬૦૫ માં રાજ્યવર્ધન

૧ જુઓ હ. ચ. ૧. ૩. અત્ર લોકનાથેન દિશાં મુલેષુ પરિકલ્પિતા લોક-
પાલાઃ ૧. ૨ પૂર્વનાં અંગ વંગ વગેરે રાજ્યો ઉપર ભાસ્કરવર્મા આ-
ધિપત્ય ધરાવતો હતો, તે બે રીતે જાણી શકાય છે. Dacca Review
(1913) માં એનું એક શાસન છપાયું છે; તે કર્ણસુવર્ણથી કરી આપેલું
છે. અર્થાત્ કર્ણસુવર્ણ એના આધિપત્ય નીચે હતું. વળી યવનચંગ ધ. સ.
૬૪૩માં બીજી વારનો નાલંદામાં રહેતો હતો, ત્યારે ભાસ્કરવર્માએ તેને
મરજી વિરુદ્ધ કામરૂપ તેડાવી મગાવ્યો હતો. તે પણ એમ બતાવે છે કે
નાલંદા પર્યંત એની આજ્ઞ ફરતી હતી. પ્રાગ્જ્યોતિષના ભાસ્કરવર્માની શા-
સનમુદ્રા પણ નાલંદામાંથી મળી આવી છે; જુઓ J.B.B.R.S., Vol.V,
pp.302-304. હર્ષચરિતના ત્રીજા ઉચ્છ્વાસમાં અત્ર દેવેનાભિષિક્તઃ કુમારઃ^{૧૦}
એ વાક્ય છે, તેમાંના કુમાર શબ્દના વ્યાખ્યાનમાં સંકેતકારે અજળ ગોટાળો
કર્યો છે. તે લખે છે:-કુમારઃ કુમારગુપ્તાલ્યઃ । કુમારો વા દર્પશાતાન્મોચિ-
તઃ કુમારઃ । ગુહઃ પુત્રશ્ચ કુમારઃ । ૩ જુઓ Duff's Chronology
of India. એ પુસ્તકમાં 'the king of Southern India' એ શબ્દો
વાપર્યાં છે. ૪ જુઓ Watter's Yuan Chwang.

તુષારગિરિ ઓળંગી એના દેશમાં થઈ ને આમિયન ઉપર સવારી લેઈ ગયો હતો, તેથી સમન્વય છે કે કપિશ રાજ્ય સ્થાપવીશ્વરની સત્તા નીચે હતું. એ કપિશના ક્ષત્રિય રાજાને કદાચ ચક્રવર્તીએ પશ્ચિમનો લોકપાલ નીમ્યો હશે. કૌટિલ્યના સમયનો અંતપાલ જેમ સરહદનું એકાદ નાકું સાચવતો, તેમ હર્ષના સમયનો લોકપાલ એક દિગ્ભાગનું રક્ષણ કરતો હતો.

હર્ષે અધિરાજ્યના ખાલસા મુલકને ભુક્તિ એટલે જિલ્લાઓમાં વહેંચી નાંખ્યો હતો અને તેનો વહીવટ ભોગી નામ ધરાવનારા મુલકી સત્તાધારીને સોંપ્યો હતો. તેઓ મહેસુલ ઊધરાવતા અને ઊપજનો છદ્દો હિસ્સો ભોગ એટલે રાજભાગ તરીકે દરબારમાં ભરતા^૧. ગંગા અને તેની દક્ષિણવાહિની શાખાઓથી ફળદ્રુપ અનેલા મુલકનો મોટો ભાગ ખાલસા હતો. તેની ભોગપદ્ધતિ બંગાળાની જમીનદારી- (Permanent Settlement)ને મળતી હતી; પણ તે ગરાસદારી- (Feudal System)થી તદ્દન ભિન્ન હતી. જમીનના મહેસુલ સિવાય ખીજા કરનો બોજો બહુ ઓછો હતો. વગર પૈસે વેઠ કરાવતા નહિ; પણ કામ કરનારને યોગ્ય મહેનતાણું આપતો^૨.

ગુન્હાને માટે ગુન્હેગારને યોગ્ય સજા કરવામાં આવતી હતી. ભારે ગુન્હે કરનારનાં નાકકાન વગેરે કાયમની એધાણી તરીકે કાપતા હતા, અથવા તો તેને હદપાર કરતા હતા. ગુન્હાની તપાસ દિવ્યથી પણ થતી હતી^૩. વાજબી દાખને લીધે એકંદરે જનમાલની સલામતી સારી હતી. ઐતિહાસકો સમુદ્રગુપ્ત પરાક્રમાદિત્ય અને મહારાજા હર્ષના વહીવટની સરખામણી કરે છે અને યવનચંગને નડેલા અક-

૧ જુઓ હ. ચ. ૧૩. અત્ર પ્રજાપતિનાશેષભોગિમણ્ડલસ્યોપરિ ક્ષમા કૃતા ।.

૨, ૩ જુઓ Smith's Early History of India.

રમાતથી^૧ હર્ષના અંદોળસ્તની કંઇક ખામી કાઢે છે. પરંતુ કાષ્ઠલન^૦ અને તેના પછીના પ્રવાસીના પ્રવાસક્ષેત્રના વિસ્તારમાં જે ભાર તફાવત છે, તે એઓ લક્ષમાં લેવો ભૂલી જાય છે. યવનચંગની મુસાફરી બહુ લાંબી હતી. તે છતાં પણ એને એ જ અકરમાત નડ્યા, તે કહી આપે છે કે મુલકમાં જાપતો બહુ સારો હોવો જોઈએ. એકલડોકલ માણસને બધા એ જમાનામાં આવી અડચણ ઓછી આવજાવાળા માર્ગમાં નડે છે. જળવટ ને જંગલમાં અત્યારે પણ એમ જ બને છે.

ખાલસા અને તાબાના મુલકમાં સુવ્યવસ્થા અને સમાધાની જળવવાને હર્ષ એના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં ફરતો જ રહેતો હતો. એની મુલકગીરીની સવારીમાં સંખ્યાબંધ રાજરાણાઓ હાજરી ભરતા હતા^૨. એમાંથી જિતરતાં તે ચક્રવર્તીને છાજે એવા કાઠથી ફરવા નીકળતો. લોકો પણ રાજધિરાજની પધરામણીની આતુરતાથી વાટ જોતા અને તેને આવકાર આપવાની ભારે તૈયારીઓ કરતા. તેના બહોળા લશ્કરનો અને તેની સાથેના રાજરાણાના રસાલાનો સમાસ શહેરમાં થવો અશક્ય હતો, તેથી સૌનાં જુદાં જુદાં મેલાણુ થઈ

૧ ઇ. સ. ૬૩૬માં કનોજના ભદ્રવિહારમાં ત્રણ માસ રહ્યા બાદ શરદ-ઋતુમાં જળમાર્ગે અયોધ્યા જતાં ગંગામાં ચાંચિયાનો યવનચંગને ભેટો થયો હતો એ વાત યવનચંગના જીવનચરિત્રમાં આપેલી હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ એ કેવળ મહિમા વધારવા પાછળથી જોડી કાઢી હશે, એમાં કંઈ શક નથી. જે વખતે હર્ષની સંપૂર્ણ સત્તા જામી હતી, જે વખતે જળમ્ નૌકાસૈન્ય અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું, તે વખતે કનોજ અને પ્રયાગ વચ્ચે ગંગામાં આવો બનાવ બને એ સંભવિત નથી. ઇ. સ. ૬૩૦-૩૧ના તામ્રપત્રમાં નૌકાસૈન્યનો ઉલ્લેખ છે. ઇ. સ. ૬૪૩ની મોક્ષપરિષદમાં ગંગામાં નૌકાસૈન્યની યાત્રા નિર્દિષ્ટ છે. રજુઓ Smith's Early History of India.

શકે એની સોમવાળી પડતર ભૂમિમાં તે વસતીથી છેટે પાણીની પાસે પડાવ નાખતો^૧.

ચક્રવર્તીએ મંડળ બહારના કોઇ રાજ સાથે સંધિસંબંધ (diplomatic relation) જોડ્યો હોય, તો તે માત્ર મહાચીનના શહાનશાહ^૨ સાથે જોડ્યાનું ખાતરીથી જણવામાં છે. ઇ. સ. ૬૪૧-માં એણે એક કુશળ બ્રાહ્મણને યોગ્ય રસાના સાથે સંધિપાલ તરીકે એ દેશ મોકલ્યો. બાળવેલું રાજકાર્ય દક્ષતાથી બજાવી તે ઇ. સ. ૬૪૩માં પાછો વળ્યો, ત્યારે શહાનશાહે ચક્રવર્તીના દરબારમાં પોતાનો એલચી પાઠવ્યો. એ મહાચીન પાછો ફર્યા પછી ઇ. સ. ૬૪૬ માં શહાનશાહે હર્ષના દરબારમાં બીજા એલચીની નીમણૂક કરી. પણ તે હિંદુસ્તાન પહોંચ્યો, તે પહેલાં હર્ષ ગુજરી ગયો હતો, અને એણે સ્થાપેલું મહારાજ્ય ગતકાળની કહાણીમાં ભળ્યું હતું^૩.

બીજી મળી આવતી હકીકત ઉપરથી એમ પણ જણાય છે, કે ચક્રવર્તી હર્ષને ધરિાનના શહાનશાહ સાથે પણ સંધિસંબંધ હતો. હર્ષચરિતમાં ઉત્સાહીની વિજયચર્યામાં આવી જનારા દેશોમાંના એક તરીકે પારસીક દેશ ગણાવ્યો છે^૪. વળી ઉજ્જયિનીના તારાપીડને પારસીકાધિપતિ સમુદ્રમાંથી પ્રગટેલો ઉત્તમ અશ્વ બેટ મોકલે છે,

૧ પ્રબને અર્થે પ્રવાસે નીકળવાના આ તેના કાયમ ધોરણને લીધે માતંગદિવા-
કરે એક પ્રસંગે શરદ ઋતુના આરંભે નીચેનું સુભાષિત સંભળાવ્યું હતું-ચાતે
શમં રજસિ જાતજલાભિષેકા ધૌતામ્બરાઃ સ્ફુરિતપાણ્ડુપયોધરાન્તાઃ । પત્યુઃ
પ્રજાર્થમધુના તવ પુષ્પવત્યો વાઙ્છન્તિ સંગમમિમાઃ કકુભશ્વતઃ ॥ સુમા-
૧ ૨૪૯૬ ૧. મેલાણનું વર્ણન હર્ષચરિતમાં અને કાદંબરીમાં આપ્યું છે.
૨ તઆઈસુન (T'ai-tsung), રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૬૨૭-૬૫૦. ૩ જુઓ
Smith's Oxford History of India, pp. 169-170. ૪ જુઓ
હ. ચ. ૧૭ । દ્વિતીય અધ્યાયમાં તુષારગિરિગન્ધમાદનયોક્તસાહિનઃ, કિષ્કુસ્તુલક
વિષયઃ, પ્રાદેશઃ પારસીકદેશઃ, શશપદં શકસ્થાનમ્ ૧°.

એમ કાદમ્બરીમાં કહ્યું છે^૧. ઉપરાંત મૂલસ્થાનના સૂર્યપૂજકોના મહા-મંડળમાં ધરિાનના વિદ્વાન મગે હાજરી આપી હતી અને તેમનો હર્ષે સારો સત્કાર કર્યો હતો, એવું અન્યત્ર છે^૨. તે ઉપરથી અટકળ થાય છે, કે ખ્રીશ્ચ પરવેઝના રાજ્યકાળમાં^૩ ઇ. સ. ૬૧૬-૧૭ ના અરસામાં ધરિાન અને આર્યોવર્ત રાજદ્વારી મહોળતથી જોડાયાં હતાં. એ મહોળતનો સંબંધ યઝ્દીજ્દના^૪ અમલમાં ચાલુ રહેલો લાગે છે. કેમકે ઇ. સ. ૬૩૩ ના અરસામાં હર્ષે અજિરવતીને કાંઠે મણિપુર પાસે પડાવ કર્યો હતો, ત્યારે તેની ઝાવણીમાં ધરિાની એલચીઓ પણ હતા.^૫

હર્ષની ધર્મનીતિ

સર્વ મોટા ધર્મ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ એ હર્ષનું નીતિસૂત્ર હતું. પરંતુ તેની વિશેષ ભક્તિ તો શંકર ભગવાનમાં રૂઢ થઈ હતી: એટલે કે તે પરમ માહેશ્વર હતો^૬. તે વિજયયાત્રાએ નીકળે છે, ત્યારે પરમ ભક્તિથી શંકરનું પૂજન કરે છે; અને તેમનાં આઠ સ્વરૂપમાનું એક જ હતાશન, તેને વિધિ પુરઃસર હવિ આપે છે^૭. તેની દાનમુદ્રા

૧ જુઓ કાદં ૧ । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनार्थ्यमिति कृत्वा जलधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधि-रोहणयोग्यमिति संदिश्य प्रहितः । संघेय प्रत्यंतराज्य तरीके मुद्राराक्षसमां पारसीकाधिराज्यनी परिगणुना करी છે. ૨ જુઓ Smith's Early History of India. ૩ ખ્રીશ્ચ પરવેઝનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૫૬૦-૬૨૮. ૪ યઝ્દીજ્દ ત્રીજાને ઇ. સ. ૬૪૧ ના અરસામાં નેહંદના રણક્ષેત્રમાં આરખોએ હરાવ્યો ને ધરિાનની પારસી શહાનશાહતનો અંત આણ્યો. ૫ જુઓ હ. ચ. ૧ ૨ । सर्वाम्भोधिवेलवनवलयवासिभिश्च म्लेच्छजातिभिः उपास्यमानम् राजद्वारमगमत् ।. ૬ જુઓ હ. ચ. ૧ ૭ । विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो नीललोहितस्यार्चा-मुदचिषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्तशिखाकलापमाशुशुक्षणिम् ।.

નંદીથી અંકિત છે^૧. અંસખેડ અને મધુબનનાં તામ્રપત્રોમાં તે પો-
તાને પરમ માહેશ્વર જ લખે છે^૨. સોનપતથી મળેલી હર્ષની શાસન
મુદ્રામાં નંદીની મૂર્તિ છે. તેની અંતે નાટિકાના મંગલશ્લોકમાં શિવ-
પાર્વતીનું કીર્તન છે^૩. યવનચંગ હર્ષને યૌદ્ધ કહે છે^૪. પરંતુ તે જો
યૌદ્ધ હોય, તો ઇ. સ. ૬૦૬માં માતાપિતાની ઉત્તરક્રિયા શ્રીત
વિધિથી કરે નહિ^૫. તે યૌદ્ધ હોય, તો ઇ. સ. ૬૨૯ ને ૬૩૧માં
પરમ સૌગત ભાઇના આત્માના શ્રેય અર્થે બ્રાહ્મણોને ગામો આપે
નહિ^૬. તે યૌદ્ધ હોય, તો ઇ. સ. ૬૪૧માં યૌદ્ધ શહાનશાહને ત્યાં
બ્રાહ્મણ સંધિપાલ મોકલે નહિ^૭. તે યૌદ્ધ હોય, તો ઇ. સ. ૬૪૪-
માં સર્વસ્વમહાદાનનો^૮ સમારંભ કપિલવાસ્તુ, શ્રાવસ્તી, રાજગૃહ, યુદ્ધ-
ગયા જેવાં યૌદ્ધ પુણ્યક્ષેત્રો મૂકી ત્રિવેણીસંગમે તે ઊજવે નહિ^૯.
ચીનાઇ સાધુ યવનચંગ પહેલી વારનો પાંચ છ વરસ (ઇ. સ. ૬૩૪
-૬૩૯) પર્યંત નાલંદમાં રહ્યો હતો^{૧૦}; તે દરમિયાન જેને એ યૌદ્ધ
કહે છે તે એને કેમ તેડતો ત્રેવડતો નથી? તે તો બ્યારે એ પાછો
વળે છે ત્યારે, ચીનના શહાનશાહ સાથે સંધિસંબંધ બંધાયા પછી,
ઇ. સ. ૬૪૩માં કનોજ મુકામે યૌદ્ધ મોક્ષપરિષદના પ્રસંગે મુલા-
કાતે બોલાવે છે^{૧૧}.

૧ જુઓ હ.ચ. I. ૭૧ તત્રસ્થસ્ય ચાસ્ય પ્રામાપક્ષપટલિકઃ સકલકરણપરિકરઃ કરોતુ
દેવો દિવસપ્રહણમયૈવાવન્ધ્યશાસનઃ શાસનાનામિત્યભિધાય વૃષાઢ્ઢામભિનવઘટિતાં
હાટકમયીં મુદ્રામુપનિન્યે I.

૨ જુઓ Ep. Ind. IV, 223, અંસખેડ-
નું અને Ep. Ind. I. 67, મધુબનનું તામ્રપત્ર. ૩ જુઓ પ્રિયદર્શના
અને રત્નાવલી નાટિકાની પ્રસ્તાવના. ૪ જુઓ Watters' Yuan

Chwang. ૫ જુઓ હર્ષચરિતના પાંચમા ઉચ્છ્વાસનો પાછલો અને
છઠ્ઠાનો આગલો ભાગ. ૬ જુઓ અંસખેડ અને મધુબનનાં તામ્રપત્ર.

૭ જુઓ Smith's Early History of India. ૮, ૯ જુઓ
Watters' Yuan Chwang.

મહાયાનીઓમાં યુદ્ધ ભગવાનનાં એ સંસ્કૃત સ્તોત્રો હર્ષને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અષ્ટમહાચૈત્યવન્દનસ્તોત્ર અને સુપ્રભાતસ્તોત્ર^૧. પહેલું ચીનના પવિત્ર બૌદ્ધ પુરતકોના સંગ્રહમાં સ્થાન પામી ચીનાઇ લિપિમાં જળવાઈ રહ્યું છે. બીજૂં નેપાળી અનુવાદ સાથે નેપાળ દેશથી હાથ લાગ્યું છે. ચૈત્યવન્દનનું સંસ્કૃત એટલું બ્રષ્ટ છે, કે કોઇ કાળે તે નાગાનન્દ અને રત્નાવલીના કર્તાની કૃતિ તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. એ સ્તોત્ર હર્ષનું નહિ પણ શિષ્ટ સંસ્કૃતથી અજ્ઞાન કોઇ સામાન્ય બૌદ્ધ ભિક્ષુનું છે, તેની ખાતરી થવાને માત્ર તે એકવાર વાંચી જવું જ બસ છે. બીજા સ્તોત્રમાં દેવો અને ઋષિમુનિઓ વગેરેને ઈષ્ટતા કહ્યા છે ને તેમની નિંદા કરી છે. માત્ર યુદ્ધ ભગવાનને જગતા વર્ણવ્યા છે. પરમ માહેશ્વર શિવનો ઉપહાસ કરે^૨, સૌર સંઘનો યાત્રિક સૂર્યને નિંદે અને માનતુંગાચાર્યનો મેળાપી નિર્ગ્રંથોની અવહેલના કરે^૩, એ કેવળ અસંભવિત છે. દિવ્યાવદાન વગેરે બૌદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથોની કવિતામાં ગુરુનો લઘુ ઉચ્ચારવાની છૂટ લીધી છે. તેવી આ સ્તોત્રમાં પણ લીધેલી જણાય છે; તેથી એ પણ કોઇ બૌદ્ધ કવિએ રચ્યું હોય એમ લાગે છે. હર્ષે એવી છૂટ કદી પણ લીધી નથી; એટલે એ હર્ષનું હોઈ શકે નહિ^૪.

૧ જુઓ ફ્રેંચ ભાષામાં M. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana. આ સ્તોત્રોના કર્તૃત્વ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા ‘નવજીવન અને સત્ય’, ઑક્ટોબર-નવેમ્બર, ૧૯૧૮ માં ‘ચક્રવર્તિકવિ હર્ષને નામે ચડેલાં સ્તોત્ર’ એ મથાળાવાળા લેખમાં મેં કરી છે. જુઓ પરિશિષ્ટ. ૨ જુઓ સુપ્ર. સ્તો. ૧. હિમગિરિશિખરામઃ સર્પયજ્ઞોપવીતસ્ ત્રિપુરદહનદક્ષો વ્યાગ્રચર્મોત્તરીયઃ । સહ ગિરિવરપુત્ર્યા સોઽપિ સુમન્નિશ્ચલી દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૩ જુઓ સુપ્ર. સ્તો. ૧૮ । અસનવસન-હીના ભાવ્યમાના વિરૂપા અલમ્ સ્થિલવિઘાતૈઃ પ્રેતવદ્ દિગ્ધદેહાઃ । ઉભય-ગતિવિહીના નિત્યસુસાશ્વ નમ્ના દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૪ ‘હર્ષે એક વાર રાજસભામાં સૌને કહ્યું, કે જેને જે કવિતાનું પુરતક વધારેમાં

તત્ત્વજિજ્ઞાસાથી હર્ષ સર્વ ધર્મના પ્રસિદ્ધ ઉપદેશકોને મળવાની તક સાધતો હતો. બાણભટ્ટે તેને પાશુપત, સૌર, ભાગવત, બૌદ્ધ, આર્હત, આજીવક, વગેરેની મુલાકાત લેતો વર્ણવ્યો છે^૧. ઇ. સ. ૬૧૮ ના અરસામાં^૨ સૂર્યપૂજકોનો મોટો સમવાય (સૌરમંથ) મૂલ-સ્થાનમાં મળ્યો હતો^૩. તે પ્રમંથે વિદેશીઓના ગિતારા માટે રાજ્યના ખરચે ભવ્ય મંડપ બિના કરવામાં આવ્યા હતા. એ મેળાવડામાં હર્ષે પંડે હાજરી આપી હતી, અને પારસીકદેશના કાબેલ મગ વગેરે જે આવ્યા હતા તેમનું સાફ આતિથ્ય કર્યું હતું^૪. ઇ. સ. ૬૪૩ માં કાન્યકુબ્જમાં બૌદ્ધ મોક્ષપરિષદ ભરવામાં આવી હતી. તેમાં વિદ્વાન

વધારે પ્રિય હોય તે કાલે લેતા આવળે. બીજે જણાડે સવારમાં પાંચસે પોથીઓ આવી ને પડી. તપાસતાં ધાળીખરી જાતકમાલાની પ્રતો નીકળી.' આમ ઇતિસંગ લખે છે. આ માત્ર આર્યસૂત્રે રચેલી ગદ્યપદ્યાત્મક જાતક-માલાનો મહિમા વધારનારી બૌદ્ધ લોકકથા છે. કે. વા. પાંડુરંગ ગોવિંદ-શાસ્ત્રી પારખી જાતકમાલાને હર્ષની કૃતિ ગણે છે, તે ખૂલ છે.

१ शुभो ह. च. । २ । एकान्तोपविष्टश्च जैनैरार्हतेः पाशुपतेः
पाराशरिर्भिवर्णिभिश्च . . . उपास्यमानम् . . . राजद्वारमगमत् । २

જુઓ Smith's Early History of India, 'The king built near Mulasthanana a great monastery constructed of timber after the foreign fashion, in which he entertained the strange teachers hospitably for several months'. અહીં ઐતિહાસક ઇમેજે strange એટલે ઈરાની લીધેલ છે. મૂલસ્થાનના મેળાવડામાં ઈરાન પ્રતિનિધિ મોકલી શકે એવો ઇસવી સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં અનુકૂળ સમય પુરાઈ પરવેઝનો છે. પશ્ચિમ એશિયામાં જ્યારે એ રોમન લોકો સાથેના વિગ્રહમાં જીત ઉપર જીત મેળવતો હતો, ત્યારે ઇ. સ. ૬૧૬-૧૭ માં એને અને હર્ષને સંધિસંબંધ ગંધારો હશે; અને એ સંબંધની રૂએ એણે મૂલસ્થાનના મેળાવડામાં મગ પ્રતિનિધિ મોકલ્યા હશે. આ સમજ-થી એ મેળાવડાની સાલ ઇ. સ. ૬૧૮ આપી છે. ૩ એ ધર્મમંદો-

બિહુઓનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાને હર્ષ દક્ષિણાપથથી ચ્હાઇને આવ્યો હતો. પરિષદનું કાર્ય પતી ગયા પછી રાજ્યશ્રીની સાથે રહી ખાસ બેઠકોમાં તેણે યવનચંગનો ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો^૧. ઉત્તર કાળમાં એકાદ મુલકી સવારી દરમિયાન કાશી ક્ષેત્ર પાસે જ્યારે પડાવ હતો ત્યારે માનતુંગાચાર્યનાં મુખે જૈનધર્મનો પ્રતિભોધ પણ તેણે શ્રવણ ધર્યો હતો^૨. વૈદિક ધર્મના પાલનથી અને અવૈદિક ધર્મના રક્ષણથી

ત્સવમાં આગના શોકજનક અકસ્માતથી કેટલાક જનની ખુવારી થઈ હતી. તે સંબંધમાં તારાનાથ, વિદેશીઓને બાળી મૂકવા રાજ્યે આગ લગાડી હતી એમ કહી, ખાલી હર્ષને વગોવે છે. આવી જ રીતે ઇ. સ. ૬૪૩-ના કન્યકુખજના બૌદ્ધ મહોત્સવમાં પણ આગે દેખાવ દીધો હતો.

૧ જુઓ Smith's Early History of India. જ્યારે પાછળથી યવનચંગે સ્વદેશ જવાનો વિચાર જણાવ્યો, ત્યારે હર્ષે જલંધરના રાજ ઉદ્દિતને ઠેઠ સામ્રાજ્યની સરહદ સૂધી તેને માનભર વળાવવા મોકલ્યો હતો.

૨ જુઓ પ્રભાવકચરિતમાં માનતુજ્ઞપ્રબન્ધ. શ્રોતા તરીકે હર્ષનું નામ માત્ર પ્રભાચંદ્રે જ જળવી રાખ્યું છે. આમચરિત અને પ્રબન્ધચિન્તામણિમાં માન-તુંગને અનુક્રમે સાતવાહન અને ભોજના સમયમાં મૂકેલ છે. દ્વિગંધરે તેને વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં મૂકે છે. બાણ, મયૂર ને માનતુંગના સં-બંધમાં જે અદ્ભુત કથાઓ ચાલે છે, તે ચળ્ડીશતક । ૧ ।, સૂર્યશતક । ૬ । ને મક્તામરસ્તોત્ર । ૪૨ । ઉપરથી જોડાઈ જણાય છે. મક્તામર-સ્તોત્ર । ૧૬ । માં સૂર્યશતક । ૨૩ । ની જાણે છાયા બતારી હોય એવું સહેજે દીસી આવે છે. ચળ્ડીશતકના છઠ્ઠા પદે, સૂર્યશતકના છઠ્ઠા શ્લોકે, મક્તામરસ્તોત્રના બેતાળીસમા શ્લોકે ચમત્કારકથાને જન્મ આપ્યો છે. મક્તામરસ્તોત્રના ચુમાળીસ અનેતારાશતકના સો શ્લોકના અંતે બંધમોક્ષ.

ઇસવી આઠમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા કાશ્મીરી બૌદ્ધસાધુ સર્વ-જ્ઞમિત્રના આર્યાતારાસ્રધરાશતકના સંબંધમાં પણ આવી જ વાત ચાલે છે. એક બ્રાહ્મણે કન્યાદાન દેવા એની પાસે ધનની મદદ માગી. તેની

મહોત્સવમાં દક્ષિણાપથથી પધારી પોતે હાજરી આપી; અને પૂજન અર્ચન આદિ જે જે પરમ સૌગત કરે, તે સર્વે એ પરમ માહેશ્વરે પૂરા ભાવથી કર્યું.

મન કર્મ અને વાણીથી ત્રાણીમાત્રનું હિત કરવું તે જ મોટામાં મોટું ધર્મોપાર્જન છે, એ હર્ષનો સિદ્ધાંત હતો. એ પવિત્ર સિદ્ધાંતને અનુકૂળ સંસારી જીવન છે, એમ તેણે જોયું. એટલે ગાઢ શોકમાં અને તિવ્ર વૈરાગ્યમાં વૈર ઋણથી છૂટ્યા પછી કાષાય ગ્રહણ કરી ત્યાગી જીવન ગાળવાનો એણે જે વિચાર કર્યો હતો, તે વિજયોત્તર ફેરવ્યો. કરુણાના સ્વર્ગીય જળે અભિષેક પામેલા હૃદયે સર્વસ્વદાન-

સ્તાવદિમામત્રભવતઃ કથામિથ્થ ધર્મ્યાભિઃ કુશલપ્રતિબોધવિધાયિમિરુપદેશૈશ્વા-
રજોભિઃ શીલોપશમદાયિનીમિથ્થ દેશનામિઃ ક્લેશપ્રહાણહેતુમિથ્થ તથાગતૈર્દર્શ-
નૈરસ્મત્પાર્શ્વોપયાયિનીમેવ પ્રતિબોધ્યમાનામિચ્છામિ । इयं तु प्रहृष्यति मयैव
समं समाप्तकृत्येन काषायाणि ।.

૧ જુઓ Smith's Early History of India. કાન્યકુબ્જના ધર્મમહોત્સવમાં હર્ષનું ખૂન કરાવવાના પ્રયત્નના આરોપથી પાંચસે બ્રાહ્મણોને દેશનિકાલ કર્યાનું કહેવાય છે; તે પણ પરધર્મદ્રુપણનો પરિણામ અને સમ-દર્શી હર્ષનું વગોણું છે. એવી જ રીતે હીનચાનના સિંહલી ધર્માદ્ભુતસંગ્રહમાં નીલપટધર એટલે સર્વાસ્તિવાદી બૌદ્ધભિક્ષુઓને તેમનાં ધર્મપુરતક સાથે એક પ્રાસાદમાં એકઠા કરી હર્ષે સળગાવી નૂકયાનું લખ્યું છે (જુઓ M. Ettinghausen કૃત Harsa Varahana), તે પણ વગોણું જ છે.

૨ જુઓ ંસજેડ અને મધુળનનાં દાનપત્રોમાંનો નીચેનો શ્લોકઃ-મનસા કર્મણા વાચા કર્તવ્યં પ્રાણિનાં હિતમ્ । હર્ષેનૈતત્ સમાહ્યાતં ધર્માર્જનમનુ-
ત્તમમ્ ॥ જુઓ વળી હ.વ. ૧૨૧ એકાગારમિવ કરુણાયાઃ ...હર્ષમદ્રાક્ષીત્ ।.

૩ જુઓ નાગા ૧૪ । ૩ । શર્યા શાદ્વલમાસનં શુચિ શિલા સદ્ગદુમાણામધઃ શીતં નિર્જરવારિપાનમશનં કન્દાઃ સહાયા મૃગાઃ । ક્ષત્યં પ્રાર્થિતલભ્યસર્વવિભવે દોષોઽયમેકો વને દુષ્પ્રાપાર્થિનિ યત્ પરાર્થઘટનાવન્ધ્યૈર્વૃથા સ્થીયતે ॥.

નું મહાપ્રત લીધું^૧. પૃથ્વીની ચારે દિશાથી આવી ને પાંચ પાંચ વર્ષે ભંડારમાં એકઠું થયેલું ધન તે સમદર્શી ચક્રવર્તીએ વૈદિક અને અ-વૈદિક સાધુ પુરુષોમાં વહેંચી દેવા માંડ્યું^૨. અભિષેકથી શરૂ થયેલી આ દાનધર્મના દીક્ષા મરણથી સમાપ્ત થઈ.

હર્ષની સાહિત્યસેવા

ઐતિહાસકો હર્ષના રાજકીય અને ધાર્મિક જીવનની કંઈક હકી-કત આપે છે; પરંતુ એના સાક્ષરજીવન વિશે મૌન ધારણ કરે છે. એ બાબતમાં ઘણાં સૈકાં થયાં મતભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેને લીધે કદાચ તેઓ વાદગ્રસ્ત વિષયથી દૂર રહેતા હશે^૦. પરંતુ બાણભટ્ટ હર્ષની વિદ્વત્તાનાં છૂટે મ્હોડે વખાણ કરે છે^૩; અને યવનચંડ તેનું સમર્થન કરે છે. વિશેષમાં બાણે તેને સારો કવિ પણ કહ્યો છે^૪. દશરૂપ અને સાહિત્યદર્પણમાં એની રત્નાવલીમાંથી પુષ્કળ ઉતારા આપ્યા છે. આ

૧ જુઓ હ. ચ. ૧. ૨. જીવિતાવધિ સર્વસ્વમહાદાનદીક્ષાં । અને અસ્ય ત્યાગર્થિનઃ . . . ન પર્યાપ્તો વિષયઃ । જુઓ વળી ળંસખેડ અને મધુબનનાં દાનપત્રો, લક્ષ્મ્યાસ્તહિંસલિસવુદ્બુદચચ્ચલાયા દાનં ફલમ્ । ૨ જુઓ Watters' Yuan Chwang અને Smith's Early History of India. ૩ જુઓ હ. ચ. ૧. ૨. અસ્ય પઞ્ડિતોપકરણં વૈદગ્ધ્યમ્ ।, સર્વવિદ્યાસંગીતિ (કલ્પિત પાઠ, મૂળમાં સંગીત) ગૃહમિવ સરસ્વત્યાઃ । અને અસ્ય પ્રજ્ઞાયાઃ શાસ્ત્રાણિ કૌશલસ્ય કલા ન પર્યાપ્તો વિષયઃ । ૪ જુઓ હ. ચ. ૧. ૨. કાવ્યકથાસ્વપીતમમૃતમુદ્ગમન્તમ્ ।, અસ્ય . . . કવિત્વસ્ય ઘાતઃ . . . ન પર્યાપ્તો વિષયઃ । ચંદ્રાપીડ વિદ્યાગૃહથી બાણીગણી ઘેર પાછો આવે છે, ત્યારે રાજમહેલના વર્ણનમાં ભાવયતા નરપતિકૃતસુભાષિતાનિ એમ ત્યાંના જનસમુદાય વિશે કહ્યું છે. એ વચનમાં તારાપીડનું કવિ તરીકે નિરૂપણ છે તે વડે હર્ષરાજા અનુવક્ષિત છે અને હર્ષની કૃતિઓનો માંડલિક રાજાએ વડે રસારવાદ સૂચિત છે; જુઓ કાદમ્બરી । ઉપરાંત પ્રિયદર્શના, નાગાનન્દ અને રત્નાવલીમાં નથી, એવા અનેક ઉત્તમ શ્લોક સદુક્તિકર્તા-

નાટિકા હર્ષની કૃતિ નથી, એમ કેટલાક કહે છે; પણ તેમનું એ કથન મિથ્યા છે. ઇસવી આઠમા શતકના અંતમાં કાશ્મીરના મંત્રિકવિ દામોદરગુપ્તે^૦ કુટ્તનીમત નામે કાવ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે, તેમાં હર્ષને અનંગહર્ષ એવા નામથી નિર્દેશ કર્યો છે^૧. એ વિશિષ્ટ સંજ્ઞા રત્નાવલીના પહેલા અંકના છેવટના ભાગ ઉપરથી પડી હોય એમ માફ ધારવું છે.^૨ અનંગહર્ષ નામ દીપશિખાકાલિદાસ^૩, આતપત્રભારવિ^૪, ઘંટામાધ, નિશાનારાયણ વગેરે નામો યાદ દેવરાવે છે અને રત્નાવલી હર્ષે જ રચ્યાનું સાબીત કરે છે. પ્રિયદર્શના અને રત્નાવલીમાં બહુ ઊંધાડું મળતાપણું છે. વસ્તુ સરખાં, પ્રસંગો સરખા અને રચના પણ સરખી

મૃતમાં હર્ષદેવને નામે આપેલા મળી આવે છે; તે પણ ધ્યાનમાં લેવા લેગ છે. જુઓ પરિશિષ્ટ.

૧ જુઓ ગાથા ૮૦૦:—વયમપિ દેવનિકેતનમનન્નહર્ષે ગતે ત્રિદિવલોકમ્ ।
આશ્રિતવન્તો ગત્વા તીર્થસ્નાનાનુરોધેન ॥ (દેવનિકેતન-કાશીવિશ્વેશ્વર).
કુટ્તનીમતમાં રત્નાવલીના પહેલા અંકમાંની ગાથા ઊતારી પણ છે:—
ઉદયતયાન્તરિતમિયં પ્રાચી સૂચયતિ દિહ્ નિશાનાથમ્ । પરિપાણ્ડુના મુખેન
પ્રિયમિવ હૃદયસ્થિતં રમણી ॥ ૨ જુઓ રત્નાવલી । ૧ । રાજા ।
પ્રિયે . . . અનન્નોડયમનન્નત્વમય નિન્દિદ્યતિ ધ્રુવમ્ । યદનેન
ન સંપ્રાપ્તઃ પાણિસ્પર્શોત્સવસ્તવ ॥ . . . સાગરિકાગૃહીતકુસુમા ।
અમ્મો કુસુમલોહવિસ્તત્તહિઅઆ અદિચિરં જેવં મણિ કિદં । તા જાવ ઇમિ-
ણા સિન્દુવારવિહવન્તરેગ પેક્ત્વસ્સં (દૃષ્ટ્વા સવિસ્મયમ્) કહં પચ્ચક્ખો જેવ્વ
મઅવં કુસુમાડહો ઇહ પૂઅં પહિચ્છદિ । તા અહંપિ ઇહત્થિદા જેવ્વ ઇમેહિ
કુસુમેહિ મઅવન્તં પૂઅરુસ્સં । ણમો દે મઅવં કુસુમાડહ । અમોહદંસણો મે
મવિસ્સદિ । (પુણ્ણાણિ ક્ષિપતિ). બીજા અંકમાં આ પ્રસંગનું અનુસંધાન નીચે
પ્રમાણે છે, તે પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે:—સુસંગતા । સહિ કો ઉણ
एसो तए एत्थ आलिहिदो । सागरिका । पउत्ते मअणमहुस्सवे मअवं अणङ्गो ॥
૩ જુઓ રઘુવંશ । ૬ । ૬૭ । ૪ જુઓ શિશુપાલવધ । ૪ । ૨૦ ।

છે; ઉપરાંત બંનેમાં સમાન (common) શ્લોક પણ બેવામાં આવે છે. રચનાની કળા તો નાગાનન્દમાં પણ નોંખી નથી. એમાં અને ઉપરની બે નાટિકામાં પણ કેટલાક શ્લોક સમાન છે. ત્રણેની પ્રસ્તાવના એક જ છે. આ રીતે ત્રણેનો કવયિતા ચક્રવર્તી હર્ષ પોતે જ છે; જેને લીધે મેં એને ચક્રવર્તિકવિ કહ્યો છું^૧.

બાણભટ્ટ, દામોદરગુપ્ત^૨, જયદેવ વગેરે હર્ષની પ્રશંસા કરે છે તે હીક છે; પણ કહેવું જોઈએ, કે તે કાલિદાસની જોડે બેસે એવા તો નથી જ. એના પ્રયોગબંધમાં કાર્ય બહુ પાંખું છે. પાછળથી તેનો

૧ આલ્ફ્રેડની સૂચિમાં તાપસવત્સરાજનું નામ નોંધ્યું છે, એની પ્રસ્તાવનામાં કર્તા સંબંધી લેખ નીચે મુજબ છે:-સૂત્ર૦ । આર્યે અથ કિમ્ । નનુ તસ્યૈવ સકલનરેન્દ્રચન્દ્રમસઃ શ્રીનરેન્દ્રવર્ધનસૂનોરનજ્ઞહર્ષાપરનામ્નઃ શ્રીમાત્રરાજસ્ય કૃતૌ કૃતાનુરાગો જનઃ સંપ્રતિ । એનું ભરતવાક્ય છે, તે ખંડિત હોઈ આ પ્રમાણે છે:-આમ્નાયાર્થવિભાવિનઃ પ્રતિદિનં નન્દન્તુ વિપ્રાઃ પરં સ(ન્ત)-સ્તાવદમી ભવન્તુ સુખિનો યાવદ્ ધરિત્રીધરાઃ । મૃત્યાઃ પ્રૌઢ . . . એ તાપસવત્સરાજના ત્રણેક શ્લોકમાં રત્નાવલીની છાયા બેવામાં આવે છે. આ હકીકત જર્મનીના Prof. Dr. E. Hultzsch તરફથી મળી છે. માત્રરાજને ઉપચારરૂપ અંગહર્ષ ઉપનામ મળ્યું છે, તે રત્નાવલીકારની સકારણ વિશિષ્ટ સંજ્ઞા છે. એ બેતાં તેનો કર્તા દેખીતી રીતે હર્ષથી ભિન્ન છે અને તે એના પછી થયો જણાય છે^૦. તાપસવત્સરાજ જેમ ચક્રવર્તિ કવિની કૃતિ નથી, તેમ લિંગાનુશાસન પણ તેણે રચ્યું નથી. એનો કર્તા શ્રીવર્ધનસુત હર્ષવર્ધન કરી ને કાઢ વૈયાકરણ છે. હેમચંદ્ર કૃત લિંગાનુશાસનમાં એની કૃતિમાંથી શારઃ શારી આયાનયીનઃ વરાટથંતિ હર્ષઃ । એવા ઉતારો છે. હર્ષના લિંગાનુશાસન ઉપર દીપસ્વામિસુત વર્ણવાગીશ્વર શબ્દર-સ્વામીએ રૂચિ લખી છે^૦. ૨ જુઓ કુટ્ટનીમત । ૧૪૭ । આશ્ચિદ્વસંધિવન્ધ સત્પાત્રસુવર્ણયોજિતં સુતરામ્, નિપુણપરીક્ષકદૃષ્ટં રાજતિ રત્નાવલીરત્નમ્ ॥

ઉપયય કરે છે ખરો, પણ આરંભમાં તો તેનો વણાટ છેક જવરો જણાય છે. પ્રિયદર્શનાનો પહેલો જ અંક વાંચી કોણ કહેશે, કે નાટિકાની નાયિકા આરણ્યકા છે? નાગાનન્દના પણ પહેલા બે અંક વાંચી શંખચૂડનો પ્રસંગ કદપવો જરા મુશ્કેલ છે. રત્નાવલીમાં પણ નાયક વત્સરાજ બીજા અંકમાં જ નાયિકા સાગરિકાના સમાગમમાં આવે છે. આ ખામી હર્ષે જે વસ્તુરચનાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, તેને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. એ હર્ષનાં નાટકોનું સ્વરૂપ સમજવા, નાટકના વસ્તુનાટક અને વ્યક્તિનાટક એવા બેદ પાડવાની જરૂર છે. વસ્તુનાટકમાં વસ્તુની ગ્રંથીનું નિરૂપણ હોય છે. વ્યક્તિનાટકમાં વ્યક્તિના ચરિત્રનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. હર્ષનાં નાટકો આ બીજા પ્રકારનાં છે. પ્રિયદર્શના અને રત્નાવલીમાં નાયિકાનું અને નાગાનન્દમાં નાયકનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે^૧. પહેલા બેમાં નાયકનાયિકાનો અનુરાગ અને ત્રીજામાં નાયકનો શંખચૂડને માટે દેહોત્સર્ગ જે વર્ણવેલ છે તે એ ચરિત્રનિરૂપણને અંગે છે. નાગાનન્દના વાંચનાર જોશે કે જીમૂતવાહન અને મલયવતીનો અનુરાગ પણ નાયકના ચરિત્રનું એક અંગ હોવાથી નાટકમાં નિરૂપિત છે. જીમૂતવાહનના જીવનના બે પ્રસંગને કવિએ સાંકળી લેઈ છ અંકનું વ્યક્તિનાટક રચ્યું છે. જીવનપ્રવાહના સળંગપણા તરફ દુર્લભ ધરાવનારને એમાં અનુરાગ અને જૂતદયાના અંકોડા એકએકથી નોંખા દેખાય છે. વ્યક્તિનાટકમાં સુઘટિતતા દુઃસાધ્ય હોવાથી હર્ષે લીધેલો નવો માર્ગ પાછળથી સ્ત્રોત જ રહ્યો જોવામાં આવે છે. બાકી સંવિધાનની સાદાઈ, પ્રસંગોનું વૈચિત્ર્ય, વિનોદનું માર્મિકપણું અને પદ્યબંધની મુક્તકતુલ્ય પુષ્ટતા પ્રશંસાપાત્ર છે; અને તે હર્ષને કવિઓમાં ઊંચું સ્થાન અપાવે છે.

પ્રિયદર્શના સંગ્રાથી જેનો ઉપર વ્યવહાર કર્યો છે, તે સાધારણ

૧ નાગાનન્દ નામ વસ્તુગ્રંથીનું બોધક નથી. પણ મૃચ્છકટિકની પેઠે નાટકના એક આકર્ષક પ્રસંગનું અનુલક્ષક છે.

રીતે પ્રિયદર્શિકાના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ નાટિકાની નાટ્યસૂચિમાં ના-
યિકાનું નામ ધણુંખંડે પ્રિયદર્શિકા આપેલું છે. એના પાઠ્યભાગમાંના
નવ પૈકી ત્રણ પ્રસંગમાં પણ એનો જ પ્રયોગ છે. એ ત્રણે પ્રસંગ
સંસ્કૃત ગદ્યના છે. બાકીમાં છ પ્રસંગમાં પ્રિયદર્શના નામ વપરાયલું
છે; ચાર પ્રાકૃત તથા એક સંસ્કૃત ગદ્યમાં, અને એક સંસ્કૃત પદ્યમાં.
દશરૂપ । ૨ । ૪૮ । અને દશરૂપ । ૨ । ૫૪ । ઉપરના અવલોકમાં અનુ-
ક્રમે પ્રિયદર્શિકા અને પ્રિયદર્શનાનો પ્રયોગ છે°. વ્યુત્પત્તિ વિચારતાં
પ્રિયદર્શના વધારે આદરણીય હોઈ તે જ નામ મેં સ્વીકાર્યું છે°.°

નાટિકાઓ અને નાટક કયા ક્રમમાં રચાયાં હશે, તે બાબતમાં

૧ જૈનસાહિત્યસંશોધક, ભાગ ૧, અંક ૧, પૃષ્ઠ ૪૫ ના મુનિમહારાજ
શ્રીજિનવિજયજીના નીચેના લખાણથી આ નિર્ણયને અણધારી સમજ
પુષ્ટિ મળે છે:—આવશ્યકસૂત્રકી ‘શિષ્યહિતા’ નામક વૃહદ્વૃત્તિમેં એક જગહ
નિર્દેશનિર્દેશકવિષયક નામનિર્દેશકે વિચારમેં હરિભદ્રસૂરિને ૫-૬ પ્રન્યાંકે
નામ લિખે હૈં, જિનમેં ‘પ્રિયદર્શના’કા મી નામ નિર્દેશ હૈ . . .
. . . પ્રિયદર્શના એક સુપ્રસિદ્ધ નાટિકા હૈં ઓર વહ સ્થાનેશ્વરકે ચક્રવર્તી
નૃપતિ કવિ હર્ષકી બનાઈ હુઈ હૈં વર્તમાનમેં હસ નાટિકાકી જિતની
સંસ્કૃત આવૃત્તિયાં પ્રકાશિત હુઈ હૈં, ઉન સબમેં હસકા નામ ‘પ્રિયદર્શિકા’
એસા છપા હુઆ હૈં. પરંતુ શ્રીયુત કેશવલાલજી ધ્રુવને અપને ગૂજરાતી અનુ-
વાદકી પ્રસ્તાવનામેં યહ સાબિત કિયા હૈં કિ હસકા મૂલ નામ ‘પ્રિયદર્શિકા’
નહીં કિંતુ ‘પ્રિયદર્શના’ હોના ચાહિએ; ઓર અપની પુસ્તક પર ઉન્હોને
યહી નામ છપવાયા મી હૈં. સો ધ્રુવ મહાશયકે હસ આવિષ્કારકા હરિભદ્રકે
પ્રસ્તુત ઉલ્લેખસે પ્રામાણિક સમર્થન હોતા હૈં. જુઓ નિર્દેશ્યવશાદ યથા
વાસવદત્તા પ્રિયદર્શનેત્યાદિ । એ પંક્તિ. છાપેલી પ્રતમાં પ્રિયદર્શનાની પૂર્વે
તરજગ્ગવતી અને પછી કથા શબ્દ વધારે છે તે ક્ષેપક છે. હરિભદ્રસૂરિને
સમય ઇસવી આઠમું શતક છે. એટલે પ્રિયદર્શના સંજ્ઞા આઠમા શતક
પહેલાંની ઠરે છે.

મેં મારો નિર્ણય અન્યત્ર^૧ આપ્યો છે. પ્રિયદર્શનામાં સાત, નાગાનન્દમાં અગિયાર, અને રત્નાવલીમાં ચૌદ જાતનાં વૃત્ત મળી આવે છે. હર્ષની એ ત્રિપુટીમાં વસંતતિલકા, માલિની અને શિખરિણીનો વપરાટ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે. આ બે કસોટીને આધારે, પ્રથમ પ્રિયદર્શના પછી નાગાનન્દ અને છેવટે રત્નાવલી રચાઈ, એવો નિર્ણય મેં બે વરસ ઉપર આપ્યો હતો. તેને શિથિલાક્ષરની ગણતરીથી પુષ્ટિ મળે છે. પ્રિયદર્શનામાં સવા સત્તર, નાગાનન્દમાં સત્તર અને રત્નાવલીમાં પોણાપંદર ટકા શિથિલાક્ષર છે. પહેલી કૃતિ હોઈ પ્રિયદર્શના નાટિકા તે પછીનાં બે પ્રકરણથી કવિત્વમાં ઊતરતી છે; તથાપિ તેમાં હર્ષના જીવનપ્રભાતનો એકદેશ આલેખાયલો છે, તેને લીધે તે ઉપયોગી છે. દૃઢવર્માની કલિંગ-રાજા કરેલી દુર્દશા, પ્રિયદર્શનાનું વિંધ્યાટવીમાં ખોવાવું, એણે વિષપાન કરવું, કલિંગરાજાનો વધ વગેરે પ્રસંગો અહવર્માનું માલવરાજાને હાથે દુર્ભરણ, રાજ્યશ્રીનું વિંધ્યાટવીમાં ચૂમ થવું, એની અગ્નિપ્રવેશની તૈયારી, માલવરાજાનો વધ વગેરે બનાવને લક્ષિત કરે છે. પરિવ્રાજિકા સાં-કૃત્યાયની પણ કંઈક અંશમાં ભદ્રંત દિવાકરમિત્રની સ્મૃતિ આપે છે. આવી રીતે રાજ્યશ્રીનો દુઃખદ વૃત્તાંત પટંતરે પ્રિયદર્શનામાં ગૂંચાયલો હોવાથી એ નાટિકા હૃદયના ધા રૂઝાયા પછી પણ વાત વિસારે પડ્યા પહેલાં લખાઈ હશે. આ ગાળો બારેક વરસનો લેખ્યે તો એ નાટિકાનો જન્મ ઇ. સ. ૫૧૮માં થયો ઠરે છે. પદ્યગંધની વિવિધ કસોટી ધ્યાનમાં લેતાં નાગાનન્દ તે પછી થોડા જ સમયમાં લખાયું લાગે છે. સળ્પળ તેની રચ્યા સાલ ઇ. સ. ૬૨૩ લેઈ છું. એ નાટક બૌદ્ધ થયેલી રાજ્યશ્રીની પ્રસન્નતા અર્થે હર્ષે બૌદ્ધ લોકકથાને આધારે રચ્યું છે^૨. નાગાનન્દમાં ગોકર્ણ અને મલયાચલને પાસેપાસે કહ્યા છે.

૧ જુઓ 'પરાક્રમની પ્રસાદી'ના આરંભમાં આપેલો લેખ, પૃ. ૩૪.

૨ નાગાનન્દમાં બોધિસત્ત્વ જન્મવાહનની કથા લીધી છે; તેથી ઔચિત્ય સાચવવા તેમાં બૌદ્ધ ભગવાનનું મંગળાચરણ છે. એ નાટકમાં અન્ય

તેથી એની રચના પર્યંત હર્ષ દક્ષિણપથનું અધૂરું જ્ઞાન ધરાવતો જણાય છે. એની અને રત્નાવલીની વચ્ચે અંતર લાંબું હોય એમ લાગે છે. વિજયશ્રીની પેઠે આ નાટિકાની રચનામાં કદાચ લંકાપર્યંત વિજયનો નિગૂઢ નિર્દેશ હોય. એ કદપના સ્વીકારતાં રત્નાવલી ઇ. સ. ૧૪૨ના અરસામાં રચાઈ હોય.°

હર્ષના આશ્રિત કવિ

જાતે વિદ્વાન અને કવિ, એટલે સહેજે હર્ષના દરબારમાં વિદ્વાનો

પ્રસ્તાવ અગૌહ છે; જેમકે અંતકાળ સમીપ છતાં શંખચૂડનું ગોકર્ણેશ્વરના દર્શનેજ્યં. ઇત્સિંગની નોંધપોથીમાં એના પ્રયોગનો નિર્દેશ છે; જુઓ Itsing's Records of the Buddhist Religion, by Takakusu°.

૧ ચંદ્રગોમી નામે ગૌહ કવિએ લોકાનન્દ નામે નાટક રચ્યું હતું. એમ મૂળ નષ્ટ થયું છે, પણ તિબેટી અનુવાદ બચ્યા છે. એનો કર્તા ઇ. સ. ૬૮૩ માં ઇત્સિંગ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે હયાત હતો. લોકપ્રિય નાગાનન્દ નાટકે ચંદ્રગોમીને લોકાનન્દ સંજ્ઞા સૂઝાડી જણાય છે. ગૌહ નાટકકાર વૈદિક વૈયાકરણ ચંદ્રગોમીથી અર્વાચીન છે. ચાન્દ્ર વ્યાકરણ ઇસવી સનના ત્રીજ સૈકામાં થયેલા અભિમન્યુના રાજ્યકાળમાં રચાયું હતું; જુઓ રાજતરક્ષિણીમાંનો નીચેનો શ્લોક:—ચન્દ્રાચાર્યાદિભિર્લઙ્કાદેશં તસ્માત્ તદાગમમ્ । પ્રવર્તિતં મહામાણ્યં સ્વં ચ વ્યાકરણં કૃતમ્ ॥ એના ઉપરની વૃત્તિ ચોથા શતકના પહેલા ચરણમાં ગૌહ વસુરાતને હાથે લખાઈ છે. એમાંના ભજયદ્ ગુપ્તો જ્ઞાન્ । વાક્યમાં, ઇ. સ. ૩૨૦ ના અરસામાં પહેલા ચંદ્રગુપ્તે હુણોને હરાવ્યા હતા, તેનો નિર્દેશ છે. ૨ રત્નાવલી નાટિકા પ્રાકૃતમાં પદ્યબંધની એક વિશિષ્ટ રચનાની પહેલવહેલી ગ્રાંથી કરાવે છે. એના પ્રથમ અંકના આરંભમાં એક મિશ્ર છંદ યોજાયો છે, જેનું હર્ષે દ્વિપદીચ્છંદ નામ આપ્યું છે. એ છંદ બે અવલંબક અને એક ગીતિનો બનેલો છે. જેઓ એ એક છંદના ત્રણ છંદ ગણે છે, તેઓ નાટિકામાં આપેલી દ્વિપદીચ્છંદ સંજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરે છે, અથવા તે

અને કવિઓનો સારો સત્કાર થતો^૧. એની રાજસભાના પ્રસિદ્ધ કવિઓ ત્રણ^૨; દિવાકર, મયૂર અને બાણ. પહેલો દાક્ષિણાત્ય હતો. મહાવરાહની સ્તુતિના શ્લોક^૩ ઉપરથી જણાય છે કે તે વેદમાર્ગી હતો. એનો કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ જાણવામાં નથી. જે થોડાંક સુભાષિત ગિતરી આવ્યાં છે તે ઉપરથી એ સ્વભાવે વિનોદી હશે એમ કહી શકાય છે. એકાદ માતંગ એટલે હાથી વિશેના સુભાષિત ઉપરથી એના નામ સાથે માતંગ શબ્દ જોડાયો હશે^૪; તે અત્યારે નષ્ટ થયું છે. બીજો કવિ મયૂર એના સૂર્યશતકથી પ્રસિદ્ધ છે^૫. એને અને ત્રીજા કવિ બાણને હર્ષના દરબારમાં જે અનેક અદ્ભુત વાગ્યુદ્ધ થયેલાં, તેની ખ્યાતિ છેક અગિયારમા શતક પર્યંત રહી હતી^૬. એમનાં કેટલાંક

એ મિશ્ર છંદના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન પ્રકાશિત કરે છે. ગીત્યન્તાવલમ્બકૌ દ્વિપદીચ્છંદમ્ । લક્ષણ આપી હેમચંદ્ર એનું મિશ્રત્વ ગર્ભિત રીતે સ્વીકારે છે. ગૂજરાતી અને હિંદીમાં સાધારણ થઈ પડેલો છપય તે શેલા અને ઉડિયાલાનો બનેલો મિશ્ર છંદ છે. દ્વિપદીચ્છંદ અને છપયમાં કેવળ માત્રાબંધનું મિશ્રણ છે. સદ્ગત કવિ દલપતરામે માત્રાબંધ અને રૂપબંધના છંદ પણ યોજ્યા છે. મિશ્ર રચના કાલિદાસ પછી પણ હર્ષના પૂર્વે પ્રચારમાં આવી જણાય છે.

૧ જુઓ હ.ચ. ૧૨। સર્વવિદ્યાસંગીતિગૃહમિવ સરસ્વત્યાઃ । અને ઘીજમિવ વિબુધસર્ગસ્ય । ૨ ત્રણેને રાજશેખર રમરે છે અને તેમની પ્રશંસા કરે છે. ૩ જુઓ સુભાષિતાવલી. ૪ રાજશેખર ઉપપદ રહિત કેવળ દિવાકર નામ વાપરે છે; જુઓ શા.પ. ૧૧૮૮। દણ્ઢી બાણદિવાકરૌ । ૫ સૂર્યશતકના શ્લોક ૫૫ માં વર્ષા ઋતુનો પવન પૂર્વ દિશાનો (પૌરસ્ત્યસ્તોયદર્તોઃ પવનઃ) કહ્યો છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે એનો કર્તા પૂર્વ ભારતનો વતની હશે. શ્લોક ૯૧ અને ૯૭ માં ચતિભંગ છે તેથી શતક કદાચ મયૂરની પૂર્વાવસ્થાની કૃતિ હશે. શ્લોક ૬ ઉપરથી કવિને કોઠ થયો હતો અને તે સૂર્યે મરાડ્યો એ કથા ઉદ્ભવી જણાય છે. ૬ જુઓ પદ્મગુપ્તકૃત નવસાહસાઙ્કચરિતના બીજા સર્ગનો નીચેનો શ્લોક:—સચિત્ર-

સુભાષિત જૂના સંગ્રહોમાં વાંચિયે છિયે, તે એ સંઘર્ષની સાક્ષી પૂરતાં હોય એવાં જણાય છે^૧. સૌમાં આણુભટ્ટ ઉપર રાજની પ્રીતિ અધિક હતી^૨. એણે અનર્ગળ સંપત્તિ આણને આપી હતી એમ અનેક જણ લખે છે^૩. હર્ષચરિત । ૩ । ૫-૬ । માં ચોજેલી તુરંગની સ્વભાવોક્તિ ઉપરથી એ તુરંગઆણુ એવા વિશિષ્ટ નામે ઓળખાય છે. એની સાહિત્યસેવા મધુર અને ભાતંગદિવાકરથી અહુ ચડિયાતી છે. ચઢીશતક, હર્ષચરિત અને કાદમ્બરી એ ત્રણ કાવ્યોનો એ કર્તા મનાય છે. છેલ્લો ગ્રંથ અધૂરો મૂકી એ મરી ગયો હતો^૪. તે પાછળથી એના પુત્ર પુલિને પૂરો કર્યો^૫. આણુની પ્રબંધમાં ખ્યાતિ ચઢીશતકથી અને કાવ્ય-

વર્ણવિચ્છિન્નશાલિનોરવનીપતિઃ । શ્રીહર્ષે હવ સંઘર્ષે ચક્રે બાળમયૂરયોઃ ॥

૧ જુઓ પ્રભાવકચરિતના માનતુલ્યપ્રબંધમાં આપેલું નીચેનું સુભાષિતઃ-
યદપિ હર્ષોત્કર્ષે વિદધતિ મધુરા ગિરો મયૂરસ્ય । બાળવિજૃમ્ભણસમયે
તદપિ ન પરભાગભાગિન્યઃ ॥ ૨ જુઓ નીચેના ઉતારાઃ-

હેત્રો ભારશતાનિ વા મદમુચાં વૃન્દાનિ વા દન્તિનાં શ્રીહર્ષેણ સમર્પિ-
તાનિ કવયે બાણાય । અને શ્રીહર્ષો વિતતાર ગદ્યકવયે બાણાય
બાળીફલમ્ । ૩ હર્ષચરિતમાં નેપાળના વિજયનો નિર્દેશ છે, તેથી
તે ઇ. સ. ૬૩૩ પછી એટલે ઇ. સ. ૬૩૫ ના અરસામાં રચાયું હશે.
ઇ. સ. ૬૩૩ પછીના કોઈ યનાવનું તેમાં સૂચન છે નહિ. તારાપીડે કુંતલ
દેશ છતી તેના રાજાને ઠાર કર્યાનું કાદમ્બરીમાં કહ્યું છે. તે જો હર્ષે પુલ-
કેશીને હણી વાતાપી સર કર્યા ઉપરથી લખ્યું હોય, તો કાદમ્બરી ઇ.
સ. ૬૪૨ પછી એટલે ઇ. સ. ૬૪૫ ના અરસામાં રચાઈ આણુના અકાળ-
મૃત્યુથી અધૂરી રહી હોય. નીચેનું સુભાષિત કવિના આકસ્મિક મરણને
લગતું જણાય છેઃ-ધ્વસ્તઃ કાવ્યોરુમેરુઃ કવિવિપણિમહારત્નરાશિર્વિશીર્ણઃ શુષ્કઃ
શબ્દેકસિન્ધુઃ પ્રલયમુપગતો વાક્યમાણિક્યક્રોશઃ । દિવ્યોક્તીનાં નિધાનં
નિધનમુપગતં હા હતા દિવ્યવાણી બાળે ગીર્વાણવાણીપ્રણયિણિ વિધિના શાયિતે
વીર્ધનિદ્રામ્ ॥ શા.પ. । ૩૯૯૯।

૭૫સંહાર

માતાઓ હર્ષને ખીજો અકબર કહે છે°. તેઓ નજીકના મોટા શહાનશાહ વિશે જોટલા વાકેફ છે તેટલા જ છેટેના મહાન અકવર્તી વિશે પણ દૂરદર્શનનાં સાધનો વડે વાકેફ થશે, ત્યારે ભરતખંડના ઇતિહાસનું એક ગૌરવવાળું પ્રકરણ ફરી લખાશે; અને હર્ષ તે હર્ષ ને અકબર તે અકબર, અથવા તો અકબર ખીજો હર્ષ કહેવાશે.¹

ચ. ૧ ૨ । સંભાષણેષુ પરિત્યક્તમપિ મધુ વર્ષન્તમ્ । અને હ.ચ. ૧ ૪ ।
સાપ્તધ્વનાસેવિતપ્રસન્નૌ મુલ્હેન મધુ ક્ષરન્તૌ વગેરે.

¹ ૭૫૨ની નોંધના સંબંધમાં મોટે ભાગે મારી પોતાની જ જવાબદારી છે.

तारण

૪૬૦. ૪૬૦ હૂણ શાહ તોરમાણે ગાંધાર દેશ જીત્યો.
 ૪૬૫ ૪૬૫ પંચનદ જીતી તેણે શાકલ રાજધાની કરી.
 ૪૬૫ ૪૬૫ ગુપ્તમહારાજ્યના સ્કંદગુપ્ત વિક્રમાદિત્યને તેણે હરાવ્યો.
 ૪૬૮ ૪૬૮ તેણે પૂર્વમાલવ જીતી લીધો.
 ૫૦૦ ૫૦૦ વલ્લભિપૂરના સેનાપતિ ભદ્રાર્કને તેણે હરાવ્યો.
 ૫૦૮ ૫૦૮ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યે તોરમાણને હરાવી પૂર્વ માલવ
 ભાનુગુપ્તને પાછો અપાવ્યો.
 ૫૧૫ ૫૧૫ તોરમાણ મરણ પામ્યો અને મિહિરકોલ ગાદીએ
 આવ્યો.
 ૫૧૭-૨૦ ૫૧૭-૨૦ તેણે કાશ્મીર અને સિંધુદેશ જીતી લીધા.
 ૫૨૮ ૫૨૮ તેની સામે નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્યની આગેવાની નીચે
 નરવર્ધન, આદિત્યવર્મા, ભાનુગુપ્ત વગેરેનો એકમંપ.
 દશપુરના યુદ્ધમાં એકમંપી રાજ્યો જીત્યાં; ને મિહિર-
 કોલ કાશ્મીર ભાગી ગયો.
 ભાનુગુપ્તે શાકલની ખંડણી લીધી.
 તેણે યશોધર્મા ગિરદિથી દશપુરમાં કૃતિસ્તંભ બંધાવ્યો.
 ગુપ્તમહારાજ્ય તૂટ્યું અને પેટારાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં.
 ૫૪૩ ૫૪૩ ઈશાનવર્મા અને રાજ્યવર્ધને શાકલના હૂણો સામે
 લડત ચલાવી.
 ૫૫૨ ૫૫૨ શર્વવર્મા અને આદિત્યવર્ધને વિદેશી સામે લડત
 બંધી રાખી.

૫૮૦ પ્રભાકરવર્ધને અને અવંતિવર્માએ દક્ષિણ હૂણરાજ્ય તોડ્યું.

૫૮૨ પ્રભાકરવર્ધને ગાંધાર, સિંધુદેશ વગેરે જીતી મહારાજ-ધિરાજ પદવિ ધારણ કરી.

રાજ્યવર્ધનનો જન્મ.

(હર્ષનો જન્મ થયો ત્યારથી)

૫૮૬ હર્ષવર્ધન કિંવા હર્ષનો જન્મ.

૫૮૮ રાજ્યશ્રીનો જન્મ.

૫૮૯ ભંડિની ભાળવણી.

૬૦૦ કુમારગુપ્ત અને માધવગુપ્તનો સમાગમ.

૬૦૧ રાજ્યવર્ધનનો યૌવરાજ્યાભિષેક.

૬૦૨ રાજ્યશ્રીનો અહવર્મા સાથે વિવાહ.

૬૦૩ દેવગુપ્ત વગેરેને રાજ્યવર્ધને હરાવી કેદ કર્યા.

૬૦૬ આમિયાનના હૂણો ઉપર રાજ્યવર્ધને સવારી કરી.

પ્રભાકરવર્ધનનો મંદવાડ સાંભળી હર્ષ સુવાસ્તુથી વળી આવ્યો.

પ્રભાકરવર્ધનનું મૃત્યુ, અહવર્માનું માલવરાજને હાથે ખૂન અને રાજ્યશ્રી કારાગૃહમાં.

રાજ્યવર્ધન મધ્ય હૂણરાજ્ય હોમ્નુ વાળી પાછો આવ્યો. બન્હવી અહવર્માના ખૂનના સમાચાર મળતાં તે માલવરાજ ઉપર ચડી ગયો.

માલવરાજ યુદ્ધમાં મરાવો અને રાજ્યવર્ધનનું દગાથી ખૂન થયું. રાજ્યશ્રી વિંધ્યાટવીમાં; હર્ષે તેને બળી મરતાં અટકાવવી.

૬૦૬-૧૨ હર્ષનો દિગ્વિજય:

તેણે કણસુવર્ણના શશાંકને દંડ્યો.

રાગનને યુદ્ધમાં હાર કરી તેણે અંગદેશ જીતી લીધો.

સમતત, ઉત્કલ, કોંગોદમંડળ, પુંડ્રવર્ધન, વગેરે રાજ્યો.
તેને તાળે થયાં.

તેણે પદ્માવતીના મહાનાગને શત્રુના પંજમાંથી છોડાવ્યો.

ગુર્જર રાજને તેણે હાર ખવરાવી.

સિંધુરાજને યુદ્ધમાં હણી તેણે સિંધુદેશ જીતી લીધો.

૬૧૨ હર્ષનો રાજ્યાભિષેક°. હર્ષમંવતનો પ્રચાર (આરંભ
છ. સ. ૬૦૬ ના ઑક્ટોબરથી).

૬૧૬-૧૭ ઈરાનના શાહ ખુશરૂ પરવેઝ સાથે સંધિસંબંધ.

૬૧૮ મૂલસ્થાનમાં સૂર્યપૂજકોનો સમવાય. પ્રિયદર્શના રચાઈ.

૬૨૩ નાગાનન્દ રચાયું.

૬૨૭ હર્ષે પુલકેશીના^૧ પક્ષમાં બળેલા લાટ, માલવ ને
ગુર્જરની ખબર લીધી°.

૧ આલ્લક્ય બીજા પુલકેશી સત્યાશ્રય પૃથ્વીવલ્લભના રાજ્યના બનાવો
મેં અટકળેલી સાલ સાથે નીચે પ્રમાણે છે.

૬૧૧ મહારાષ્ટ્રના આખ્યાયિકને હરાવ્યો. વિરોધી ગોવિંદને મેળવી
લીધો.

૬૧૩ વનવાસીના કાદંબ રાજને હરાવ્યો.

૬૧૫-૬૧૬ ગંગ અને અલ્પને વશ કર્યાં.

૬૧૬-૬૨૦ કોંકણના મૌર્ય રાજને હરાવ્યો. નૌકાસૈન્ય વડે હિંદી મહા-
સાગરમાં ચાંચિયાનો ભય ટાળ્યો.

૬૨૫ ઈરાની વ્યાપારીઓની મુલાકાત; જુઓ અનંટા ગુફાનું ચિત્ર.

૬૨૬ ઈરાનના બાદશાહ ખુશરૂ પર્વેઝ સાથે મૈત્રી. ખુશરૂ પર્વેઝનો
રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૫૯૦-૬૨૮.

૬૨૭ લાટ માલવ અને ગુર્જર હર્ષને છોડી પુલકેશીના પક્ષમાં બળે છે.

૬૨૮-૬૩૦ કોસલ ઉપર પુલકેશી ચડાઈ કરે છે; અને તેને જીતી લે છે.

હરમિયાન હર્ષે લાટ માલવ ને ગુર્જરનું આક્રમણ કરે છે.

કલિંગ ઉપર પુલકેશી ચડાઈ કરે છે.

૬૩૧ પિષ્ટપુર સર કરે છે.

૬૨૮-૨૯ અંસખેડનું તામ્રપત્ર, વર્ધમાનકોટિથી°.

૬૩૦-૩૧ મધુગનનું તામ્રપત્ર, કપિત્થિકા (યવનચંગનું કપિત્થ, કનોજ પાસેનું છે, ત્યાંથી.)

૬૩૩ હર્ષે નેપાળ જીત્યો.

અગ્નિરવતીને કાંટે મણિપુર આગળ બાણુનો મેળાપ.°

ધરિતના શાહ યજ્ઞદીજ્ઞદના એલચી હર્ષની છાવણીમાં.

૬૩૩-૩૪ હર્ષે સૌરાષ્ટ્ર જીત્યો.

તેણે વલભિપુરના ધ્રુવસેનને રાજકન્યા પરણાવી.

૬૩૩-૩૫ લોકપાલની યોજના.

૬૩૫ હર્ષચરિત રચાયું.

૬૪૧ મહાગ્રીનના શહાનશાહ તઆઘસુનના^૧ દરબારમાં હર્ષે બ્રાહ્મણ સંઘિપાલ મોકલ્યો.

નેહવંદના યુદ્ધ પછી નાસતા ભાગતા પારસીઓ સૌ-રાષ્ટ્રમાં વસ્યા.

૬૪૨ હર્ષે કોંગોદમંડલ (ગંગામ) કબજે કર્યું.

તેણે કુંતલ દેશ જીત્યો. યુદ્ધમાં ચાલુક્ય પુલકેશી મરાયો.

ચોલરાજ તેના સામે થતાં માર્યો ગયો.

પદ્મવ નરસિંહવર્માએ તેની સાથે સલાહ કરી.

રત્નાવલી રચાઈ.

વેંગીમંડળમાં કુબ્જ વિષ્ણુવર્ધનથી પૂર્વચાલુક્યશાખાની સ્થાપના.

૬૩૨ કાંચી ઉપર પુલકેશી ચડાઈ કરે છે.

૬૩૨ ચોલ કેરલ અને પાંડ્ય રાજ્યો પુલકેશીના પક્ષમાં ભળે છે.

૬૩૪-૬૩૫ રવિકીર્તિનો લેખ.

૬૩૬ યવનચંગ.

૬૪૦-૬૪૧ નરસિંહવર્મા પદ્મવ પુલકેશીને હરાવે છે ને ત્રાતાપી લૂંટે છે.

૬૪૨ હર્ષની ચડાઈ, ને પુલકેશીનું મરણ.

૧ તઆઘસુનનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૬૨૭-૬૫૦.

- ૬૪૩ ચીનના શહાનશાહે હર્ષના દરબારમાં પહેલી વારનો
એલચી રવાને કર્યો.
કાન્યકુબ્જની બૌદ્ધ મોક્ષપરિષદ.
યવનચંગ હર્ષની હજુરમાં.
- ૬૪૪ સર્વસ્વમહાદાનનો છટ્ટો સમારંભ તીર્થરાજ પ્રયાગમાં.
- ૬૪૫ ચીનના શહાનશાહે બીજી વારનો એલચી રવાને કર્યો.
કાદમ્બરી પૂર્વભાગ રચાયો. પદ્માત્મક સંક્ષિપ્ત કાદમ્બરી
તેના પૂર્વે.
બાણભટ્ટનું અકાળમૃત્યુ.
- ૬૪૭ હર્ષનું મરણ.

પૂરવાણી

ન્યાં ૦ આવાં ચિહ્નો મૂકેલાં છે, તેને લગતી
નોંધો એ પૃષ્ઠસંખ્યાની નીચે ક્રમવાર આપી છે.

૫૪૭ ૩

કુરુક્ષેત્ર was also called સ્થાણુતીર્થ and સમન્તપદ્મક (મ. મા. ૧ શલ્ય. ૧૫૪૧; મ. મા. ૧ વન. ૧૮૩૧); the temple of Mahadeva Sthanu was situated half a mile to the north of Thanesar. It was visited by people as a place of pilgrimage at the time of Alberuni in the eleventh century A.D., especially at the time of eclipse.

It (i.e. કુરુક્ષેત્ર) was called શ્રીકૃષ્ણદેશ during the Buddhist period In the sixth century its capital was Thanesar.(Ind. Ant., 1922 Sept.)

૫૪૭ ૫

૧ હર્ષના વંશનો મૂળ પુરુષ પુષ્પભૂતિ કહ્યો છે. આ સંસાર કદાચ બુદ્ધસંપ્રદાય (એમનો વંશજ, એમ શાખાનો) ઉપરથી ઘડાઈ હોય અને ગુહિલસંપ્રદાય પેઠે મૂળે શાખાવાચક હોય. પાછળથી તે આપ સુલુચ્યની પેઠે વંશકર વ્યક્તિવાચક બની હોય. વૃદ્ધસ શબ્દ Yuechiનું એતદેશીય રૂપ હોય; સરખાવો વર્તમાન એસ. આ કદ્દપના પ્રમાણે હર્ષના વડીલો તુષાર (તુષારિસ્તાન)ના Yuechi જે ઇ. સ.ની ૧૩-આતમાં ભરતખંડ ઉપર ચડી આવ્યા હતા અને જેમણે અહીં કુશન કે કુશાન વંશ સ્થાપ્યો હતો તે Yuechi ક્રોમના હોવાનો સંભવ છે. દાકુરિ અંશુવર્મા બાબતમાં પણ એમ જ સંભવ છે. દાકુરિ સંસાર પોતે જ તુષાર (તુષાર)ની સ્મૃતિ આપે છે. સરખાવો હૂંગતુ કિંવા હૂણુ સંસાર ઉપરથી અગ્નિકુળની કદ્દપના. વસિષ્ઠના અગ્નિકુળમાં ગણાવેલી ચારે શાખા વાસ્તવિક રીતે હૂંગતુ કિંવા હૂણુ જાતિની હોવી

નેહયે. અમિકુંડમાંથી નીકળેલા ચાર કે પાંચ પુરુષ બાળત જુઓ રાસમાળા, પુ. ૨, પૃ. ૨૮૪-૨૮૫. વસિષ્ઠ સંજ્ઞા પણ યુચિ(Yuechi)ની સ્મૃતિ આપે છે.

૨ The T'ang poems make us feel the shiver that ran through the new recruit as he passed under the Jade Gate And all through this poetry we divine the deep disgust of a race (i.e. the Chinese) devoted to the arts of peace with the savagery of the Huns, 'whose husbandry is carnage and whose only harvest is the white bones on the fields of yellow sand', and with war itself.

To Avalokitesvara the folk of frontier town pray for all sorts of mundane boons—especially *protection from Huns and Tartars and Tibetans.*

The Bodhisattva અવલોકિતેશ્વર is the son of અમિતાભ બુદ્ધ. He is an incarnation of the Spirit of Compassion.

૩ ઉજ્જયિનીદેશમવાસ્તા એવ પરમાલબ્યઃ । * . . . માલવ્ય
ઈતિ પૂર્વમાલવમવાઃ । કામસૂત્ર । ટીકા. પૂર્વ માલવની રાજધાની વિ-
દિશા; પર માલવની રાજધાની ઉજ્જયિની; અપર માલવની ભિન્નમાળા.
પૃષ્ઠ ૬

૧ તોરમાણુ ને મિહિરકુલ Yuan-yuan જાતના હતા; હૂણુ ન હતા. તેઓએ હૂણુ સાથે મળી જઈ ભરતખંડ ઉપર ચડાઈ કરી હતી: આવું ન. ભો. દીવેટિયા લખે છે.

* મુદ્રિત પાઠ એવાપરમાલબ્યઃ ।

૨ On the coins of Mihirakula, the most powerful Huna potentate, we have a bull-emb-
blem of Siva with the legend जयन्तु वृषभः on the
reverse. (Catalogue of the coins in the Indian
Museum, Calcutta, 236.)

૫૫૭ ૭

એનો લાગવગ—લાગવગ નરભતિ કે નારીભતિ ?

૫૫૭ ૮

મિહિરકુલ યશોધર્મા અને નરસિંહગુપ્તબાહાદ્રિય વિશે The His-
torical Quarterly, March 1927માં The Final Defeat
of Mihirakula એ મધ્યાળાનો લેખ જોવો અને તે મુજબ ફેર-
ફાર કરવો. H. Herasનું કહેવું મોટે ભાગે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

૫૫૭ ૧૦

૧ કુમારગુપ્ત અને દામોદરગુપ્તને પૂર્વ માલવાની ગુપ્તશાખામાં
થયેલા મુકરજી ગણે છે.

૨ કુમારગુપ્તને હાથે ઇશાનવર્માએ હાર ખાધી હતી.

૫૫૭ ૧૧

દામોદરગુપ્ત પૂર્વે કહેલા કુમારગુપ્તનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી થાય.

૫૫૮ ૧૩

૧ ઇ.સ. ૪૬૦	હણુ તોરમાણુ ગાંધારમાં રાજ્ય સ્થાપે છે.
૪૬૫	શાકલ રાજધાની કરે છે.
૪૭૫	સ્કંદગુપ્તને હરાવે છે.
૪૯૮	અપર માલવ ગુરતો પાસેથી પડાવી લે છે.
૫૦૦	સેનાપતિ ભટ્ટાર્કને હરાવે છે.
૫૦૮	નરસિંહગુપ્ત તોરમાણુને હરાવે છે અને અપર માલવનો ભાગ તેની પાસેથી પ- ડાવી લેઈ ભાનુગુપ્તને આપે છે.

૫૧૫ મિહિરકોલ ગાદીએ.

૫૧૭-૨૦ કાસ્મીર જીતી લે છે. સિંધ જીતી લે છે.

૫૨૮ ભાનુગુપ્ત (યશોધર્મા) અને નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્ય મિહિરકોલને દશપુરના રણ-ક્ષેત્રમાં હરાવી હાંકી કાઢે છે.

૫૪૩,૫૫૨ શાકલના દૂણો સામે કાન્યકુબ્જનો મૌખર ઇશાનવર્મા અને શર્વવર્મા.

૫૮૦ મૌખર અવન્તિવર્મા અને સ્થાણવીશ્વરનો પૌષ્યભૂતિ પ્રભાકરવર્ધન શાકલનું દુણરાજ્ય તોડે છે.

૨ જોધપૂર પાસે મંડોર(માંડવ્યપુર)ના ગુર્જર

ધ. સ. ૫૫૦-૮૬૧

બ્રાહ્મણી = હરિશ્ચન્દ્ર = લાદ્રા (ક્ષત્રિયા) ધ. સ. ૫૫૦ આશરે

(મદ્ર=બ્રાહ્મણ,
સરખાવો ભટિ)

પ્રતીહાર બ્રાહ્મણ

ભોગભટ

કક્ક

રજીલ *

દદ(૧)

નરભટ *

(?)

નાગભટ ‡

દદ(૨)‡(લાટનો)

તાત‡ ભોજ

યશોવર્ધન

* પ્રભાકરવર્ધનના સમકાલિન

‡ હર્ષવર્ધનના સમકાલિન

(અનુસંધાન)

યશોવર્ધન

નાગભટ્ટ ← સમકાલિન → ચંદ્રક (ધ. સ. ૭૨૫, ખલીફ હાસમના
(આરબને હરાવી મારી કાઢ્યા) સરદાર જુનૈદે ગુર્જરત્રા ઉપર છત્ર
મેળાવી)

દેવરાજ
(શિલુકથી હાર ખાધી) શિલુક
ઝાટ

વત્સરાજ બિદ્યાદિત્ય
(શિલુકનું છત્ર પગાવી લીધું)

દુર્લભદેવી = કક્ક = પદ્મિની

કકકુક

આઉક

(વિ. સં. ૯૧૮, ધ.સ. ૮૬૧; (Jodhpur Inscription)
Ghatayal Inscription)

આઉકના નેધપુરી લેખમાં લખ્યું છે કે હરિશ્ચન્દ્રના ચાર પુત્રો-
એ નિજમુજાર્જિત માંડવ્યપુરની આસપાસ ડોટ બંધાવ્યો હતો. પ્રભા-
કરવર્ધનના ભયે એ ડોટ બંધાવ્યો હશે. કેમકે, બાણ પ્રભાકરવર્ધનને
ગુર્જરપ્રજાગર: કહે છે. એથી પુત્ર દેવે ભરૂચથી સોપારા સુધીનો દેશ
છત્રી લેઈ નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું ગુર્જરત્રા કિંવા મંડોર આસપાસનો
પ્રદેશ (ગુર્જરાંત કે ગુર્જરુત્ત, સરખાવો સપાદલક્ષ) ઉત્તરમાં અને લાટ
દક્ષિણમાં, તેની વચ્ચે માલવોનું રાજ્ય જેની રાજધાની બિન્નમાલ.
ત્યાંના રાજા પણ ગુર્જર પ્રતીહાર વંશના હશે.

જુઓ આધારના લેખ માટે Proceedings and Trans-
actions of the First Oriental Conference, pp. 393-
406, The Early History of the Gurjaras, by R.C.
Majumdar.

જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩ને લગતી નોંધમાં Beal's Buddhist Re-

cordsમાંથી ગિતારો.

માંડવ્યપુરના પ્રતીહાર ગુર્જરાનો પ્રદેશ તે ગુર્જરાવર્ત, ગુજરાઅત્ત,
ગૂજરાત.

પરમાલવ }
અપરમાલવ } ના હૂણુ તે પરમાર.

સવાલક, સાવલક (હૂણુ) તે જ સોલંકી, ચૌલુક્ય, ચાલુક્ય, ચિ-
લ્લે; તે જ ચવાણુ, ચોહાણુ, ચતુષ્પાણી; તે જ ચાવડા,
ચાવ; તે જ ભટ્ટિ જાત માટે પઢિયાર, પ્રતીહાર. સવા-
લકનો પ્રદેશ તે સવાલખ, સવાલલક્ષ. સવાલક અનાર્થ
શબ્દ.

ગૂજરાત-ગુર્જરપ્રસ્થ-ગુજ્જરાત્ત.

ગૂજરાનવાલા-ગુર્જરવાટ, હૂણવાટ.

અગ્નિકુળ-પરમાર, ચોહાણુ, સોલંકી, પઢિયાર.

ગૂજરાતના ચાવડા સોલંકી અને વાઘેલા સવાલલક્ષ કુળના એ-
ટલે કે ગુર્જર.

સમગ્ર ગુર્જરાન્ય ગુજ્જરાત્ત કે ગુજ્જરાત નામથી ઓળખાતું હશે.
પાછળથી દક્ષિણ વિભાગને જ એ લાગુ રહ્યું. ઉત્તર વિભાગ સવા-
લક અને શંભર નામે કાળક્રમે પામ્યો.

૩ અહીં માંડવ્યપુરના ગુર્જર રાજ્યની ઉપર આપેલી નોંધ વિ-
સ્તારીને ઊમેરવી. તે વખતે વર્મલાત વ્યાઘ્ર અને બીજા દ્વિ વિષે
વિચાર કરવો.

૪ યશોમતી પશ્ચિમ માલવના યશોધર્મા (ધ. સ. ૫૩૩-૫૮૩)ની
કુંવરી હતી. યશોધર્મા પછી એનો કુંવર શીલાદિત્ય થયો, તેનો પુત્ર
ભંડિ.-Harsha, by Radhakumud Mukerji, pp. 10 and
12. અહીં કહેલો યશોધર્મા તે ત્રીજો. પહેલો નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્ય-
ના સમયનો ભાનુગુપ્ત (ગુપ્ત શાખાનો); બીજો અભયકૂપના લેખનો
વિષ્ણુવર્ધન; અને ત્રીજો અપર માલવનો આ યશોધર્મા, યશોમતીનો પિતા.

૫ હુળહરિણકેસરી૦ । આમાં કહેલા બધા એ દેશ સાતમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં હૂણોના તાબામાં હતા. ગાંધાર તો તેમનું જૂનું થાણું હતું. પંજાબ પણ હૂણોના જ કબજામાં હતો; તેની રાજધાની શાકલ હતી. સિંધુદેશમાં પણ હૂણોની જ આણુ વર્તતી હતી. માંડવપૂરના ગુર્જરો હૂણુશાખાના જ હતા. માલવ અર્થાત્ પર અને અપર માલવ અને લાટમાં પણ હૂણોએ જમાવટ કરી હતી.

૫૦૪ ૧૪

ભંડિ એકનો એક પુત્ર હોવાની ખાતરી કરતી. Bhani નામથી યવનચંગની પ્રવાસપોથીમાં ભંડિનો ઉલ્લેખ છે.

૫૦૪ ૧૭

૧ એલેક્ઝેન્ડરને આ પર્વત ઓળંગતાં પંદર જવામાં ને અગિયાર દિવસ આવવામાં લાગ્યા હતા. (Ox. Hist. 542)

૨ At Bamian are many monasteries, innumerable "caves" and some colossal Buddha images. (Hist. Ind. and Indonesian Art, A. K. Coomarswamy, p. 53)

૩ શ્યામિલકના પાદતાલિતકના શ્લોક ૨૪માં પાટલિપુત્રમાં ભીડ કરનારામાં શકયવનતુષારપારસીકૈઃ ચરણુમાં તુષાર ગણાવ્યા છે તે તુષારગિરિ પાસેના તોખારિસ્તાનના લોક હશે. *

૫૦૪ ૨૦

આ માલવરાજ તે અપર માલવનો રાજા. એ વર્મલાતનો પૂર્વાધિકારી સંભવે છે.

૫૦૪ ૨૧

૧ નાગેન્દ્રનાથ વસુ ગૌડનું નામ નરેન્દ્રગુપ્ત આપે છે. એની સાથે કર્ણસુવર્ણનો શશાંક રાજ્યવર્ધનના ખૂનમાં સામેલ હતો. જુઓ

* જુઓ ૫૦૪ ૪૬ ને લગતી નોંધ.

Social History of Kamarupa pp. 146-147. તેમના ઉપર વેર લેવા હર્ષે ચડાઇ કરી. ગૌડ નરેન્દ્રગુપ્ત તેમાં માર્યો ગયો. કર્ણસુવર્ણનો શશાંક રાહના કુંગરોમાં ભરાઈ બેઠો. (વસુ કર્ણસુવર્ણ અને ગૌડ કિંવા રાઢ પર્યાય ગણે છે.) જુઓ p. 148.

ગૌડનું નામ આણે આપ્યું નથી. કદાચ તે નરેન્દ્રગુપ્ત જ હશે. મંકેતકાર કર્ણસુવર્ણના શશાંકનું નામ આપે છે. પણ કર્ણસુવર્ણ તે ગૌડનો પર્યાય નથી. મને તો એમ લાગે છે કે ગ્રહવર્મા ઉપરની ચડાઇમાં અને રાજ્યવર્ધનના ખૂનમાં શશાંકનો ભાગ જ નહિ હોય. ખીન્ન રાજાઓની પેઠે વિજયયાત્રાએ નીકળેલા હર્ષને એ પણ તાબે થયો હશે. એની જાયામાં રહી તેણે કલિંગ અને દક્ષિણ દ્રાવિડ જીતી હર્ષ તરફથી મહારાજાધિરાજ પદવી મેળવી હશે. *

૨ આ બનાવો ઇ.સ. ૬૦૦માં બન્યા. જુઓ **Smith's E. Hist., ed. 4, p. 360.**

૩ Siva is his human representation occurs on the coins of Sasanka.

૫૫૪ ૨૩

શશાંકને બદલે નરેન્દ્રગુપ્તની હકીકત મૂકવી.

શશાંક તો (પૂર્વમાં?) કર્ણસુવર્ણનો રાજા હતો. ગૌડનરેશ તો નરેન્દ્રગુપ્ત. પશ્ચિમ બંગાળ કિંવા રાઢ દેશ તે જ ગૌડ દેશ. એ અંગ-દેશથી લિખ.

પંચગૌડમાં કર્ણસુવર્ણ આવે કે નહિ?

કર્ણસુવર્ણ-Berhampur પાસે Rangamatiનો પ્રદેશ.

૫૫૪ ૨૬

૧ મગધરાજ્ય જેમ કાન્યકુબ્જ સાથે તેમ જ કામરૂપ સાથે

* સરખાવો ૫૫૪ ૨૩ને લગતી અને ૫૫૪ ૨૮ને લગતી અંક ૧ની નોંધ.

વૈરભાવ રાખતું હતું. પૂર્વોક્ત દામોદરગુપ્તના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી મહાસેનગુપ્તને અને ભાસ્કરવર્માના પિતા સુસ્થિતવર્માને સામી પ્રીત હતી. વિગ્રહની એ જે જડ નંખાઈ હતી તેને લીધે કુમાર ભાસ્કરવર્માએ કાન્યકુબ્જના સંબંધી પરમ માહેશ્વર હર્ષ સાથે મેળા ઇચ્છ્યો.

(૫૭૬ રહને લગતી અંક ૧ની નોંધમાં પિતામહી મહાસેનગુપ્ત દ્વારા મગધ અને સ્થાણીશ્વર એ બે રાજ્યોને મિત્રરાજ્ય કહ્યાં છે તે વિચારવું.)

ભૂતિવર્મા-ચંદ્રમુખવર્મા-સ્થિતિવર્મા-સુસ્થિત(ર)વર્મા-ભાસ્કરવર્મા.

હર્ષચરિત ૭, ભૂતિવર્મા, ચંદ્રમુખવર્મા, સ્થિતિવર્મા, સુસ્થિરવર્મા ઉર્ફે મૃગાંક (રાણી શ્યામાદેવી), ભાસ્કરવર્મા.

નિધાનપુરનાં તામ્રપત્ર (Ind. Ant. 1914 May):—મહા-ભૂતવર્મા (વિજ્ઞાનવતી), ચંદ્રમુખવર્મા (ભોગવતી), સ્થિતવર્મા (નયનાદેવી), સુસ્થિતવર્મા શ્રી મૃગાંક (શ્યામાદેવી); તેના બે પુત્ર સુપ્રતિષ્ઠિતવર્મા અને ભાસ્કરવર્મા.

બાણ સુપ્રતિષ્ઠિતવર્માને ગાળી નાંખે છે અને ભાસ્કરવર્માને ઇ.સ. ૬૦૬માં કુમાર પદ લગાડે છે, તેથી સુપ્રતિષ્ઠિતવર્મા ઇ.સ. ૬૦૬ પહેલાં ગત થયો હશે. K. M. Panikkerની કલ્પનાને આધાર જણાતો નથી.

Bhaskaravarman was the younger son of Susthira(tha)varman. His elder brother Supratishthitavarman being the ruler, Bhaskara is generally spoken of by Yuan Chwang as Kumara. (Sri Harsha of Kanauj by K. M. Panikker, p. 16.)

આ જિતારો વિચારતાં ઇ.સ. ૬૦૬માં ભાસ્કરવર્મા કુમારપદે હશે અને સુપ્રતિષ્ઠિતવર્મા રાજગાદીએ હશે. મુગટધારી ભાઈની સંમતિથી તેણે મંદિનાં કહેણ મોકલ્યાં હશે.

૨ જુઓ હ. ચ. । ઇસ્ય ચ શૈશવાદારમ્ય સંકલ્પઃ સ્થેયાન્ સ્થાણુ-
પાદારવિન્દત્વયાહ્સે નાહમન્યં નમસ્કુર્યામિતિ ।

૩ અક્ષસાડના લેખમાં ભાસ્કરવર્માના પિતા સુસ્થિતવર્માને જળ-
વટના યુદ્ધમાં મહાસેનગુપ્તે હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ C. I. I.
p. 206.

૫૪૪ ૨૮

૧ હકીકત ફેરવવી. પ્રથમ ચડાઇ ગૌડ નરેન્દ્રગુપ્ત ઉપર, જેમાં
ગૌડ મરાયો. પછી ચડાઇ શશાંક ઉપર, જેણે નમ્બૂ આપ્યું. પૂર્વ હિંદ
જનવામાં ભાસ્કરવર્માની સહાયતા. અંગનો રાજા સામો થયો તે માર્યો
ગયો. પુંડ્રવર્ધન અને સુભના તાણે થયા.

(જો નરેન્દ્રગુપ્ત મરાયો હોય, તો તે રાજ્યવર્ધનનું ખૂન કરનાર
હોઈ શકે નહિ. એ ખૂની તો હર્ષને નમ્યાનું ધૃતધનુષિઁ ગાથામાં કહ્યું
છે, મરાયાનું નથી કહ્યું.) *

૨ Karna-Suvarna, Kansonā, now called
Rangamati (રાંગામાટી), is in the district of Mur-
shidabad, on the right bank of Bhagirathi,
six miles south of Berhampur in Bengal . . .
. . . . The name Kansonā has become anti-
quated, and the town is now known by the
name of Rangamati The kingdom of
Karna-Suvarna was situated to the west of the
Bhagirathi and included Murshidabad, Bankura,
Burdwan and Hugli.

(Dr. Weddel identifies Karna-Suvarna with

* સરખાવો ૫૪૪ ૨૧ને ક્ષગતી અંક ૧ ની અને ૫૪૪ ૨૩ને ક્ષગતી નોંધો.

Kanchan-nagar [Kanson-nagar] near Burdwan in Bengal.)

૫૫૪ ૨૯

૧ હર્ષની પિતામહી મહાસેનગુપ્તા ગુપ્તવંશની રાજકુમારી હતી, તેથી મિત્રતા કહી છે. આના વિરુદ્ધ જુઓ ૫૫૪ ૨૬ને લગતી અંક ૧ની નોંધ. સવાલ બરાબર વિચારવો.

૨ ભાસ્કરવર્માના હાથ નીચે નાલંદ ક્યારે આવ્યું? એને ક્યારે લોકપાલ નીમ્યો? તે વિચારવું. ઇ. સ. ૬૩૩-૩૫ દરમિયાન.

૫૫૪ ૩૦

૧ નાગસેન, ગણપતિનાગ વગેરેની પેઠે મહાનાગ પણ નાગ-વંશના એક રાજાનું નામ છે. હર્ષના સમયનો પદ્માવતીનો નામ રાજા વિશિષ્ટ ખ્યાતિ ધરાવતો નથી કે તેને 'મહા' વિશેષણ લગાડી શકાય. અર્થાત્ મહાનાગ ઉપનામ નથી, વિશેષ નામ છે.

૨ ભૈરવજય કે ભૈરવજય? મૂળ મૃગ્યુજમ્પ.

૩ ન્યાં માલતીમાધવની વિહારદાસી બુદ્ધરક્ષિતા કામ કરતી હતી તે જ સરસ્વતીકળામરણના શ્લોકનો ઔદ્ધ વિહાર હોય, તો મહાશ્મશાન એ વિહારની અને કરાલાના સ્થાનકની વચ્ચે ગોઠવાય.

૫૫૪ ૩૧

૧ અશ્વકર્ણ = સર્જ.

૨ મહા પીપ્પી ખાવા-પીપ્પી બોલ બરાબર છે? વિચારવું.

૫૫૪ ૩૩

યવનચંગની હકીકત નીચે મુજબ: Going north from the country of Valabhi 1800 li (300 miles) we come to the kingdom of Kiu-che-lo. The country is about 5000 li in circuit, the capital which is called Pi-lo-mo-lo is 30 li or so round. The produce of the soil and the manners of the people

resemble those of Saurashtra. The king is of the Kshatriya caste. He is just 20 years old. (Beal's Buddhist Records II, 270.) Kiu-che-lo ગુર્જર, Pi-lo-mo-lo લિન્નમાલ; અર્થાત્ અપર માલવના વિદેશી રાજ્યકર્તા પણ જાતે ગુર્જર હતા.

૫૫૪ ૩૪

Hindu constitutional law forbade the coronation of a king before the completion of his twenty-fourth year (P. Jayaswal). આથી અશોકનો રાજ્યાભિષેક ચાર વરસ મોડો થયો હતો. The Puranas do not count the pre-coronation years of Asoka's reign, while they include them in the total for the dynasty.

૫૫૪ ૩૫

વાતાપી કે વાતાપિ?

૫૫૪ ૩૬

પિતામહ-કાર્તિવર્મા અને પૌત્ર-પુલકેશી બીજા.

૫૫૪ ૩૭

An Arabic historian records the fact that in A. D. 626 Pulakesin sent presents to the Persian monarch, accompanied by letters to his two sons.

૫૫૪ ૩૮

બ્રહ્મગુપ્તે બ્રહ્મસિદ્ધાંત સન ૬૨૮માં વ્યાઘ્રમુખ ચાપના રાજ્યમાં લિન્નમાળમાં રચ્યો હતો એવી નોંધ છે. તેની ખાતરી કરવી અને હર્ષના રાજ્યકાળ સાથે તેનો સંબંધ બંધ બેસાડવો. કદાચ વર્મલાત વિગ્રહ-માં માર્યો ગયો હોય ને હર્ષે વ્યાઘ્રમુખ ચાપને ગાદીએ બેસાડ્યો હોય.

ઉત્તરાધિકારી ને વર્મલાતનો સગો હોય તો બંને ચાપ વંશના હરે.

૫૫૪ ૪૦

૧ અંશુવર્માનું ઠાકુરિ ઉપનામ છે. તુખાર(તુષાર)નો કે દુશ્મન- (Yuechi)નો વંશજ તો તે નહિ હોય ! ચક્રવર્તી હર્ષ પણ કદાચ એ જ વિદેશીઓની ઓલાદનો એટલું કે Yuechi (ઉએશી) હોય, જેથી મવનચંગે તેને ધૈર્ય માન્યો હોય. *

Ind. Ant. IX p. 171 & p. 413માં No. 8: અંશુ-વર્મા ઠાકુરિને વિશ્વદેવવર્માનો જમાઈ કહ્યો છે. તપાસ કરવી. અંશુ-વર્માનો પૂર્વવૃત્તાંત વિચારવો. જોવું Ind. Ant. XIII p. 413; જોવું વળી Epi. Ind. V p. 75.

૨ M. Ettinghausen (Harshavardhana p. 47) supposes this land to be a Tukhara country (તુષારશેલમૂ).

૫૫૪ ૪૧

૧ સદ્ગત હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે સંગસનગંપોનો જન્મ ઇ. સ. ૬૦૦ના અરસામાં થયો હતો, અને તેણે ૬૬૫ના ઇ.સ. ૬૩૯માં સ્થાપ્યું હતું. નેપાળના અંશુવર્માની કુંવરી પરણ્યા પછી તેણે એના પ્રધાન Thon-mi-sambhotane લિપિ અને વિદ્યાકળાનું જ્ઞાન મેળવવા મગધ મોકલ્યો હતો. એ ઇ.સ. ૬૪૭ના અરસામાં તિબેટ પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે મગધની કુટિલ લિપિને આધારે તિબેટી લિપિ થોજી પ્રચારમાં આણી. ઉપરાંત તેણે પહેલવહેલું તિબેટી ભાષા-નું વ્યાકરણ આઠ અધ્યાયમાં રચ્યું. એ અષ્ટાધ્યાયીના વર્ણવિચાર અને લિંગવિચાર એ બે જ અધ્યાય બચ્યા છે. તેના ઉપર સિતુ (Situ) નામે ટિકાકારે તિબેટી ભાષામાં ટીકા રચી છે.

સામંત અંશુવર્મા ઠાકુરિની કુંવરી જીકુટિકુમારી અને ચીનના

* સરખાવો ૫૪૫ ને ભગતી અંક ૧ ની નોંધ.

શહાનશાહ તઆઈ સુન (Tai-tsung)ની કુંવરી કોંગ્જો (Kongjo) એ બે સંગસનગંપોની રાણીઓ. *

૨ અંશુવર્માના ખટમંડુથી ચાર મૈલ દક્ષિણે જડેલા લેખની સાલ ૩૪ છે, એટલે કે ઇ.સ. ૬૪૦ છે. ચવનચંગ ઇ.સ. ૬૪૨માં સ્વદેશ પાછો વળે છે, તે પહેલાં અંશુવર્માનું તાજું (late) મરણ થયાનું તે પ્રવાસી લખે છે. અર્થાત્, ઇ.સ. ૬૪૨ના આરંભમાં એ દેવલોક થયો હશે. આથી જ ઇ.સ. ૬૪૭માં તિરલુક્તિના અર્જુન સાથે વિગ્રહમાં સંગસનગંપોના સહાયક તરીકે એનું નામ નથી વાંચતા.

૩ ધ્રુવસેન બીજો, ઇ.સ. ૬૨૭-૬૪૨.

૪ લાટ—ભરૂચથી સોપારક સુધીનો પ્રદેશ.

૫૦૪ ૪૨

૧ સૌરાષ્ટ્રમાં કાલાવચક (?)ના મસન્તગ્રામના દાનપત્રમાં ધ્રુવસેન બાલાદિત્ય પાણિનીય વ્યાકરણ અને અર્થશાસ્ત્રમાં પોતાની કુશળતાની બગાઈ હાંકે છે. આ દાનપત્ર રાણી દુડા (? દુદા)એ કરાવેલા વલ્લભીપુર-માંના વિહારમંડલની અંદર આવેલા ગોહકે કરાવેલા વિહારમાં વસતા બિશ્વના ભરણપોષણ માટે છે. તેની સાલ વ. સં. ૩૧૦ (ઇ.સ. ૬૨૯) છે.

ધ્રુવસેન પોતાને પરમમાહેશ્વર તરીકે ઓળખાવે છે. કદાચ એના જ સમયમાં ભટ્ટિએ મટ્ટિકાવ્ય આરંભ્યું હશે. પ્રબોધચન્દ્રોદયની ચન્દ્રિકાના આરંભમાં એને દર્શાંતભૂત મંત્રીશ્વર કહ્યો છે તે પ્રસ્તુત ધ્રુવસેનનો મંત્રીશ્વર હશે.

ધ્રુવસેન અને હર્ષને સલાહ થઈ તે કદાચ દર્શાંતભૂત મંત્રીશ્વર ભટ્ટિ કવિની કુશળતાને લીધે હશે.

૨ કુજ્જદમણ્ડલ is identified with the Ganjam District. It was included within the southern તોશલા, one of the divisions of the ancient કલિંગ

* V. A. Smith ચીનની કુંવરીનું નામ Wen-cheng આપે છે.

country. (J.B.O.R.S. V 4 p. 570).

૩ કાંચી-ચોલની રાજધાની.

૪ આદિવરાહ પેરુમાલના દેવમંદિરમાં મહેન્દ્રવર્મા અને નરસિંહવર્માનાં પૂતળાં છે. નરસિંહવર્માનું ગિરુદ વાતાપિકોંડ હતું.

૫ આ લેખની સાલ આપવી. તે પહેલાં ધ્રુવમટ કિંવા ધ્રુવ-સેનનો હર્ષકૃત પરાજય.

૫૦૪ ૪૩

ધણું કરીને હર્ષ, નરસિંહવર્મા અને સિંહલના માનવવર્માએ મંયુક્ત બળથી સવારી વાતાપિ ઉપર કરી હશે; જુઓ સો. પ્રા. ૬. ૫૪ ૪૫.

૫૦૪ ૪૪

હર્ષ પછી તેનો દૌહિત્ર ધરસેન ગાદીએ આવ્યો હતો એમ ધર-સેનના ઇ. સ. ૬૪૯ના એક દાનપત્રમાં ચક્રવર્તી ગિરુદ છે તે ઉપર-થી બાદ રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ અનુમાન કરે છે.

૫૦૪ ૪૫

૧ ઇ. સ. ૧૦૧૪માં મહમદ ગિઝનવીએ થાનેશ્વરનાં મંદિરોનો નાશ કર્યો. એ જ સવારીમાં ગિયાસને કાંઈ આવેલા નગરકોટનાં દે-વળો પણ લૂંટ્યાં.

૨ હર્ષનાં તામ્રપત્રોમાં એની સેનાનાં ત્રણ અંગ ગણાવ્યાં છે: મહાનૌકા (warships), હસ્તી અને અશ્વ. એની નોંધ યોગ્ય સ્થળે લેવી.

૫૦૪ ૪૬

ભત્ર દેવેનાભિષેક: કુમાર: । એ વાક્ય સુપ્રતિષ્ઠિતવર્મા પછી ભા-સ્કરવર્માના રાજ્યાભિષેકને લાગુ પડતું હોય એમ લાગે છે. એ અનાવ-ની સાલ નક્કી કરી ચથારથાન એની નોંધ મૂળ લેખમાં લેવી. એ સાલ ઇ. સ. ૬૩૫ પહેલાં. કદાચ તે ઇ. સ. ૬૩૩ જ હોય. ભાસ્કર-વર્માને અભિષેક કરી સાથે તેને લોકપાલ નીમી, પાછા ફરતાં તેણે

અગ્નિરવતી ઉપર પડાવ નાંખ્યો હોય. *

૫૫૭ ૪૮

શાઈભન સમુદ્રગુપ્ત પરાક્રમાદિત્યના કે દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાળમાં અહીં આવ્યો હતો? વિચારવું. કદાચ દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય દરશે.

૫૫૭ ૪૯

તુષારગિરિ—Hindukush. તુરુક્કવિષય—Russian Turkistan. પારસીકદેશ—Farsistan in Persia lying to the west of Karman, or more likely Persia itself west of Seistan. શકસ્થાન—Seistan.

૫૫૭ ૫૦

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં શીલાદિત્ય ઉપનામ છે તે વિષે કંઈ કહેવું. તિબેટી સાહિત્યમાં ધર્મપાલ છે. §

૫૫૭ ૫૧

૧ સર્વસ્વમહાદાનને કુંભના મેળા સાથે સંબંધ છે?

૨ યવનચંગના ગુરુ શીલભદ્રનો જન્મ વિક્રમપુરમાં થયો હતો. યવનચંગની અને નાલંદની હકીકત મેળવી બિમેરવી.

૩ મેળાપ તો પ્રથમ Kajughirani જાવણીમાં થાય છે, ત્યાંથી હર્ષ એને લેઈ કનોજ જાય છે.

* “હર્ષચરિતના ત્રીજા અધ્યાયમાં અત્ર દેવેનાભિષેક: કુમાર: । એ વાક્ય છે. તે પૂર્વના લોકપાલ તરીકે ભારતરવર્માના અભિષેકને લગતું છે, એમ હું સમજું છું. કમરૂપનો કુમાર હર્ષના પહેલાં રાજ્યાશ્ઠ થયો હતો; તેથી તે એના રાજ્યાભિષેકને લાગુ પાડી શકાય નહિ.” છેલ્લી આવૃત્તિમાં નોંધ નં. ૨ ની સરૂઆતમાં ઉપરનાં વાક્યો હતાં, તે કાઢી નાખેલાં છે.

§ જુઓ ૫. ૫૪-૫૫.

૫૪૪ ૫૩

Sir R. G. Bhandarkar writes:—On the coins of Kanishka there occurs a figure with the name Mihiro=Mihira (Persian Mihra=Mithra) by its side. The cult, therefore, must have penetrated to India about the time of that Kushan Prince, and the Multan (Skt. मूलस्थान) temple, which was its original seat, must have been constructed about the same time.

૫૪૪ ૫૪

Thereafter at another time when the venerable Ananda was dwelling at Jetavana, the householder શળવાસિક gave to the clergy a great five-yearly feast and at last through the instruction of the venerable priest he became gradually the supporter of the *Tripitaka* and from the first two steps of Arhathood he attained complete emancipation.

(Taranath's History of Buddhism in India, first section.)

૫૪૪ ૫૫

શત્રુંજયમાહાત્મ્યમાં શીલાદિત્યે શત્રુંજય પર્યંત ઉપર દેરાસરોની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું ધનેશ્વર લખે છે (જુઓ રા. મા. આવૃત્તિ ૨). તે શીલાદિત્ય ૯૪૬ હોય કે નહિ તેની ખાતરી કરવી.

૫૪૪ ૫૬

સાગરનંદીના નાટકલક્ષણરત્નકોષમાં અંતે નીચેનો શ્લોક છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

શ્રીહર્ષવિક્રમનરાધિપમાતૃગુપ્તગર્ગશ્મકુટ્તનસ્થકુટકબાદરાણામ્ ।

एषां मतेन भरतस्य मतं विगाह्य सृष्ट मया समनु(व)गच्छत रत्नकोशम् ॥

અહીં હર્ષ નરાધિપ અને વિક્રમ નરાધિપ (અર્થાત્ દ્વિતીય ચંદ્ર-
ગુપ્ત, વિક્રમાદિત્ય)ના મતનો ઉલ્લેખ છે. તે જોતાં હર્ષે નાટ્યશાસ્ત્ર
વિષે કંઠ લખ્યું હશે એમ સમજાય છે. જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૫, અં.
૧, ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રના બે નવીન ગ્રંથો.

M. Ramakrishna Kavi આ શ્રીહર્ષને તાપસવત્સરાજનો
કર્તા માયુરાજ સમજે છે. જુઓ તાપસવત્સરાજ ઉપર પૃષ્ઠ ૫૬ને લગતી
અંક ૧ની નોંધ.

૫૭૪ ૫૮

કાશ્મીરના જ્યાપીડનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૭૭૬-૮૧૩. તેનો
મંત્રી દામોદર.

૫૭૪ ૫૯

૧ તાપસવત્સરાજનો નિર્દેશ નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધના આનંદ-
વર્ધને ધ્વન્યાલોક વૃત્તિમાં કર્યો છે; જુઓ પૃ. ૧૫૧. નાટકના સાર
બાબત જુઓ Keith's Sanskrit Drama, pp. 220-221.

અનંગહર્ષ=માત્રરાજ=માયુરાજ, આમ M. Ramakrishna
Kavi, M.A. (Rajamundry) માને છે; અને રત્નાવલી વગેરે
ત્રણ નાટક પણ બાણમુદના આશ્રયદાતાની નહિ, પણ કલચુરિ વંશના
આ તાપસવત્સરાજના માયુરાજની કૃતિ કહેવરાવવા માગે છે; જુઓ
4th Ori. Confer. Proc. vol. II, pp. 165-179. *

૨ દ્વિરૂપકોશ ઓપાયો છે, તે નિષ્ણદકાર શ્રીહર્ષની કૃતિ છે; જુઓ
અંતિમ શ્લોક ૨૩૮.

૫૭૪ ૬૧

૧ વિદ્યશાલમજિકાના ચોથા અંકમાં સાતેક રાજકુમારીનાં નામ

* જુઓ પૃ. ૫૭ને લગતી નોંધ.

છે, તે પૈકી માલવ નરેન્દ્રની કુંવરીઓનાં નામ રતનાવલી અને પ્રિયદર્શના છે.

૨ પ્રિયદર્શનાના ગર્ભાંકની ખાસ નોંધ લેવી. રાજશેખરના બાલ-રામાયણમાં અને ભાસ્કરના ઉન્મત્તમાધવમાં પ્રેક્ષાંક સંગ્રહ છે. જુઓ Keith's Sans. Drama, p. 268.

વિદ્યમાન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગર્ભાંક કિંવા અંતર્નાટક પ્રિયદર્શના-માં જ પ્રથમ દર્શન દે છે.

૫૦૪ ૬૩

૧ રતનાવલીના રચનાકાળના નિર્ણયના સંબંધમાં વિશ્રાન્તવિગ્રહકથો એ શ્લોક વિચારવો. કદાચ સાલ ઇ.સ. ૬૪૩ દરે.

૨ આ લોકકથાનો નિર્દેશ ભાવરવામીના બૃહત્કથાસંગ્રહમાં છે. તેમાં શ્રુતવાહને યાચકોને કદપવૃક્ષ આપી દીધાનું અને નાગને બચાવવા પોતાનું શરીર ગરુડને આપ્યાનું લખ્યું છે.

પાંચમા ઇસવી શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા ખુદ્ધોપના પદ્યચૂડામણિ ૧૨૧૧માં પક્ષીન્દ્ર ચંચુપુટપાટનર્જરાજાં જીમૂતવાહનદશમિવ દર્શ-યન્તમ્ । એ ઉપમાનો પ્રયોગ છે.

પૈશાચી બૃહત્કથાના વારાની એ લોકકથાને પાછળથી બૌદ્ધ-ધર્મનો પટ લાગ્યો હશે.

કેરલ દેશમાં દેવમંદિરમાં ચાક્યાર (Chakyar)ના નામે ઝોળ-ખાતા નટ લોકો ઉત્સવ પ્રસંગે હર્ષનું નાગાનન્દ અને ભાસના પ્રતિજ્ઞા-યૌગન્ધરાયણનો મન્ત્રાદ્ય તથા કૃષ્ણબાલચરિત અદ્યાપિ આંગિક અભિનયથી ભજવે છે. કૃષ્ણબાલચરિત, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણનો મન્ત્રાદ્ય, નાગાનન્દ, ધનંજયવિજય અને ચૂડામણિ એ પાંચનો જ ચાક્યારો અભિનય કરે છે.

દશમા શતકના પહેલા ચરણમાં અથવા તે પહેલાં થનાર રાજ-શેખરની કાવ્યમીમાંસા પૃ. ૪૩માં નીચેનો શ્લોક છે તે શ્રુતવાહન સંબંધી નાટક(કે કાવ્ય)માંનો જણાય છે.

કર્કોટઃ કોટિકૃત્વઃ પ્રણમતિ પુરસ્તક્ષકે દેહિ ચક્ષુઃ

સગ્ગઃ સેવાજ્જલિસ્તે કપિલકુલકયોઃ સ્તૌતિ ચ સ્વસ્તિકસ્ત્વામ્ ।

પદ્મઃ સદૈષ મક્તેરવલગતિ પુરા કમ્બલોડયં બલોડયં

સોત્સર્પઃ સર્પરાજો વ્રજતુ નિજગૃહં પ્રેષ્યતાં શક્ત્વપાલઃ ॥

(સોત્સર્પઃ—making respectful approaches)

૫૦૪ ૬૫

૧ મયૂરનાં સુભાષિત—જુઓ સદુક્તિકર્ણમૃત । ૧ । ૧૫ । ૩ ।
(ત્રિપુરદાહ), ૧ । ૨૮ । ૫ । (અર્ધનારીશ્વર), ૧ । ૪૧ । ૩ । (નરસિંહ),
૧ । ૫૩ । ૧ । (કૃષ્ણસ્વભાષિત). *

(મયૂરાષ્ટકનો સવાલ ચર્ચવે અને અષ્ટક પરિશિષ્ટમાં આપવું.) ‡

મયૂર કદાચ પ્રભાકરવર્ધનના સમયનો આશ્રિત હશે.

બાણ અને મયૂર નિકટના સંબંધી હતા તે આખ્યાયિકાનું મૂળ
ગતપ્રાયા રાત્રિઃ પ્રતીકનો શ્લોક છે. કવિન્દ્રવચનસમુચ્ચય (૩૬૧)માં એ
શ્લોકનો કર્તા મહોદધિ નામે બીજો જ કહેલો છે.

બાણનાં સુભાષિત—જુઓ સદુક્તિકર્ણમૃત । ૧ । ૨૧ । ૧ ।
(હરપ્રસાદન), ૧ । ૩૦ । ૧ । (કાર્તિકેય). *

શબ્દાર્થયોઃ સમો ગુમ્ફઃ પાશ્ચાલી રીતિરિષ્યતે ।

શીલામઘ્ઠારિકાવાચિ બાણોક્તિષુ ચ સા યદિ ॥ રાજશેખરસ્ય ।

જુઓ દંડીએ રચેલી અવન્તિસુન્દરીકથાના આરંભે આપેલો બાણ
અને મયૂરને લગતો નીચેનો શ્લોકઃ

ભિન્નસ્તીક્ષ્ણમુખેનાપિ ચિત્રં બાણેન નિર્વ્યથઃ ।

વ્યાહારેષુ જહૌ લીલાં સ મયૂરઃ—॥

(સ મયૂરઃ —, કલ્પિત ન મયૂરઃ કદાચન)

સુમાધિત । ૨૪૨૨ । માંની ખરની અને હ. ચ । ૩ । ૫-૬ । માંની તુરંગની સ્વભાવોક્તિ સાથે વિચારતાં બાણને તુરજ્જ્વાળ નામ મળ્યું, તો મથુરને સ્વમયૂર નામ મળ્યું હશે; જો કે તે કોઈ ઠેકાણે મળી આવતું નથી.

સ્વમયૂર નામ તીક્ષ્ણમુખ બાણે આપ્યું હશે.

૨ કાદમ્બરીમંડન કિંવા મંડનકૃત કાદમ્બરીદર્પણ, પરિચ્છેદ ૧ શ્લોક ૧૯ નીચે પ્રમાણે છે:

કાદમ્બરી કથા રાજન્ મહતી ચ મહાદ્ભુતા ।

સા સંક્ષિપ્તૈવ કથિતા ણેનાપિ મહાધિયા ॥

આ ઉપરથી સમજાય છે કે બાણે પ્રથમ સંક્ષેપમાં પદ્યકાદમ્બરી રચી હતી અને પછી મહતી કાદમ્બરી કથા તેણે ગદ્યમાં આરંભી, જે એના અકાળ મૃત્યુથી અધૂરી રહેલી એના પુત્રે પદ્ય કાદમ્બરીને અનુસરી પૂરી કરી.

મંડન માળવાના આલમશાહ હુશંગ ગોરી (ખ.સ. ૧૪૦૫-૧૪૩૨)-નો મંત્રી હતો. અર્થાત્, એનો સમય ઇસવી પંદરમી સદીનું પૂર્વાર્ધ. પૃષ્ઠ ૬૬

Gunavinayagani the commentator on the Nalachampu quotes આશા પ્રોજિક્ત as occurring in Bana's સુકુટતાડિતક. જો ગુણવિનયગણિ ઇસવી પંદરમી શતકના પહેલા ચરણ પછી થયો હોય, તો કદાચ તેને બાણ શબ્દે દક્ષિણ- (ત્રિકલિંગ)નો વામનબાણ અભિપ્રેત હોય. નલચમ્પૂની ગુણવિનયની ટીકા જોવી. એ ટીકા મં. ૧૬૪૬માં રચાઈ છે. ગુણવિનયની સાક્ષર-પ્રવૃત્તિ મં. ૧૬૪૫-૧૬૭૫ની આસપાસ.

જુઓ વળી સોઢલકૃત ઉદયમુન્દરી:

શ્રીહર્ષે હત્યવનિવર્તિષુ પાર્થિવેષુ નામ્નૈવ કેવલમજાયત; વસ્તુતસ્તુ ।

શ્રીહર્ષે એ નિજસંસદિ યેન રાજ્ઞા સંપૂજિતઃ કનકકોટિશતેન ઘણઃ ॥

પૃષ્ઠ ૬૭

નવી આવૃત્તિમાં:-હર્ષ અને અકબરના રાજ્યનો વિસ્તાર, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, વૈદેશિક સંધિસંબંધ, (વગેરેની તુલના કરવી.)

પૃષ્ઠ ૭૦

૧ ઇ.સ. ૬૦૬માં હર્ષની ઉમ્મર પચીસ વર્ષની ન હતી થઈ તેથી તે કુમાર પદવી જ ધરાવે છે. ઇ.સ. ૬૧૨માં પચીસ પૂરાં થઈ જાય છે એટલે રાજ્યાભિષેક થાય છે. સરખાવો આરવેલનો દૃષ્ટાંત.

૨ અક્ષસિદ્ધાંત અક્ષગુપ્તે ઇ.સ. ૬૨૮માં વ્યાઘ્રમુખ ચાપના અમલમાં ભિન્નભાગમાં રચ્યો, તે જોતાં વર્મલાત કદાચ લડાઈમાં માર્યો ગયો હોય અને એના પછી વ્યાઘ્રમુખ ગાદીએ આવ્યો હોય. સાથે સાથે બંને ચાપ વંશના માનવા પડે. બહુ વિચારી જોવું. સાલ ફેરવી કદાચ ઇ.સ. ૬૨૬ * ની સ્વીકારવી પડે તો સ્વીકારવી. §

માધનું મરણ પછી તે અરસામાં મૂકાય કે કેમ તે પણ વિચારવું.

* ૬૨૮

પૃષ્ઠ ૭૧

૧ In 638 A.D. Harshavardhana had encamped at વર્ષમાનકોટિ in the Dinajpur district.

૨ બાણ હર્ષને મળ્યો તે પહેલાં પરણેલો હતો; જુઓ હ. જી. દારપરિગ્રહાદભ્યાગારિકોડસ્મિ ।.

+(૧) Indian Antiquary, May 1914-The Nidhanpura Grant of Bhaskara Varman.

§ સરખાવો પૃષ્ઠ ૩૬ને લગતી નોંધ.

+ અગાઉ જણાવેલાં જોવાનાં પુસ્તકો અને લેખો ઉપરાંત નોંધેલી યાદી અહીં એકઠી કરી આપી છે.

- (૨) Harsha-Radhakumud Mukerji (Rulers of India Series).
- (૩) Sri Harsha of Kanauj-K. M. Panikker.
- (૪) Historical Quarterly, December 1927-Harsha Siladitya (આ લેખ જરૂર લેવો).
- (૫) The Journal of Bihar and Orissa Research Society, September-December 1932, pp. 296-331—On the Extent of Harsha's Empire, by Dr. Rama Shanker Tripathi.
- (૬) નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, આવણ ૧૯૯૨; ખાસ કરીને તેનો પહેલો લેખ-ભારત મેં દૂળ શાસન (Vol. XVI, No.2).
- (૭) વસંત રજતમહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ-૨૧. આ. ગૌરીશંકર ઓઝાનો લેખ
- (૮) Proceedings and Transactions of the first Oriental Conference, pp. 393-406—The Early History of the Gurjaras, by R. C. Mujumdar.
- (૯) પદ્મસિદ્ધાન્તિકા અથવા તેા ગણકતરક્ષિણીમાં વ્યાધ્રમુખ ચાપ વિશે બ્રહ્મચુખ્તના બ્રહ્મસિદ્ધાન્તને અંગે લેવું. (ધ. સ. ૬૨૮)
- (૧૦) Ind. Ant., IX p. 171 and 413; Ind. Ant., XIII p. 413; Epi. Ind., V p. 75; અંશુવર્મા.
- (૧૧) Ind. Ant., XIII p. 70, Navasari Inscription એ લેખની સાલ લેવી; દદ્ બીજો પ્રશાંતરાગ.
- (૧૨) આવશ્યકસૂત્ર ટીકા વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રસૂરિ, ઇસવી ૭૮૬ સૈકું) તેના ઉપર ત્રિતિ શિષ્યહિતા (હરિભદ્રસૂરિ, આઠમું સૈકું).
- (૧૩) History of Assam; ભારકરવર્મા.

પંચ સંધિ અને તેનાં મુખ્ય અંગ

મુખ્ય

રણવાસમાં, પૃ. ૧૦૭-૧૧૬

ઉપક્ષેપ	ત્રિયદર્શનાનું વેવીશાળ	૧૦૮
પરિકર	એનું ગૂમ થવું	૧૦૮
વિધાન	કંચુકી કૌશાંબી જવા સંકલ્પવિકલ્પ કરે છે.	૧૦૮
ઉદ્ભોદ	તે દહવર્માની હજુરમાં જાય છે	૧૦૮
ભેદ	ઉજ્જિનીના પૂર્વવૃત્તાંતથી દહવર્માના અંધનની સ્મૃતિ	૧૧૧
કારણ	વિધ્યકેતુ ઉપર સવારી	૧૧૧-૧૧૪
પરિભાવના	એ રણમાં પડે છે	૧૧૪
પરિન્યાસ	આરણ્યકાની પ્રાપ્તિ	૧૧૪-૧૧૫
વિશોભન	એનું અદ્ભુત રૂપલાવણ્ય	૧૧૪-૧૧૫
પ્રાપ્તિ	એના ઉપર અનુગ્રહ બતાવી વત્સરાજ મંત્રોપ માને છે	૧૧૫
યુક્તિ	એની વાસવદત્તાને સોંપરત	૧૧૫
સમાધાન	કલિંગરાજ ઉપર અગાધનો શંકેત	૧૧૬

પ્રતિમુખ્ય

પદ્મસરમાં, પૃ. ૧૧૭-૧૨૬

વિધૂત	આરણ્યકાનો બગાથો	૧૨૧
-------	-----------------	-----

વર્ણસંહાર	વત્સરાજ વસંતક આરણ્યકા ને છદીવરિકા	
	સરોવરે જઈ પહોંચે છે ૧૧૭-૧૨૧-૧૨૨	
પ્રગમન	આરણ્યકાના પ્રથમ દર્શને વસંતક અને વત્સ- રાજ ચક્રિત થાય છે	૧૨૩
નર્મદ્યુતિ	આરણ્યકાના પાણિગ્રહણની વાત	૧૨૪
પરિસર્ય	આરણ્યકાનું પિછાન અને વત્સરાજનો મોહ	૧૨૪-૧૨૫
પુષ્પ	આરણ્યકાનું સર્વાતિશાયી રૂપ	૧૨૫
ઉપન્યાસ	બ્રમરબાધાનિવારણ અને સાંત્વન	૧૨૬
પર્યુપાસન	કરી સાંત્વન	૧૨૬
શમન	વત્સરાજનું પિછાન અને આરણ્યકાનો મોહ	૧૨૭
વિલાસ	વત્સરાજની પ્રણયોક્તિ	૧૨૭
નિરોધ	સંયોગસુખ ઉભયનું પરવારવું	૧૨૮
વજ્ર	વસંતક વત્સરાજને ઠપકો આપે છે	૧૨૮-૧૨૯
નર્મ	કાણ મૂર્ખ?	૧૨૯

ગર્ભ

ગર્ભનાટકમાં, પૃ. ૧૩૦-૧૫૨

આક્ષેપ	આરણ્યકાને વત્સરાજની લ્હે લાગવી	૧૩૦
ઉદ્દેગ	દેવીના ભયથી સમાગમની નિરાશા	૧૩૨
ક્રમ	એની જેવડી જોહાલ દશા	૧૩૫
ઉદ્ઘાટરણ	સુખના મનોરથનું મનોરાજ્ય	૧૪૦
માર્ગ	આરણ્યકાને મળવાનો મનોરમા ઉપાય બ- તાવે છે.	૧૪૧
અભૂતાહરણ	વત્સરાજ ગર્ભનાટકમાં મનોરમાને બદલે પંડે ભાગ લે છે	૧૪૧
સંગ્રહ	રાજાનાં સામવાક્ય	૧૪૭-૧૪૮

સંભ્રમ	દેવીનો મીઠાજી જવો	૧૪૮
તોટક	દેવીનો કોપ	૧૪૯
૩૫	સાંકૃત્યાયની અને રાજા મૂઝવણમાં પોત- પોતાનો રસ્તો લે છે	૧૫૦
અનુમાન	રોષનું પ્રતિપાદન	૧૫૦-૧૫૧
અધિવલ	કૌમુદીમહોત્સવનું ખડાનું	૧૫૧-૧૫૨

વિમર્શ *

કારાચૃહમાં, પૃ. ૧૫૩-૧૬૩

અપવાદ	વાસવદત્તાનું રસણાથી મન ફૂગું થતું નથી	૧૫૩
૬૫	વાસવદત્તાના માસા કેદખાનું સેવે અને એના સમર્થ પતિ ત્રાહિતની પેઠે બેસી રહે	૧૫૪
વિરોધન	‘ભગવતી તો બલાં છો’, ઇત્યાદિ વાસવ- દત્તાની ઉક્તિ	૧૫૫
છલન	‘એમણે ખરેખર મને દસાવી’ ઇત્યાદિ; રાજા- એ વાસવદત્તાનું ઇષ્ટન કર્યું તે	૧૫૫-૧૫૬
પ્રરોચના	સાંકૃત્યાયનીની ઉક્તિ-વત્સરાજ વાસવદત્તા- ને મનાવશે	૧૫૬
સંકેટ	‘હું મારા દુઃખમાં મરી ને રહી છું’ ઇત્યાદિ વાસવદત્તાની રોષઉક્તિ	૧૫૮
વ્યવસાય	‘ઓહો, એ જ કની?’ ઇત્યાદિ વત્સરાજનું પોતાની શક્તિ સૂચક વચન	૧૫૮
વિચલન	‘જેયું, રાજકુમારી?’ ઇત્યાદિ સાંકૃત્યાયનીની ઉક્તિ	૧૬૦

* વિમર્શ અને નિર્વાણ એ બે સંધિના અંગના દાખલા લેખકની નોંધ
ઉપરથી શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીજે કાઢી આપ્યા છે.— સંપાદક

શક્તિ	પ્રતિહારીએ આપેલા સમાચાર અને વાસવ- દત્તાનું પ્રસન્ન થવું	૧૬૦
હુતિ	સાંકૃત્યાયનીની ઉક્તિ 'હું શિદ્ધ કંઈ કહું? હું તો વત્સરાજની વગિયણુ છું'	૧૬૦
વિદ્રવ	કલિંગનો વધ	૧૬૧
આદાન	'આવા રૂડા અવસરે' ઇત્યાદિથી બધાં કામ પૂરાં થયાં એમ સૂચવતું અને આ- રણ્યકાને મુક્ત કરવાને સૂચવતું વિ- દ્વપકનું વચન	૧૬૧
પ્રસંગ	કંચુકીની ઉક્તિ 'મહારાજ દૃઢવર્માએ વિશેષ- માં કહાવ્યું છે' ઇત્યાદિ	૧૬૨

નિર્વહણુ

મૃત્યુના મુખમાં, પૃ. ૧૬૩-૧૭૦

સંધાન	આરણ્યકા તે પ્રિયદર્શના છે એ બીજનું ફરી આવવું	૧૬૩
પરિભાષણુ	વાસવદત્તા અને મનોરમાની પરસ્પર વાત- ચીત	૧૬૩-૧૬૪
નિર્ણય	ઉદયન ઝેર જિતારી જાણે છે એ અનુભવેલી બાબતનું કથન	૧૬૪
વિખેધ	'અરે! કુંવરી પ્રિયદર્શના તો ન હોય?' ઇત્યાદિ કંચુકીની ઉક્તિ	૧૬૫
અથન	આરણ્યકા એ જ પ્રિયદર્શના છે	૧૬૫
આનંદ	બહેનને જીવાડી એ વાસવદત્તાનું વાંછિત થવું	૧૬૭
ઉપગૂહન	'દેવની વિદ્યાએ તો હૃદ વાળા!' ઇત્યાદિ વિજયસેનની અને તે પછીની કંચુકી- ની ઉક્તિ	૧૬૭

કૃતિ	‘તમારા તાતના આ ક્રિકરને ઓળખ્યો કે?’ એ કંચુકીની ઉક્તિ	૧૬૮
સમય	‘તમારાં માતપિતા કુશળ છે’ ઇત્યાદિ વચનથી દુઃખનું પૂર થવું	૧૬૮
પૂર્વભાવ	વિદૂષક જુએ છે કે હવે પ્રિયદર્શનાની બેટ રાગને થવાની—‘બાસાહેબ તો બ- હેનને’ ઇત્યાદિ	૧૬૮
પ્રસાદ	‘દેવી ધણીરણી છો’ ઇત્યાદિ રાગનું વચન	૧૬૯
કાવ્યસંહાર	‘આર્યપુત્ર! બીજું એવું શું કરું’ ઇત્યાદિ વાસવદત્તાની ઉક્તિ	૧૬૯
ભાષણ	‘કશી વાતની ન્યૂનતા રહી નથી’ ઇત્યાદિ રાગની ઉક્તિ	૧૬૯
પ્રશસ્તિ	‘આ સૂત્રધારની જે પ્રાર્થના છે તે કળો!’ ઇત્યાદિ	૧૬૯-૧૭૦

ભાવગ્રંથિ	શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, માલવિકાગ્નિમિત્ર, મૃચ્છકટિક.
અર્થગ્રંથિ	મુદ્રારાક્ષસ, પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ, વેળીસંહાર.
ચરિત્રગ્રંથિ	રત્નાવલી, નાગાનન્દ, પ્રિયદર્શના.
ચિત્રગ્રંથિ	પ્રબોધચન્દ્રોદય, અમૃતોદય.
ચારિત્રગ્રંથિ	ચન્દ્રકૌશિક, પ્રતિમાદશરથ, દરિદ્રચારુદત્ત.

પાત્ર

રાજા વત્સરાજ ઉદ્ધયન	વત્સ દેશનો રાજા.
વિદૂષક વસંતક	વત્સરાજનો મિત્ર.
રુમણવાન	વત્સરાજનો અમાસ.
વિજયસેન	વત્સરાજનો સેનાપતિ.
કંચુકી વિનયવસુ	અંગદેશના રાજા દહવર્માનો કંચુકી.
વાસવદત્તા	વત્સરાજની પટરાણી, ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રદ્યોત મહાસેનની કુંવરી.
પ્રિયદર્શના	અંગરાજ દહવર્માની કુંવરી; તે વાસવદત્તાની મસિયાઇ બહેન થાય. વિંધ્યકેતુની પુત્રી તરીકે આરણ્યકાના નામથી વાસવદત્તાની હજુરમાં તે રહેતી હતી; અને અંતર્નાટકમાં તેણે વાસવદત્તાનો વેષ લીધો હતો.
સાંકૃત્યાયની	પ્રિયદર્શનાની માના પક્ષની પરિત્રાગ્નિકા. રાજ્યની આપત્તિમાં તે વાસવદત્તાને આશ્રયે આવીને રહી હતી.
મનોરમા	વત્સરાજના રણુવાસની દાસી. આરણ્યકાના નામથી ઓળખાતી પ્રિયદર્શના સાથે તેને બહેનપણું થયાં હતાં. અંતર્નાટકમાં એને વત્સરાજનો વેષ લેવાનો હતો.
કાંચનમાલા	વાસવદત્તાની દાસી. તે એના પિયરથી એની સાથે આવી હતી.
ઇંદીવરિકા	વાસવદત્તાની બીજી દાસી.

ઉપરાંત પ્રતીહારી, વૈતાલિક વગેરે.

૧ વત્સરાજ મહાસેનના હાથમાં સપડાયો તે પહેલાં તેનો વિવાહ પ્રિયદર્શના સાથે મેળવી રાખવામાં આવ્યો હતો. પોતે માગું કર્યા છતાં વત્સરાજ સાથે વિવાહ મેળવ્યા બાબત ગુસ્સે થઈ કલિંગરાજે વત્સરાજ ઉજ્જયિનીના કારાગૃહમાં પડ્યો હતો તે અરસામાં અંગરાજ ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને તેને હરાવી બંદીવાન કરીને તે લેઈ ગયો હતો.

૨ એક તરફ કલિંગરાજે અંગરાજને કેદ કર્યો હશે; બીજી તરફ તે જ અરસામાં વત્સરાજ ઉજ્જયિનીથી કૌશાંબી ભાગી ગયો હશે. (વત્સરાજને નસાડતાં યૌગંધરાયણ મહાસેનના હાથમાં સપડાયો હશે.) કંચુકી વિનયવસુ અંગના આક્રમણ વખતે પ્રિયદર્શનાને લેઈને નીકળ્યો હશે, તે જ વખતે વિજયસેન વત્સદેશથી વિંધ્યકેતુ ઉપર ચડાઈ લેઈ ગયો હશે.

૩ વત્સરાજ છૂટ્યાની બાતમી મળતા સુધી કંચુકી વિનયવસુ પ્રિયદર્શના સાથે વિંધ્યકેતુને ત્યાં રહેવા આવે છે. ત્યાં આવતાં જ તેને ખબર પડે છે કે વત્સરાજ કૌશાંબી આવી ચૂક્યા છે. તે રહેઠ્ઠે અગસ્ત્યતીર્થે ન્હાવા જાય છે. તેટલામાં વિજયસેન ચડી આવે છે. ચડાઈનો સમય વિજયાદશમી સંભવે છે. વિજયોત્તર પ્રિયદર્શના હાથ આવે છે, તેને એ કૌશાંબી લેઈ જાય છે. તેની અંતઃપુરમાં સોંપરત થાય છે; (આસો સુદિ ૧૫). અહીં પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે.

૪. પહેલા અને બીજા અંક વચ્ચે વરસ ઉપરાંતનો ગાળો છે. તે ગાળામાં અંગરાજ કલિંગનું કેદખાનું સેવે છે. એક વરસના વિગ્રહ પછી કલિંગરાજ વિજયસેનને હાથે મરાય છે, ત્યારે અંગરાજનો છૂટકારો થાય છે. વિગ્રહનો મોટો ભાગ ગદરોધમાં જાય છે.

૫ ખીજ અંકનો આરંભ બાર મહિના પછી કાર્તિક ચદિ ૧૩-ની સાંજે થાય છે. તેને ખીજે જ દિવસે ઉદયનચરિત ભજવાય છે. એનો અધૂરો રહેશે ભાગ ત્રીજે દિવસે કૌમુદીમહોત્સવની સાંજે ભજવાય છે. તેની હકીકત ત્રીજા અંકમાં છે. વદિ પડવે પ્રિયદર્શના કારાગૃહમાં કાઢે છે. ખીજને દિવસે ચોથા અંકમાં કલ્યા પ્રમાણે તેનો સાંથી છૂટકારો થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ઓળખાણ પડતાં વાસવદત્તા તેને વત્સરાજ સાથે પરણાવે છે.

પ્રસ્તાવના

સૂત્રધાર^૦ પ્રવેશ કરે છે. સ્થળ સ્થાપતીશ્વરના રાજમહેલની નાટકશાળા

સૂત્રધાર:

શાર્દૂલવિકીરિત

ધૂણીએ અકળાર્ધ, બાળશર્શોની^૧ શીળા પ્રભાએ^૨ દરી,
મોહે મીટડો માંડો, નામો મુખડું બ્રહ્માતણી લાજથી,
દૂભાર્ધ પગના નખે નિરખતાં ગંગા જટામાં ધરી,
ફૂલે સ્પર્શસુખે વરી ગિરિશ,^૩ તે રૂંડ કરો પાર્વતી. * ૧

વળી

અખરા

કંપે કૈલાસકેરા સુચકિત^૪ ગણ સૌ બ્રૂ^૫ કસી ચિતવંતાં,
નેત્રે જ્વાળા વમંતાં ત્રિપધર^૬, શરબૂ^૭ માનો સોડે ગરંતાં,
ગૌરી બાઝી પડંતાં, દર્દદશશિરને^૮ આપો પાતાળ પાયે,
રીઝંતા રંભણે^૯ જે, શુભ સઉનું કરો રુદ્ર બોળા સદા એ. + ૨

૧ મહાદેવે કપાળમાં ધારણ કરેલો ચન્દ્ર. ૨ તેજ. ૩ કૈલાસમાં રહેતા શંકર. ૪ બહુ વિસ્મય પામેલા. ૫ ભમર. ૬ નાગ. ૭ સરકટના વનમાં જેમનો જન્મ થયો હતો તે કુમાર કાર્તિકેય. ૮ રાવણ. ૯ આલિંગન.

● ભાવશાળક્ય. અસંકાર પર્યાય અને પરિકરાંકુર. + ભાવશાળક્ય, અસંકાર પરિકરાંકુર.

આજે ઇન્દ્રોત્સવમાં(બ) મહારાજ શ્રીહર્ષદેવના દરબારમાં બિરાજતા દેશદેશના રાજાઓએ^૧ મને આદરથી બોલાવી ને કહ્યું છે કે સ્વામી શ્રીહર્ષદેવે અપૂર્વ^૨ વસ્તુરચનાથી શોભતી પ્રિયદર્શના(ભા) કિંવા વિંધ્ય વનની કન્યકા એ નામની નાટિકા^૩ કરી છે, તે અમે કણીપકણી સાંભળી છે પણ ભજવાયલી જોઈ નથી. એમની કૃતિ સર્વનાં મન હરણ કરે છે. માટે ખુદ મહારાજશ્રીના માનથી અમે અમારા ઉપરના સદ્ભાવથી એ નાટિકા તમે અમને સંપૂર્ણપણે ભજવી બતાવશો. એમની ઇચ્છાને તાબે થઈ હું એ નાટિકાનો પ્રયોગ આરંભું.* પ્રેક્ષકોનાં^૨ મન તો રંજિત થઈ ચૂક્યાં જ સમજું છું. શાથી જે

શાસ્ત્રલવિકીડિત

છે શ્રીહર્ષનરેશ સત્કવિ; અમે નાટ્યે છિયે દક્ષ;ને
વાર્તા છે વર વત્સરાજની; વળી દષ્ટા^૪ ગુણગ્રાહી છે;^૫
વસ્તુ વાંચિતસિદ્ધિ^૬ સાઈ યસ છે આમાંનો અક્ષેપો એ.
સૌનો એ શુભ યોગ ત્યાં મુજ મહાભાગ્યે મળ્યો આજ છે. + ૩

(પડદા સામું જોઈ) અહો, હું પ્રયોગની પ્રસ્તાવના કરું છું ને મારો ભાઈ તો કરેલા સંકેત પ્રમાણે અંગદેશના રાજા દુદવર્માના કંચુકીના વેપમાં આવે છે ! હીક ત્યારે, હું પણ જાગી ને બીજા^૫ પાત્રના વેપની તૈયારી કરું.

(બ) મૂળ વસન્તોત્સવે, કલ્પિત પાઠ ઇન્દ્રોત્સવે. (આ) મૂળ પ્રિયદર્શિકા, કલ્પિત પાઠ પ્રિયદર્શના.

૧ નવીન. ૨ જોનાર, તમારાગીર. ૩ જોનાર. ૪ ઇચ્છેલા અર્થ-ની પ્રાપ્તિ; મનોરથ સિદ્ધ થવા તે. ૫ અર્થાત્ રાજ વત્સરાજના વેપની.

* અનુમાન અલંકાર.

+ અલંકાર સમુચ્ચય.

વિષ્કંભક ૧

કંચુકી વિનયવસુ° પ્રવેશ કરે છે. વિંધ્યાટવીની^૧ વાયવ્ય સીમા
કંચુકી: (શોકાતુર રહેરે નીસાસો મૂકતો) અદ્રસોસ !

આખ્યાનકા

ભાળ્યા ભૂંડા હાલ નરેશના ને
ગુમાર્તો મેં રાજકુમારી રાને;
સ્વભૂમિથી બ્રહ્મ^૨ થયો હૂં; વાળે
આવ્યો અવાટે અથડાઈ આળે. ૧
હજી-હજી તોય ન અંત આવે
આયુષ્યના તંતુતણો કયમે જે,
તે કાળના કાળ તથા જીવ્યાનું
રહ્યું અકાઈ ફળ આપવાનું ! * ૨

(ચક્રિતપણાથી) અહા રઘુ દિલીપ અને નળ જેવા રાગ દહ-
વર્માની ખુવારી થવી અને તે પણ કલિગરાજને હાથે, તે હજુ પણ
માફ મન કબૂલ કરતું નથી; જે કે તે ખુવારીમાં કશું એ બાકી
રહ્યું નથી. એમની પ્રભુશક્તિ, મંત્રશક્તિ અને ઉત્સાદશક્તિને આજ
સૂધી કોઈએ શેહ સરખી આપી ન હતી^૩, પણ આ તો એકાએક
એચિતો દુષ્ટ ચડી આવ્યો. એણે રાજકન્યાનું માગું કર્યું હતું તેનું

૧ વિંધ્યાચળની આસપાસનું વિશાળ જંગલ. ૨ છટો-વિખૂટો પડેલો.

૩ અંગદેશ વત્સરાજના સમયમાં સ્વતંત્ર ન હતો. તે મગધરાજે જીતી
લીધો હતો. હર્ષની કલ્પના ઇતિહાસસંમત નથી.

● નિવૈદ્ય સંચારી. અલંકાર સમુચ્ચય ને કાવ્યલિંગ.

વેવીશાળ વત્સરાજ સાથે મેળવ્યું, એને લીધે એ મનમાં બળી રહ્યો હતો; એટલે કરી ને, વત્સરાજ કેદ પડ્યા હતા તે વ્હારે ચડી આવે એમ ન હતું એ છિદ્રનો એણે લાભ લીધો. દૈવ પણ આટલી બધી કૂરતા કેમ રાખતું હશે? હું ત્યારે ‘કોટિ ઉપાયે પણ રાજકુમારી વત્સરાજને પરણાવી સ્વામીને ઋણમુક્ત કરવા જ’ એવા સંકલ્પથી એ અણચિંતી ચડાઇના પ્રલયકાળ જેવા દારુણ રમખાણમાંથી રાજકન્યાને લેઈ મહા મુશ્કેલીએ નીકળી આવ્યો. અને મહારાજ સાથે મિત્રાચારી ધરાવતા (અ) વનભૂમિના રાજ વિંધ્યકેતુના દરબારમાં કુંવરીને રાખી થોડેક દૂર આવેલા અગસ્ત્યતીર્થમાં આજે સ્નાન કરવા ગયો. ત્યાં તો, રાક્ષસો આવી વસતીનું વેરાન કરી મૂકે, તેમ કોઇએ એકાએક ચડી આવી વિંધ્યકેતુને યુદ્ધમાં મારી નાખી ગામને લાય લગાડી ખેદાનખેદાન કરી મૂક્યું. આવી ને જોઈ છું, તો રાજકન્યા મળે નહિ. સહિ સ્થળે બારીક તપાસ કરી, પણ પત્તો ન લાગ્યો. ન જાણું, એનું શું થયું? એ તે આગમાં બળી ગઈ, કે જેની જીવ થઈ તેના હાથમાં ગઈ? હું જ ઓછા ભાગ્યનો! મારા કર્મના દોષ એને પૂણ્યા! હવે હું શું કરું? (વિચાર કરતો) શું કૌશાંત્રી જાગે? સાંભળ્યું છે કે બંધન ફેડીને રાજકન્યા વાસવદત્તાનું હરણ કરી વત્સરાજ રાજધાનીમાં પાછા આવી ચૂક્યા છે. (નીસાસો મૂકી) પણ રાજકન્યા પ્રિયદર્શના વિના શું મ્હો લેઈ ને હું ત્યાં જાગે? ને જઈને કહું પણ શું? હવે તો સ્વામીની હજૂરમાં જ જાગે. મિત્ર વિંધ્યકેતુ (આ) કહેતા હતા કે ‘કંચુકીજી! શોય માં કરો ને હરણડી ન જાઓ. આપણા મહારાજ દૃઢવર્મા જીવે છે, પણ તે કારાગૃહમાં છે; ને એમનું શરીર ધાત્રી વૈદ્યાઈ ચાળણી જેવું થઈ ગયું છે.’^૧ ભલે બાકીનું આયુષ્ય એમના ચરણની સેવામાં ગાળી કૃતાર્થ તો થઈશ. ત્યાં સ્વામી, ત્યાં

(અ) મૂળમાં એક વધારે છે. (આ) મૂળમાં ત્રણ વધારે છે.

૧ છેલ્લા અંકમાં દૃઢવર્માનો આભારનો સંદેશો લેઈ આવનાર વિનયવત્સુ

સેવક*. (ચાલતાં ચાલતાં જાયું જોઈ) તોળા! આ શરદ ઋતુનો વાદળિયો તડકો કંઈ કંઈ છે, કંઈ કંઈ છે! અનેક તાપથી તવાઈ રીઘા બનેલા શરીરને પણ તે વસમો લાગે છે. ખરે જ

ગાથા

ધનબંધનથી^૧ છૂટી કન્યા પ્રહોને તુલા^૨ અવલ લહોને
અવ વત્સરાજ વત નિજ ધામે^૩ પૂરો તપે તપને^૪. + ૩
(ભય છે)

છ. એ અધિકાર બળવવાની અહીં કવિ જોગવાઈ કરી રાખે છે.

૧ (અ) વાદળાંનો ઘેરાવો; (આ) સખત કેદ. ૨ (અ) કન્યારાશિ; (આ) પ્રદ્યોત મહાસેનની કુંવરી વાસવદત્તા. ૩ (અ) તુલા રાશિ; (આ) સરસાઈ. ૪ (અ) પહેલાં; (આ) ઉત્તમ. ૫ (અ) તેજ; (આ) ધર. ૬. સૂર્ય. ઉત્તર હિંદુસ્તાનની બર શરદ ઋતુના કરડા વાદળિયા તાપનું અહીં વર્ણન થાય છે. 'ચોમાસાનાં ભડાં વાદળાં જતાં રહ્યાં છે; કન્યા રાશિ પ્રથમ ભોગવી કરી હાલ તુલા રાશિમાં આવેલો સૂર્ય પોતાનો તાપ પૂરેપૂરો દાખવે છે.' 'વિષ્કંભક અને અંકનો સંબંધ જોડી દેવા કવિ શરદના સૂર્યને વત્સરાજની ઉપમા આપે છે. તે પ્રદ્યોત મહાસેનના સખત બંધનમાંથી નાસી છૂટી તેની કન્યા વાસવદત્તાનું હરણ કરી અવલ સરસાઈ મેળવી કૌશાંબીમાં પોતાને અવાસે આવ્યો છે; ને તેનો પ્રતાપ પૂરેપૂરો તપી રહ્યો છે. આ ઉપમા દ્વારા પૂર્વ વૃત્તાંત સંક્ષેપમાં કહી જઈ કવિએ સમાસ નામે પ્રૌઢિમાં પોતાની કુશળતા બતાવી છે.

* ગદ્ય ભાગમાં ભાવશાબ્દય છે.

+ શ્લેષપોષિત ઉપમા અલંકાર.

રાજ વત્સરાજ વિદ્વષક વસંતક સાથે પ્રવેશ કરે છે. રથળ કૌશાં-
ખીનો રાજમહેલ^૧

રાજ: અહા, એ કેદની વાત તો ન્યારી જ! એના શા શા
લાભ ગણાવું?

શાફલવિકીડિત

ભાણી ભક્તનો ભક્તિ; ઉજ્જવળ કરી મંત્રીતાણી નીતિ એ;
નાણી મિત્રનો મિત્રતા; પ્રકૃતિની^૨ જાણી પૂરી પ્રીતિ એ;
માણી સાહસવૃત્તિ^૩; રત્ન શો વરી આણી વળી રાણી એ;
ખેડી કે કહૂં પુણ્યનાં સુદળની વાડી જ વેડાણી એ?૪ * ૧

વિદ્વષક: (મ્હો ખગાડી) મિત્ર! તમે એ ખૂંડી કેદને તે શં
વખાણતા હશો? એનું નામ જ ખાળો. એ નીહતાં શં નીડી, પણ
કેવા કબ્દે? નવા પકડાયલા હાથીની પેઠે ખણુંગ ખણુંગ થતી સાંકળો
સાથે તમે પગ પછાડતા, આવેશે નેત્ર ઊંચા ચઢાવી પ્રચંડ કર^૫
ભોંય સાથે અદ્વાળતા, સોસ અને શન્યતાથી દીસી આવતા બીતર

૧ શ્લોક ૭ જેતાં રથળની સમીપમાં સરોવર છે, વૃક્ષની કુંજધડા છે,
અને ઓકમાં હાથી જૂલે છે. ૨ રૈયત. ૩ જીવસદ્દાનાં પરાક્રમની
ખાંત. ૪ ભક્ત-રુમણવાન અને સેના, મંત્રી-યૌગંધરાયણ, મિત્ર-
વસંતક, પ્રકૃતિ-યૌગંધરાયણ સાથે રાજને છોડાવવા ઠગ્ગિયોની આવેલી
પ્રભ, સાહસ-શત્રુના પંઝામાંથી છટકી જવું, રાણી-વાસવદત્તા. ૫
(અ) હાથ; (આ) ચૂંડ. * રૂપકચોષિત ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર.

સંતાપે ચણચણ કરતા, અને અણુમીંચી આંખે જ રાત પણુ
ગાળતા. +

રાજા : વસંતક! ડું આ તો તારી બૂંડાશ જ કહેવાય.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

પેખે^૧ કોટડી કાળો. ગૌર મુખડું વ્હાલીતાણું ના જુએ;
ખેડીનો કટુ શબ્દ કેવળ સુણે, મીઠી ન ખોલી લહે;
બૂંડા રક્ષક ચિંતવે જ, પણ ના રૂડા કટાક્ષો સ્મરે;
દાખે અંધનના તૂં દોખ, ગુણુ તો તેના ન આણે ઉરે. * ૨

વિદ્વષક: (નાક ફૂલાવીને) કેદનો કેર તે મુખની વ્હેર હોય, તો, થયું,
દટવર્માને કેદ કર્યા બાબત કલિંગરાજ ઉપર કોપ કરવો શા માટે!

રાજા: (હાસ્ય સાથે) મૂરખ! ન હોય બધા એ વત્સરાજ.
જે અંધન ફેડી ને નીકળી જાય ને વાસવદત્તાને લેઈ ચાલતા
થાય. x એ વાત તો ઠીક; પણ વિજયસેન કેમ ન આવ્યા?
વિંધ્યકેતુ ઉપર વિજય કરવાને મોકલેલી સવારીને બહુ દિવસ થયા; ૨
છતાં એમના તરફના કંઈ સમાચાર પણ છે નહિ. અમાત્ય રુમણવાનને
ખોલાવીને પૂછિયે. કોઈને કહે કે એમને તેડી લાવે.

પ્રતીહારી યશોધરા પ્રવેશ કરે છે

પ્રતીહારી: મહારાજનો જય થાઓ! સેનાપતિ વિજયસેન
અને અમાત્ય રુમણવાન (અ) દેવડીએ ઊભા છે.

(અ) મૂળ હમણો વિ, કલ્પિત પાઠ હમણો અ.

૧ અહીં પાછલી વાતચીતનું અનુસંધાન સમજવાનું છે. ૨ બહુ
દિવસ-ત્રણ જતાં, એક વિગ્રહમાં અને ત્રણ વળી આવતાં મળી સાતેક
દિવસ થયા હોવા જોઈએ.

+ અલંકાર ઉપમા.

ડું અલંકાર કાવ્યસિંગ.

* અલંકાર અર્થાંતરન્યાસ.

x લક્ષણામૂલક ધ્વનિ.

રાજા: સત્વર^૧ આવવા દે એમને.

પ્રતીહારી: જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (નમ્ય છે)

આગળ રુમણવાન અને પાછળ વિજયસેન પ્રવેશ કરે છે.^૨

રુમણવાન: (સોસમાં પડી ગયો હોય તેમ)

ગાથા

પલક પર જ આજ્ઞા લઈ ગયેલ પણ રાજસેવકો નિત્યે

રાજદ્વારે વિચરે^૩ વણુવાંકે શંકિત જ ચિત્તે.^૪ * ૩

(પાસે આવી પહોચી) મહારાજનો જય!

રાજા: (આંગળીથી આસન બતાવી) આવો રુમણવાન, બેસો.

રુમણવાન: (હસતે મહોએ) વિંધ્યકેતુ ઉપર વિજય મેળવી
સેનાપતિ વિજયસેન આ ચાલ્યા આવ્યા છે, તેમના પ્રણામ સ્વીકારિયે.
વિજયસેન આવી પગે પડે છે. રાજા તેને બાવથી બેટ છે.

રાજા: કેમ, તમે કુશળ છો?

વિજયસેન: મહારાજની મ્હેરથી કુશળ છું.

રાજા: બેસો, વિજયસેન, બેસો.

(વિજયસેન બેસે છે)

રાજા: કહો, વિંધ્યકેતુના શા સમાચાર છે?

વિજયસેન: દેવ કે દેવ કોપે ને જેવા હોય તેવા + બીજા
શા હોઈ શકે ?

૧ જલદી. ૨ વત્સરાજ વાસવદત્તાને લેઈ ભદ્રવતી હાથણીની મદદથી
ભાગી નય છે, ત્યારે યૌગંધરાયણ તેની પૂંક પકડનારને રોકતાં કેદ
પકડાય છે. એ કારણથી આ નાટકમાં તે દેખા દેતો નથી. ૩

નય છે. ૪ કેટલાક દિવસ ઉપર વત્સરાજે વિંધ્યકેતુ ઉપર સવા-
રીનો હુકમ કરેલો, તે સવારીના સમાચાર આટલે દિવસે કહેવા જતાં
રુમણવાનની છાતી ધડકે છે.

* અલંકાર અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

+ પ્રતીયમાન ઉપમા.

રાજા: હું વિસ્તારથી હકીકત સાંભળવા ઇચ્છું છું.

વિજયસેન: જી. સાંભળિયે. * મહારાજશ્રીનો હુકમ થયો તેવાજ અમે નીમેલા હાથી ઘોડા અને પાયદલ સાથે ઊપડ્યા અને લાંબી વાટ ત્રણ જ દિવસમાં વટાવી પહોં ફાટતામાં જઈ વિંધ્યકેતુ ઉપર જાયો માર્યો.

રાજા: પછી?

વિજયસેન: આપણા સુભટોએ તુમુલ^૧ નાદથી વન ગળાવી મૂક્યું. તે સાંભળી વિંધ્યાચળની ગુફાનો એ સૂતો સિંહ જાગી ઊઠ્યો અને સફાળો ક્રોધમાં ધાયો. એ લશ્કર એકઠું કરવા એ ન રહ્યો ને વાહને ચડવા એ ન રહ્યો. એટલામાં અહીંથી તહીંથી મુઠ્ઠીભર વનચરો દોડી આવ્યા; તેમના સાથે એના રણહાકના પડઘાથી કાનના પડદા ચીરી નાંખતો એ અમારા સામો ધસ્યો.

રાજા: (રુમણવાન સામું જોઈ મ્હો મલકાવતો) ભલી કરી, વિંધ્યકેતરી, ભલી કરી.

વિજયસેન: ‘આવ્યો, આવ્યો વનરાજ!’ એવી હાકલ વાગી, કે આપણા લશ્કરમાં ઓર જ જુરસો ઊભરાયો. હડવાને અધીરા સુભટો વનચરો ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમણે જખરો જંગ મચાવ્યો ને એકેએક વનચરને કાપી નાંખ્યો. પછી તેઓ વિંધ્યકેતુ ઉપર જોર કરવા લાગ્યા. હવે એની આંખ ફાટી. એકસો એકસો એ તે રાક્ષસી બળથી આપણા સૈન્યમાં કેર વર્તાવવા લાગ્યો.

રાજા: ધન્ય છે વિંધ્યકેતુને અને ધન્ય છે એનાં માતપિતાને!

વિજયસેન: વર્ણવી ને શું કહું? મારી શક્તિ નથી. ટૂંકામાં

સંધરા

પાળે પાયે જ ઝૂઝી નિજ ભુજબુજમાં પાયકો પીલોં મારી,

^૧ સામટી ગર્જનાથી.

* વીર રસમાં પરિણામ પામતો ઉત્સાહ રચાથી ભાવ.

ફેલાવી બીતિ ભારી હય હરિણ પડે તીરવે બગાડી,
શસ્ત્રો સર્વે ય સાથે ચહુદિશ ચલવી, ખર્જની ઉગ્ર ધારે
હરતીની શુંડ છેદી કટકટ ન્યમ કો કેળ કાપે કુહારે.^૧ ૪

વસંતવિલકા

હંકાવતો દળ અનર્ગળ^૨ એક પોતે
ધા શસ્ત્રના શત ઉરે નિજ ઝીલતો તે (અ)
ભાજવલ્યમાન સમશેરથી શૌર્યસેતુ^૩
યુદ્ધે પડ્યો ચક્રિત છેવટ વિંધ્યકેતુ. ૫

રાજા: અહો, એણે વીરપુરુષનો માર્ગ લીધો! રુમણવાન,
એ શરવીરના મરણથી મને બહુ ખેદ (આ) થાય છે.

રુમણવાન: દેવ! પ્રતિપક્ષીના^૪ ગુણની પણ કદર કરે અને રીઝે
તે તો આપ જેવા, જેમને ગુણની લગની છે! *

રાજા: વાંચે એને કંઈ સંતાન છે, વિજયસેન? હોય તો એના
ઉપર અનુગ્રહ કરાય ને મારી રીઝ પણ સફળ થાય.

વિજયસેન: દેવ! એ પણ આપને હું કહું. વિંધ્યકેતુ અને તેના
સંબંધીઓ રણમાં પડ્યા, તેમની વાંસે તેમની સ્ત્રીઓ બળી મુઈ,^૫
અને વસતી ચડી ગઈ વિંધ્યાચળનાં શિખરે. ઉજ્જડખંખ તળેટીમાં
એક કન્યકાનો જ અવાજ સંભળાતો હતો. તે વિકળ^૬ સ્વરે ‘અરે
દેવ, આ શો ગજબ?’ એમ વિલાપ કરતી હતી. તપાસ કરતાં
વિંધ્યકેતુના વાસમાં એક સુરૂપવાન (હ) કુમારિકા દીકી. તેની ભવ્ય

(અ) મૂળ ક્ષણરિતોઠ, કદિપત પાઠ જર્જરિતોઠ. (આ) મૂળ વ્રીહિત,
કદિપત પાઠ પીઢિતા. (હ) મૂળ અભિજાત્યાનુરૂપા, કદિપત પાઠ અભિજાતરૂપા.

૧ કુહાડો. ૨ ચારે તરફથી વૂટી પડવું. ૩ પરાક્રમની પાળરૂપ.

૪ સામાવાળિયો. ૫ બ્યાકુળ.

* અલંકાર કાવ્યલિંગ.

કાંતિ જોઈ વિંધ્યકેતુની કુંવરી જાણી અમે એને અમારી સાથે આણી છે. તે દેવડીએ^૦ હાજર છે. એને માટે હવે મહારાજ મરજી સર હુકમ ફરમાવિયે.

રાજા: યશોધરા! જા, તું એને વાસવદત્તાને સોંપ. દેવીને,^૧ જો, કહેજો કે એને તે (અ)^૨ પોતાની બહેન જ સમજે, રાજકુળને યોગ્ય ગીત નૃત્ત વાદ્ય વગેરે સર્વે શીખવે અને પરણવા જોગ થાય સારે મને યાદ દેવરાવે. *

પ્રતીહારી: હુકમ, મહારાજ. (જય છે)
(પડદા પાછળ) વૈતાલિક: મહારાજનો જય!

શાસ્ત્રલિપિકાડિત

૩૬૧ રનાનવિહાર મંગળતણા સાહિત્યની સોમમાં
દાસી જે રણવાસનો મર્યો પડે સેવાનો સર્સાઈમાં,
મોડાંતાં તન તે સ્તનાંશુક^૨ સરી ખુદ્ધા ઉરોજો^૩ થવે
રનાનસ્થાન ઝળાંઝળાં ઝળહજો સૌવર્ણ્ય^૪ કુંભે નવે. + ૬
રાજા: (ગિરૂ જોઈ) અહો! બપોર થયા.

સમ્બરા

તરૂંપે ને તરૂંડે છે ઝપ^૫, સર કદતૂં જેથી જાણે જાણાયે.
નૃત્તે ઢીલાંય પીછાં નમવો નિજ શિરે મોરલો છત્ર છાયે.
પીવા પાણી થગનું^૬ તરૂંચું હરણિયું કુંજ માંહે ભરાયે.
ગોડી ગંડસ્થજેથી^૭ અલિદ મદગજના કર્ણપાશે^૮ પૂંરાયે. § ૭

(અ) મૂળ સ્વયં, કલ્પિત પાઠ સ્વયંષા.

૧ રાણી. ૨ કાપડું. ૩ છાતી. ૪ સોનાના ઘડા. ૫ માછલાં.
૬ ઝાડના થડની આસપાસ ચણતરનો ક્યારો. ૭ લમણા. ૮ ભમરા.
૯ કાનની બપોલ.

* શ્લેષનો ધ્વનિ. પતાકાસ્થાનક. + ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર. વસ્તુધ્વનિ.
રનાનભોજનના સમયનો ધ્વનિ. § અલંકાર સ્વભાવોક્તિ.

રુમણવાન ! ઊઠો ત્યારે. હવે અંદર જઈશું. રનાનભોજનથી પરવારી વિજયસેનને સરખાવ આપીશું. યાદ છે કની ? આપણે એમને કલિંગરાજને શાસન કરવા મોકલવાના છે.

(સર્વે જાય છે)

૧ પહેલાં અંતે બીજા અંકના બનાવની વચ્ચે ક્રમશઃ બાર મહિના નીકળી જાય છે.

અંક ૨

વિદ્વષક પ્રવેશ કરે છે. સ્થળ અંતઃપુર

વિદ્વષકઃ ધારાગૃહ^૧ વાડીમાં જવું છે. ઇંડીવિડી^૨ કહી ગઈ છે, કે બાસાહેબ વાસવદત્તાએ વરત કર્યું છે તેને અંગે એઓ સવસ્તી-વાયળુ આપવા બોલાવે છે.^૩ ઊંહુંહું, સરોવરમાં ડૂબકું મારવું પડશે અને રાણીસાહેબની આગળ ઉછન્નુ મન્ત્રો^૪ પણ ભણવા પડશે. અમારા જેવા બ્રાહ્મણ રાજદરબારમાં દાનદક્ષણા અમથા શાના લે?* (પડદા તરફ જોઈ) અહો, મિત્ર પધારે છે! દેવીના વિનોદ અરથે ધારાગૃહ વાડીએ જતા હશે એ. હું પણ એમના ભેળો જાઉં ને મારો વેપ ભજવું.

(એવે રાણીને મળવા અધીરો રાજા પ્રવેશ કરે છે)

રાજા:

શાસ્ત્રલવિકીડિત

આઝાં મંગળ મંડનો^૫ જ સન્નિયાં; અંગો થયાં ક્ષીણ છે;
વાણી મંદ બની; મુખે દિનશશી^૬ જેવું પડતું મ્હાન^૭ છે;

૧ પૂતળીના કૂવારાવાળા મહેલને ધારાગૃહ કહે છે તે ઉપરથી વાડીમાં અનેક પૂતળીવાળા કૂવારા હોવાથી તેને ધારાગૃહ નામ આપ્યું છે. ૨ ઇંડીવરિકા. ૩ શં નો મિત્રઃ એ પ્રતીકનો આશીર્વાદમંત્ર. ૪ ધરેણાં. ૫ દહાડે દેખાતો ચંદ્રમા. ૬ ઝાંખું. * હારથ રસ.

ચિત્તે ધ્યાનનિમગ્ન છે; પ્રથમની પ્રીતે હતા હાલ, તે
બહાલીના વ્રતથી થયા, નિરખવા તે હોંસ હૈયે વસે.* ૧

વિદ્વષક: (પાસે જઈ) અખંડ કલ્યાણ, મહારાજ. તમારા
સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાઓ!

રાજા: (મોઢો સાંઝૂ જોઈ) કેમ ભાઈ વસંતક, આજે તું કંઈ
હરખાતો જણાય છે!

વિદ્વષક: કેમ ના હરખાઈ? મારી આજે પૂજા થનાર છે પૂજા!

રાજા: ખરું, પૂજા થનાર છે. પણ તેમાં આટલું બધું
હરખાવાનું શું છે?

વિદ્વષક: અરે ચાર વેદના પાંચ વેદના અને છ (ઁ) એ વેદના
જાણનાર બ્રાહ્મણો દરબારમાં અંટેવાળિયે આવે છે, તેમને મૂકી
રાણીસાહેબ સવસ્તીવાયણ પહેલું આ મહાબ્રાહ્મણને આપનાર છે! +
સમજ્યા?

રાજા: વાહ! તારૂં બ્રાહ્મણપણું તો વેદની સંખ્યાથી તેં અચ્છું
પ્રકાશ્યું? ચાલ, ત્યારે, મહાબ્રાહ્મણ, ધારાગૃહ ઉઘાતે જઈયે.

વિદ્વષક: તયાર.

રાજા: થા આગળ.

વિદ્વષક: પધારિયે, મહારાજ. (કેટલાંક ડગલાં જઈ ચારે તરફ
જોતો) અહો, આ ધારાગૃહ વાડી શી શોભે છે! જુઓ જુઓ
મહારાજ, અહીં ગરગર ગયાં કરતાં તરેહતરેહનાં ફૂલોની પયારીથી

(ઁ) મૂળ છઠ્ઠવેદ, કલ્પિત પાઠ છઠ્ઠવેદ.

* અલંકાર ઉપમા. + ગર્વ સંચારી.

ફરસબંદી રૂના ગાદલા જેવી નરમ બની છે ! પણે સુવાસની લપટથી ચોટી રહેલા ભમરાઓના ભારથી(અ) ચમેલીની^૧ ડૂંખો ભોંય તૂટી પડો છે ! આ તરફ કમળનો પરાગ લેઈ વાતા વાયુની લહેરે ખીલેલાં બપોરિયાં ખરખર ખરી રહ્યાં છે ! (આ) ચો તરફ વળી, સૂર્યનાં કિરણો જેમાં ચૂંચાઈ ન્ય છે, એવાં તમાલનાં ઝાડનું ઝુંડ લાગ્યું છે ! *

રાજા: મિત્ર ! તું વાડોનાં વખાણુ કરે છે, તે બરાબર છે. આ જો.

સંગ્રહ

શારીની^૧ દાંડલીથી અવનિ^૨ ન્યમ જડો વિદ્રુમેએ^૩ જણાયે;
આમોદે^૪ સાદોના ભ્રમ ગજમદનો ઊપજે ચિત્ત માંહે;
ને પી પી પદ્મપાત્રે^૫ મસ મધુ^૬ મધુપો^૭ મત્ત અવ્યક્ત^૮ ગાયે,
રોળાઈ અંગ જેનાં સરસિજરજમાં^૯ આ અનેરાં સુહાયે. + ર

(અ) મૂળમાં શકુલ વધારે છે. (આ) મૂળ પઢિવિબુદ્ધ, કલ્પિત પાઠ પઢિવિબુદ્ધ.

૧ લાલ દાંડીનાં ફૂલ, જેને પારિભત પણ કહે છે. સં. શેફાલિકા, પ્રા. શેફાલિઆ, અપ. સેહારી, ગુજ. શારી. હિંદી હારસિહારમાં હાર બમેરાયલો છે; સરખાવો જૂ. ગુજ. બોલસરી. હિંદી હારસિહારનો કલ્પિત સુધારો હારસિંગાર; તેનો સુધારો હરશંગાર. ગુજરાતી હારશિંગો અને બંગાળી સિંગહાર કલ્પિત હારશંગાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે પારિભત નામ આધુનિક જણાય છે. એ નામ બાળત જુઓ W. Dymock's Pharmacographia Indica, p. 376. ૨ ભોંય, ધોળી આરસની ફરસબંદી. ૩ પરવાળાં. ૪ ખુશબો. ૫ કમળનો પ્યાલા જેવો કોષ. ૬ ફૂલમાંનો રસ. ૭ ભમરા. ૮ અસ્પષ્ટ. ૯ કમળના ફૂલમાંની બૂઝી.

* રસાવોક્તિપોષિત ઉદાત્ત અલંકાર. + પહેલા ચરણમાં ઉત્પ્રેક્ષા અને બીજામાં બ્રાંતિમાન અલંકાર છે. ત્રીજા ને ચોથા ચરણમાં શ્લેષને લીધે ભમરના પ્રસ્તાવથી મધપનો પ્રસ્તાવ સ્ફુરી ઉપમાનો ધ્વનિ પ્રગટે છે.

વિદૂષકઃ અરે મિત્ર! આમ તો જુઓ. સાદડના ઝાડ પરથી ફૂલ ગરે છે, તે જાણે પાંદડાંનાં ઝૂમખાંમાં ઝલાઈ રહેલાં વરસાદનાં ફેરાં જ ટપકતાં હોય, તેવાં દેખાય છે! *

રાજાઃ મિત્ર! તું ઠીક કહે છે. એ ઉપરાંત જીનું પણ મળતાપણું શરદનો વર્ષાકાળ સાથે છે. આ જોયું?

શાસ્ત્રલેખિકીડિત

પાનાંએ અત્રિ નીલુડે સડક આ સારી મડી લીધ છે
તે તો જાણું શિરીપના^૧ જ થરથી ભારે સૂવાળી દોંસે;
તેમાં જોઈ જ્યોરિયાં આવ ખરી ચોમેર વેરાય છે,
તે તો સુંદર ઇંદ્રગોપ^૨ અરુણા વર્ષાતણા હાય છે.^૩ + ૩
(એવામાં આગળ દારૂ, ઇંદીવરિકા અને પાછળ આરણ્યકા પ્રવેશ કરે છે)^૪

ઇંદીવરિકાઃ બાસાહેબ વાસવદત્તાએ આમ્રા કરી છે કે ‘અલી ઇંદીવરિકા’ ધારાગૃહની વાડીએ જઈ તું શારીંગો ભાર અટ યૂંથી લાવ(અ); અને આરણ્યકા(આ) વાડીના પદ્મસરે જઈ સૂરજ આથમ્યાથી બીડાઈ

(અ) મૂળ બાઅચ્છેત્તિ, કલ્પિત પાઠ આઅચ્છ. (આ)મૂળ આસા વિ, કલ્પિત પાઠ આસા અ.

૧ કાળા સરેસ કિંવા કાળિયા સરસનાં ફૂલ. ૨ કાળી ભોંયમાં લાલ-ચટક છાંટવાળું ચોમાસાનું જીવડું. ૩ તૃણને શિરીષ સાથે સરખાવેલ છે. લીલાં ચોગાનમાં લીલમની ફરસળંદીની સંખ્યાવના છે. પાણીના છંટકાવમાં દૃષ્ટિનો ઉપચાર છે. જ્યોરિયાં અને ઇંદ્રગોપની સરખામણી છે. શ્લોક ૩ મૂળ જાહુ બ્રહ્મ છે. સચ્ચ, સંપ્રતિ અને અચ્છેત્તિ પુનરુક્તિ ઉપજાવે છે. ઉપચાર પૂર્વાર્ધમાં જરાજર સમન્વિત નથી. ૪ ઉભયનો પ્રવેશ અસૂચિત છે, તે ધ્યાનમાં લેવું. માત્ર શારી અને કમળનું વર્ણન અતિ સૂક્ષ્મ સૂચન કરે છે કહિયે તો કહેતાય.

* ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર. + ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર.

જાય તે પહેલાં (અ) બીજેલાં કમળો વહેલી વહેલી ચૂંટી લાવે, મારે અગત્ય ભગવાનને અર્ધ આપવાનો છે. ' તેથી હું વાડીએ જાઉં. જોડે આરણ્યકાને પણ લેતી જાઉં. આ મારગે, આરણ્યકા! ^૧ એણે બિચારીએ પદ્મસર દીધું નથી.

આરણ્યકા: (ખેદથી નિઃશ્વાસ મૂકી સ્વગત) અકસોસ હું કોણ, મારાં માઆપ કોણ? બીજાને જે હુકમ કરનારી (આ) તેને આજ બીજાના હુકમ બિહાવવા પડે છે? દૈવના દિલમાં એનો ખટકો પણ છે? અથવા દૈવને શું? દોષ મારો જ, કે કલ્યાણ (હ) છતાં પણ તે વખતે બળી ન મુઠ્ઠા! હવે સોસ કરવો શા કામનો? (ઈ) જો હું કોણ છું તે અજ્ઞકલાપ્રથી કહું છું, તો માઈ ઉજ્જવળ કુળ વગોવાય છે. માટે એજ એ તો, બીજાને ઉપાય નથી, મ્હો બીડી લૂંડાપણું કરવું. ^૨

ઈન્દીવરિકા: આવ, બહેન, પૂંડે પૂંડે ચાલી આવ.

આરણ્યકા: આવી. (ચાકથી લથડતા પગે) બહેન, હજુ સરોવર કેટલેક છેટે છે વાઈ? +

ઈન્દીવરિકા: આ રહ્યું એ શારીની ઘટામાં, છેટે કેવું? ચાલ અંદર જીતરિયે. (ખંને અંદર જતરે છે)

રાજા: કેમ મિત્ર! તું એવડા શા જીડા સોસમાં પડ્યો છે, કે સાંભળતો એ નથી? કહું છું, શરદને વર્ષાકાળ સાથે બીજું પણ

(અ) મૂળમાં જાવ પછી એવ વધારે છે. (આ) મૂળમાં અળાવિઅ પછી ઠિંદાવ વધારે છે. (હ) મૂળે જાણતીએ, કલ્પિત પાઠ આજ્ઞતીએ. (ઈ) મૂળમાં દુઃખરં દાણિ મળ ચિન્તિદં । એટલું વધારે છે.

૧ આ ગર્ભવાક્ય એમ જણાવે છે, કે આરણ્યકા આડે રહેતે ચડી જતી હતી.

• નિર્વેદ સંચારી. + વિપાદ સંચારી.

મળતાપણું છે. આ જોયું? ('પાનાંએ અતિ નીલુડે'—વગેરે શ્લોક ફરીને કહે છે)

વિદ્વષક: (ફરફડી ઊઠી) તમારે તો દીક છે, મઝા છે; એટલે 'આ જોયું? પેલું જોયું?' કરો છો. પણ આ બ્રાહ્મણના મનને તો પૂછ્યું જોઈએ છે. ક્યારે સરોવર આવે ને હું ડૂબકું ભારીને દેવીની હઝુરમાં જાઉં, એની મને ચટપટી થાય છે. જાણો છો? સવસ્તી-વાયણની વેળા સાચવવી છે. *

રાજા: અરે, પણ આપણે પદ્મસરે આવી જ રહોઆ છિયે. કેમ વાઈ? અનેક ઇંદ્રિયોને જે સુખ ઊપજે છે, તેની પણ તને મૂખીને ગમ નથી? +

સંખરા

બહાલીના નેપુરોના રવ^૧ સમ સુર આ હંસનો કાન તપે.
ઝાડી માંહીથી ઝાંખી જલગૃહતણી^૨ આ નેનને પ્રીતિ અપે.
લેખી લૈ નાસિકાને સરસિજરજ^૩ આ સ્નિગ્ધ^૪ આમોદ અપે.

તે બીના વાયુકેરી શિશિર^૫ લહરિ આ શાંતિ અંગે સમર્પે. §
જરાક આગળ ચાલ. (કંઈક આગળ વધી) જો, બાઇ, આ તારૂં પદ્મસર.

ગાથા

અળકે તરંગ જેના કમળતણી કાંતિએ હૃદય હરતા,
જાણે વનદેવીના કટાક્ષ એ હોય તરવરતા. x પ

૧ રણકો. ૨ સરોવર ઉપરનું કીડાગૃહ. ૩ કમળનો પરાગ.
૪ ચીકણો. ૫ ઠંડી.

* આવેગ સંચારી. + અનુમાન અલંકાર. § ઉપમાપોષિત
રવભાવોક્તિ અલંકાર. x ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર

વિદૂષક: (કૌતુકથી) જુઓ, જુઓ, આ તે કૂતના સુવાસે મહેકતી વેણી હશે કે ભમરાની હાર, પ્રવાળ જેવી રાતી હાથેળીઓ હશે કે કૂંપળીઓ અને કમળના નાળ સરખી સુકુમાર બાંવડીઓ હશે કે વેલીઓ? કહો, આ તે કોણુ, જનલક્ષ્મી? કે વનલક્ષ્મી? *

રાજા: (ધારી ને જોઈ) મિત્ર! મને પણ ખરે સમજણ પડતી નથી. + કાંતિ અલૌકિક છે, તેથી અનેક તર્ક વિતર્ક થાય છે.

શાસ્ત્રલવિકીરિત

પૃથ્વીલોક વિલોકવા શૂં નૌકળી એ નાગકન્યા હશે?

પાતાળે પણ રૂપ આવૂં નથી; જૈ આવ્યો જ છું એ દિશે.^૨

શૂં તો ચંદનો એ હશે? અવનિમાં દા'ડે ન તે તો દિસે.

કહેવી કો? કર પછ છે. ચિતવતાં પદ્મા^૩ જ ચિત્તે વસે. § ૬

વિદૂષક: (ઇંદીવરિકા ઉપર નજર પડતાં) માર્યા તો! જોડે બાસાહેબની દાસી ઇંડીવિડી છે. આવો, આવો, ભરામથે આ ઝાડવાંને ઓથે. (બંને ઝાડવાંને ઓથે લપાઈ ને બેસે છે)

ઇંદીવરિકા: (કમળનું એક પાંદડું ચૂંટતી) આરણ્યકા! તું અહીંથી કમળ વીણી લાવજે. હું આ કમળના પાંદડામાં શારીનાં ફૂલ લેઈ બાસાહેબ પાસે જાઉં છું.

રાજા: મિત્ર! એ કંઈ કહે છે. આપણે ધ્યાનથી સાંભળિયે. એમની વાતચીતમાંથી જ કદાચ આપણા સંશયનો ખુલાસો થઈ જશે.

(ઇંદીવરિકા જરા માંડે છે)

૧ મનુષ્યોમાં લક્ષ્મી જેવી રૂપાળી સ્ત્રી. ૨ દિશામાં. વત્સરાજ પાતાળમાં જઈ આવ્યા બાળત જુઓ વૃ.ક.મ. ૨૧૧૫૪ ૬૦. ક.સ.સા.માં પાતાલગમન નિર્દિષ્ટ નથી. જુઓ આગળ અંક ૩માં શ્લોક ૬ પહેલાંની ઉક્તિ. ૩ લક્ષ્મી.

* સંદેહ અલંકાર. + તર્ક સંચારી. § સંદેહ અને હેતુપ્રેક્ષા અલંકાર.

આરણ્યકા: બહેન ઇંદીવરિકા! તારા વિના મારાથી રહેવાશે નહિ.

ઇંદીવરિકા: (હસતી) આસાહેબ આજે કહેતાં હતાં તે પ્રમાણે તો હવે હમેશને માટે તારે મારા વિના રહેવું પડશે. મેં કાનોકાન એમના બોલ સાંભળ્યા છે.

આરણ્યકા: (દ્વિકરમાં પડી જઈ) શું કહેતાં હતાં એ?

ઇંદીવરિકા: એ કે “હું હવે મહારાજને કહું કે આરણ્યકાના પાણિગ્રહણની ચીવટમાં રહે. એમણે મને પ્રથમ કહાવ્યું હતું કે ‘ત્યારે વિંધ્યકેતુની કુંવરી પરણવા જોગ થાય ત્યારે મને યાદ દેવરાવજો.’”

રાજા: (હા સાથે સ્વગત) અહાહા, આ તો પેલી વિંધ્યકેતુની કુંવરી! (ખેદ સાથે) આટલો બધો વખત સૌ જિંદગીમાં જ ગયું! મીટ(અ) માંડી ને નિરાંતે જોઈ એને. વાંધો નથી; કન્યકા છે. *

આરણ્યકા: (કાનમાં આંગળીઓ ધાલી રોપથી જણકો કરી) જા, થસ મારે તારું કામ નથી. આવું આવું મનનું ભાવ્યું બોલે છે!
(ઇંદીવરિકા ચાલી જાય છે ને ફૂલ વીણવા માંડે છે)

રાજા: વાહવાહ! એના રોપમાં પણ શી છટા છે! ધન્ય ભાગ્ય તે પુરુષનાં, જેના અર્ધાંગે એ રહેશે!

(આરણ્યકા કમળ ચૂંટે છે)

વિદ્વષક: મિત્ર! જુઓ તો ખરા: કમળ ચૂંટતાં એના કુંપળ જેવા સુકોમળ હાથનું પ્રતિગિંય પાણીમાં પડે છે, તેની જિજ્ઞાસાંતિથી કમળનું વન જાણે અંખૂંઝળ દેખાય છે! કેવું આશ્ચર્ય! +

(અ) મૂળમાં વયસ્ય વધારે છે.

૧ પાણિગ્રહણ-ત્રીજા અંકના ગર્ભનાટકના પાણિગ્રહણ પ્રસંગનું પતાકા-સ્થાનક. *સ્મૃતિ મતિ અને રતિનું શાબ્દિક. + અલંકાર વ્યતિરેક.

રાજા: મિત્ર! તું કહે છે તે યથાર્થ છે. વિશેષમાં હું એમ પણ કહું છું કે

શાર્દૂલચિકીડિત

૩૬ અંબર^૧ માંહી કાંતિ તનની જેની ઝગે એન ને
પામી દર્શન હેલોમાં અમૃતની ઝીલી રહે નેન બે,
એવી આ શશિમૂર્તિ^૨ જે સુમધુરી, તે આપ પસં કરે
ને બીડાઈ જ નય ના કમળ જે, આશ્ચર્ય એ તો ખરે! + ૭

આરણ્યકા: (ભમરાઓના ત્રાસથી ગભરાતી) ઓ રે! આ બૂંડા ભમરા કમળ(અ) અને ઉત્પલનાં^૪ વન છોડી આ તરફ જાડી આવે છે ને મને સંતાપે છે! (પાલવના છોડાથી મ્હો હાંકી દેઈ ભયસહિત) અરે ઇંદીવરિકા, આવ, મારી વ્હારે દોડી આવ. આ બૂંડા ભમરા મારો જીવ લેશે. §

વિદૂષક: મિત્ર! તમારાં ભાગ્ય ભાગ્યાં ને મનના મનોરથ ફળ્યા! ખોટ્યા ચાટ્યા વગર જઈ પહોંચો વ્હેલા, એ ચેટકી આવે તે પહેલાં. (આ) પાણીમાં જળજળ પગ થશે એટલે એ સમજશે, કે ઇંડીવિડી આવે છે; અને એ ફામમાં એ તમારી કોટે બાઝી પડશે.

રાજા: વાહવાહ! મિત્ર! તેં ટાણા સર અચ્છી સલાહ આપી.
(રાજા આરણ્યકા પાસે જઈ પહોંચે છે)

(અ) મૂળ કમલિણિં બીલુબલવણાહં, કલ્પિત પાઠ કમલાહં, બીલુબલાહં અ.

(આ) મૂળમાં તુમં પછી વિ વધારે છે.

૧ (અ) વસ્ત્ર; (આ) આકાશ. ૨ ખુદ ચંદ્રની મૂર્તિરૂપ ૩ (અ) હાથ; (આ) કિરણ. ૪ ભૂરાં કમળ. ચંદ્રનાં કિરણ અડતાં કમળ બીડાઈ નય છે. એ કવિકલ્પનાને આધારે કવિએ અહીં અતિશયોક્તિ યોજી છે.

+ ૩૫કયોષિત વિશેષોક્તિ અલંકાર.

§ ત્રાસ સંચારી.

આરણ્યકા: (પગલાં સાંભળી) આવ, આવ, ચરે જલદી આવ.
જો ને, આ મુઆ મને ચકળાવે છે.

(રાજા બેઠેલો બેઠેલો નય છે. આરણ્યકા તેની કોટે બાઝી પડે
છે. રાજા તેને છાતી સરસી ચાંપે છે. આરણ્યકા મ્હો ઉપરથી
લૂગડું ખસેડે છે ને માથે ભમરા ભમતા જોઈ ગભરાય છે)

રાજા: (પામરીથી ભમરાને હાંકી કાઢતાં) ચરે ભીરૂ! બહી માં.

માલિની

અતિ વિકળપણે તું ટાંચ ખૂડે? અનેરે

અલિ તવ મુખપદ્મે મુગ્ધ મ્હોકે ઠરે રે.

સુચકિત? નયને કાં ઉત્પલો બિપળવે?

વધુ વધુ મધુપો હા! જો તને આ સતાવે. * ૮

આરણ્યકા: (અગ્નિપ્રયાને જોઈ ગભરાતી) ચરે! આ તો
ઘેદીવરિકા ન હોય. (ભય સહિત ખસી જતી) આવ ને મારી બહેન,
બેઠેલી આવ ને. મને આ ભમરાથી બચાવ ને. x

વિદ્વષક: (છતો થઈ) બાઈ! પૃથ્વીનું પાલન કરનારા પ્રતાપી
વત્સરાજ તમારી બહાર ચઢ્યા છે ને તમે ઘેદીવરિકાને કાં(અ) પુકારો છો?

રાજા: ચરે ભીરૂ! બહી માં. ('અતિ વિકળપણે-' વગેરે
ફરી કહે છે)

આરણ્યકા: (રાજાને નિહાળતી સ્નેહ અને લજ્જાથી સ્વગત)
આ જ મહારાજા વત્સરાજ, જેમની સાથે પિતાજીએ મારો વિવાહ
મેળવ્યો હતો! એમનો મોહ આમને માટે હોય, તેમાં શંકા પૂછવું? +
(આરણ્યકા પ્રેમાતુર બને છે)

(અ) કહું કલ્પિત વધારો મૂળમાં નથી.

૧ આરણ્યકા ભયથી વિર્જીન દૃષ્ટિ ચરે તરફ ફેંકે છે, તેમાં કવિ ભૂરા
કમળનો આરોપ કરી ઉત્પલો બિપળવવાની કલ્પના યોજે છે.

* બ્રાંતિમાન અલંકાર. x આવેગ સંચારી. + રતિ સ્થાયી.

ઇંદીવરિકા: મુઆ ભમરાઓ બિચારી આરણ્યકાને સંતાપે છે. જઈને એનું સાંતવન કરૂં. આવી બહેન આરણ્યકા! હૂં આવી. બહીશ માં.

વિદૂષક: ભાગો. ઇડીવિડી આવે છે. એ દેખશે, તો દેવીને કહી દેશે.

રાજા: (વળતાં વળતાં કમળવન તરફ આંગળી કરી) અહો મિત્ર! જો તો ખરો.

ગાથા

કમલાકર^૧ આ એના કરના પરસે સ્ફુરંત સુખ જુગતે
કંટકરોમાંકુરથી જણુવે છે વદન બંધ થતે.+ ૯

વિદૂષક: (રાજાનો હાથ ઝાલ્યો) આવો, આવો. આ કેળના મંડપમાં સંતાઈ જઈયે. (અ)

(બંને તેમ કરે છે)

ઇંદીવરિકા: (પાસે આવી ભમરાને હાંકી કાઢી આરણ્યકાના ગાસે આંગળી અડકાડી) અલી આરણ્યકા! § ભમરાઓ અપરાધી બને છે તેમાં દોષ તો, કહેવું જોઈયે કે, તારા મુખારવિંદનો જ છે, હો. (સૂર્યાસ્ત થતો જોઈ) દિવસ આથમે છે. ચાલો ત્યારે, આપણે પાછાં વળિયે.

(ઇંદીવરિકા ચાલવા માંડે છે)

(અ) 'ભાગો, ભાગો. ઇડીવિડી આવે છે. એ દેખશે, તો દેવીને કહી દેશે.' અને 'આવો, આવો. આ કેળના મંડપમાં સંતાઈ જઈયે.' એ બે ઉક્તિઓ મૂળમાં સંજોગ છે; તથા કમળવનના વર્ણનની ઉક્તિ હવે પછી આવનારી રાજાના વિષાદની ઉક્તિમાં ધુસારી દીધી છે. ફેરફાર કલ્પિત છે.

૧ કમળનો જથ્થો, કમળનું વન.

+ રૂપકપોષિત ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર.

§ સાહિત્યપ્રાચલ્ય પ્રૌઢિ.

આરણ્યકા: (કેળના મંડપ તરફ જોતી) બહેન! જરા ધીરે ચાલિયે તો હીક. ટાઢાહિમ પાણીથી મારાં અંગ અકડાઈ ગયાં છે. *

ઈદીવરિકા: હે, ધીરે ચાલિયે. (ગંને નય છે)

વિદૂષક: મિત્ર! એને લેઈને ચેટકી રસ્તે પડી. ચાલો, હવે આપણે પણ જઈએ.

રાજા: (નીસાસો મૂકી) થઈ ચૂક્યું! ગઈ! મિત્ર વસંતક, + ભાગ્યહીનને ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં કંઈ ને કંઈ આકું આવે જ છે! હવે, મિત્ર. શો ઉપાય કરિયે, તો ફરીને એનાં દર્શન થાય?

વિદૂષક: મહારાજ! તમારે માફ કરવું તો કરવું નહિ ને હાથે રમકડું ભાગી નાંખી રોવા બેસવું! ‡ આ બ્રાહ્મણ તો તમારે મન મૂરખ, ત્યાં પછી શું કરવું?

રાજા: અલ્યા શું મેં તારું કહ્યું ન કર્યું?

વિદૂષક: મેં તમને કહ્યું, કે બોલ્યા અલ્યા વિના જઈ પહોંચો. તે ક્યાં એ રહ્યું, ને તમે તો એને મહેકથી લોભાઈ કમળ પાસે જવામાં(અ) ભારે સંકટથી ભડકાવી દપકો આપ્યો; અને ‘અલી વધ-કળ! શા માટે તું ત્યાં ખૂડી મરતી નથી?’ એવાં એવાં કહણ વચને, હાપણ ડોળી, ખાલી ખીજવી.^૧ એ રીતે કામ કથાળી હવે તમે *

(અ) મૂળ અદિસંકટે જં મયં પવિસિઅ, કલ્પિત પાઠ અદિસંકટં મયં પદિસિઅ.

૧ રાજાનું બોલતું વિદૂષકને આવું કંઈક સમજાય છે:-

અતિ વિકળ! પછે તું કાં ન ખૂડે, અરેરે?

અલી! તવ મુખ પદ્મ મૂઠ મહેકે ઠરે રે.

સુચકિત નયને કાં ઉત્પલો ઉપ નવે?

વધુ વધુ મધુરો, હા, જો તને આ સતાવે.

વિકળ-ગાંડી. ઉપ-પાસે. નવે-નય છે.

* વ્યાનૃક્તિ અલંકાર. + અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર.

‡ લક્ષણામૂલક ધ્વનિ.

લમણે હાથ દેઈ (અ) શોયવા બેઠા હો, અને મને પૂછો છો કે શો ઉપાય કરીયે તો ફરીને એનાં દરસન થાય ? (આ) :

રાજા: મૂર્ખ તે મૂર્ખ જ! રીઝવવું તે તારે મન ખીજવવું વસે છે!

વિદૂષક: વાંચે વાંચે, કોણ મૂર્ખ—તે તો જણાઈ ચૂક્યું. એ લમણાઝીક શું કરવાને? જમીયે હવે જગમંદિરે. સૂરજ ભગવાન સિંધાની નય છે.

રાજા: (સૂરજ તરફ જોઈ) ખરે જ, દિવસ આથમ્યો.

શાર્દૂલવિકીરિત

શોભા લૈ હરો પદ્મિનીનો^૧ દયિતા^૨ પેડે દિનશ્રી^૩ ગમ્.

ખિમે સૂર્યનું માહરા હૃદય શં રંગાચૂં રાગે^૪ સહી.

ત્રે'બ્હીલો ચકવો ઝુરે હૂં સરખો ચિત્તે પ્રિયા ચિતવી.

દષ્ટે વિશ્વનો આંધળા મુજ પડે હા અંધકારે^૫ હવી!+ ૧૦

(ગંને નય છે.)

(અ) મૂળનાં અહીં કિં વધારે છે. (આ) મૂળ પુણો વિ ઉવાઅં, કન્ધિત પાઠ પુણો વદ્રં ઉવાઅં.

૧ કમળની તળાવડી. ૨ બહાલી. ૩ દિવસની શોભા. ૪

(અ) રતાશ; (આ) પ્રેમ. ૫ (અ) અંધારું; (આ) નિરાશા. ૬

ખરું જોતાં રાજા અને વિદૂષક જતા નથી, પણ અંકસમાપ્તિનો પડદો પડે છે તેથી દેખાતા અંધ પડે છે. વિદૂષકને સરોવરમાં સ્નાન કરી લેવું છે. તે સાધવા પડદો પાડ્યો છે. સ્નાન કરી વિદૂષક રાજા સાથે જગમંદિરે વાસવદત્તા પાસે નય છે.

* હાસ્યરસ.

+ શ્લેષપોષિત ઉપમા અલંકાર.

મનોરમા પ્રવેશ કરે છે. સ્થળ અંતઃપુર

મનોરમા: બાસાહેબ વાસવદત્તાએ આજ્ઞા કરી છે, કે આર્ય-પુત્રના અને મારા વૃત્તાંતનું ભગવતી સાંકૃત્યાયનીએ રચેલું નાટક કાલે ભજવ્યું હતું તેનો અધૂરો રહેલો ભાગ તમારે આજે કૌમુદી-મહોત્સવમાં^૧ ભજવવો. એમાં સખી આરણ્યકા બાસાહેબનો વેપ લે છે. બિચારી હૃદયશૂન્ય બની ગઈ છે, તેથી ગઈ કાલે એણે નર્મો^૨ લોચા વાળ્યા'તા. આજે પણ જો એ તેવું ને તેવું કરશે, તો બાસાહેબ એના ઉપર રૂદશે. એ ક્યાં મને મળે, કે હું એને બે વાનાં કહું ?^૩ (સામે જોતાં) અહો ! આરણ્યકા તો આ! જાય પદ્મ-સરની દેશે. એ કંઈક બોલતી બોલતી કેળના મંડપમાં પેડી. હીક. હું ઝાડના ઓથે રહી સાંભળું કે એ મોકળે મને શું કહે છે ? (એવે પ્રેમાતુર સ્થિતિમાં આસન ઉપર જોડેલી આરણ્યકા પ્રવેશ કરે છે)

આરણ્યકા: (નીસાસો મૂકી) જોને મળવાના સાંસા છે તેને જ ઝંખ્યા કરી, જા, જીવ તું પણ મને નાહક રંગડે છે !+

મનોરમા: હાં, સમગ્રયું. એ હૃદયશૂન્ય જણાય છે, તેનું કારણ આ છે. વાંચે એનું ચિત્ત (અ) કોનામાં ચોટયું હશે? કાન દેઈ સાંભળું.

(અ) મૂળ કિં કલ્પિત પાઠ કં.

૧ કાર્તિકી પૂનમનો તહેવાર જુઓ મારા મુ. રા. ૧૩૧૧માં કૌમુદીમહોત્સવ ઉપરનું ટિપ્પણ. ૨ પાછળથી બેહાલ સ્થિતિ જોઈ કપકો દેવાનું મનોરમા માંડી વાળે છે. + વિષાદ, તર્ક, વીડા વગેરે ભાવનું શાબ્દિક. સંજ્વર અવસ્થા.

આરણ્યકા: (આંસુ સાથે) મહારાજનું દર્શન નેત્રને અને હૃદયને ઠારનારૂં છતાં અનળ છે કે મને તાપકારી નીવડે છે! (નીસાસો નાંખી) અથવા એમાં મહારાજનો શો દોષ? હું જ નિર્ભાગ્ય.

મનોરમા: અહો ! મહારાજમાં એનું ચિત્ત ચોટયું છે ! વાહ, સખી, રાજકુળની કુમારિકાને જાજે એવી ઇચ્છા તું રાખે છે. (અ)×

આરણ્યકા: હું કહું એ કોને, જેથી દુઃખ કંઠક હલકું થાય? (આ) માંડું હૃદય સખી મનોરમા છે. તેને શરમના માર્યા મારાથી કહેવાતું નથી. હવે તો આપઘાત વિના દુઃખ ટાળવાનો બીજો ઉપાય નથી.

મનોરમા: (આંખમાં આંસુ સાથે) અરેરે ! વાત છેક જ વંડી છે. એ ગિચારીની આ પ્રેમાતુર સ્થિતિમાં હું શ્વ કંઈ ?

આરણ્યકા: (મોહપરવશ વૃત્તિથી) તે જ આ સરોવર, જ્યાં ભમરા મને સતાવતા હતા ત્યારે મહારાજે આવી ‘અરે ભીરૂ! બહી માં’ એમ કહી મને છાતી સરસી આંખી સુખ ઉપગમ્યું હતું.

મનોરમા: (મનમાં ખુશ થતી) એમ કે ? મહારાજની દૃષ્ટિએ સખી પડી ચૂકી છે, તો તો પછી ફિકર નહિ, જીગરવાનો આરો છે. પાસે જઈ એને ધારણુ દેજો. (અણુચિંતી પાસે જઈ) બહેન ! આમ શરમાઈ હૃદયની એ ચોરી રાખવી હોય ? §

આરણ્યકા: (અંખવાણી પડી સ્વગત) અરે દૈવ ! આણુ તો અયું સાંઝળ્યું જણાય છે ! ત્યારે તો ખુલાસો કરવો જોઈયે. (પ્રગટ

(અ) મૂળ સાહુ વિઅસહિ સાહુ વિઅસહિ અમિજાઅસરિસો, કલ્પિત પાઠ સાહુ વિઅસહિ સાહુ । આદિજન્મસરિસો. (આ) મૂળમાં અહીં (વિચિન્ત્ય) અહવા વધારે છે.

* અલંકાર અસંગતિ. × વસ્તુકવન. § લક્ષણ.

સખીનો હાથમાં હાથ આવી) વ્હાલી સખી ! લગ્નજાએ મને અ-
પરાધી બનાવી છે. રખે તું માફ લગાડતી. +

મનોરમા: બહેન! તું એવો વ્હેમ લગારે લાખીશ નહિ. પણ
તું મને કહે, કે મહારાજે તને દીડી છે ખરી કની? (અ)

આરણ્યકા: (શરમથી નીચું જોતી) સખીએ બધું સાંભળ્યું છે.

મનોરમા: એમ છે, ત્યારે તો સંતાપનું(આ) કારણ નથી. એઓ
પોતે જ સમાગમની ફિકરમાં હશે.^૧

આરણ્યકા: બહેનપણાનો (હ) પક્ષપાત કાવે તે ધારે.* પણ
મહારાજને મારી શી પડી છે? તે તો દેવીના સદ્ગુણની સાંકળે
જકડાયલા છે.x

મનોરમા: (તેને હસી કાઢતી) જા રે જા, તું તો મૂરખી છે.
ભમરો પશ્ચિમીના પ્રેમે ભક્તે ને બંધાયલો હોય. એને તો માલતી
માત્ર દષ્ટિએ પડતી જોઈએ. પછી તે એને મેળવે નહિ ત્યાં સુધી
જંપે જ કેવો? એ તો નવા રસનો ભોગી કહેવાય. ‡

આરણ્યક : બને જ નહિ. બહેન, રહેવા દે એ વાત. આ
શરદ ઋતુનો વાદળિયો તાપ કેવો કરડો છે? એણે માફ અંગ બિન્દૂં
લાય જેવું થયું છે, તે ક્યમે ટાળું પડતું નથી.**

(અ) મૂળમાં જ વેત્તિ વધારે છે. (આ) મૂળ સંતપ્તિદેણ, કલ્પિત પાઠ સંતાપિદેણ.

(હ) મૂળમાં અહં સહીઅણો પક્ષવાદેણ મન્તેદિ । એટલું વધારે છે.

૧ અહીં વિદ્વષકનાં પ્રવેશનું આવેરું સૂચન છે.

+ પર્યાયોક્ત અલંકાર. * પર્યાયોક્ત અલંકાર. x રૂપક અલંકાર.

‡ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર. **અવહિત્ય સંચારી.

મનોરમા: (અ) (સ્વગત) અરે આ આણુપતીજવાળા સ્વભાવની શા માટે હજુ એ ધૂપાવતી હશે? ઉપરાઉપરી પડતાં કામનાં આણુ જાણે સૂ સૂ કરતાં હોય તેમ નિઃશ્વાસ અહર્નિશ નીકળ્યા કરે છે, + તે જ એનો અનુરાગ કહી આપે છે. (આ) પણ, રહો, ટપકા દેવાનો સમો નથી. કમળદળ લાવી એની છાતી ઉપર મૂકું. (સરોવરમાંથી કમળદળ લાવી આરણ્યકાની છાતી ઉપર મૂકી) ગભરા માં, બહેન, હવણાં ટાલક વળશે.^૧

(એવે વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે)

વિદૂષક: અહો! *મિત્રને આ “વિધ્ય વનની કન્યકા”ની જખરી લે છે લાગી છે! એમણે રાજકાજ કોરે મૂક્યું છે; ને શી રીતે એનાં દરસન થાય તેના જ એઓ વિચાર કર્યા કરે છે તથા એની ઝંખનાએ મન રમાડે છે. (મન સાથે વિચાર કરતો) એ આરણ્યકા ત્યારે ક્યાં ભેગી થાય? જોઈ, પેલા પદ્મસર આગળ પત્તો લાગે છે? (સરોવરે જાય છે)

મનોરમા: (કાન માંડી) કોઈનો પગરવ સંભળાય છે. માટે આવ, બહેન, આ કેળના ઝુંડના ઓથે રહી જોઈએ કે કોણ છે?

(જંને કેળના ઝુંડના ઓથે બરાય છે)

(અ) મૂળમાં આના પહેલાં મનો. અહિ લજ્જાલુણ જુત્તં દાદાવત્થં ગદાણ વિ દે અપ્પા પચ્છાદિદું ॥ આરણ્યકા મુખમવનમયતિ ॥ એટલું વધારે છે.

(આ) મૂળ ણીસાસણિહવિણિગગઓ દિઅહરત્તિં વિ તુજ્જ અણુરાઓ અવિરદ-પડન્તકુસુમસરસરણિવહપડણ્ણહુંકારસદો વિઅ ણ મળઈ ॥, કલ્પિત પાઠ અવિરદપડન્તકુસુમસરસરુપ્પણ્ણહુંકારસદો વિઅ ણીસાસણિવહો વિણિગગદો સે અણુરાઅં ણં મળઈ ॥

૧ છેલ્લા વાક્યમાં વિદૂષકના પ્રવેશનું નજીકનું સૂચન છે.

+ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર.

ઔત્યુદય સંચારી. કાવ્યલિંગ અલંકાર.

આરણ્યકા: અરે, આ તો તે દહાડે મહારાજની જોડે હતા તે ભટજી છે.

મનોરમા: શું વસંતક? (અ) ભગવાન કરે ને હું ધાઈ છું તેમ જ હોય!

વિદૂષક: (ચારે તરફ જોતો) ઓહો! આરણ્યકા તે સાચેજ (આ) આરણ્યકા થઈ! વસંતભરમાં એનો પત્તો નથી! x

મનોરમા: (મહેા મલકાવતી) સખી! મહારાજના આ પ્રાહ્મણુ-મિત્ર તારા વિશે કંઈક કહે છે. માટે ધ્યાન દઈ ને સાંભળિયે.

(આરણ્યકા શરમાતી શરમાતી કાન માંડી સાંભળે છે)

વિદૂષક: મિત્રે (હ) ખાનગીમાં કહ્યાથી હું દેવી વાસવદત્તાના દરબારમાં ખંડે ખંડે ફરી વળ્યો, પણ એનાં દરસન થયાં નહિ. ત્યારે આ સરોવરે એને દીડી હતી તે કારણથી અહીં એને જોવા આવ્યો, તો અહીં પણ એ છે નહિ! હવે શું કરવું? મિત્ર તો કામજવરથી છેક બેહાલ બન્યા છે.

મનોરમા: સાંભળ્યું કે, બહેન?

વિદૂષક: (ફરી વિચાર કરી) હંહાં, મિત્રે મને કહ્યું છે કે ખોળાતાં એ ભાળ ન મળે, તો એના હાથના સ્પર્શથી બેવડાં શીતળ(ઈ) બનેલાં કમળદળ સરોવરમાંથી લેતો આવજો. પણ એ જણાય કેમ તે?

(અ) મૂળમાં એવ વધારે છે. (આ) મૂળ આરણિઆ સચ્ચં એવ સંવુત્તા, કદ્વિપત પાઠ આરણિઆ સચ્ચં એવ આરણિઆ સંવુત્તા. (હ) મૂળ અસ્સત્યવબજેણ દેવીણ વાસવદત્તાપદુમાવલીણં અણ્ણાણં અ દેવીણં ભવ્ણાદ્, કદ્વિપત પાઠ વીસત્યવબજેણ દેવીએ વાસવદત્તાએ ભવ્ણં. જે ઉપલબ્ધ પાઠ સ્વીકારિયે, તો પદ્માવતી પરણ્યા પછી પ્રિયદર્શનાના પાણિઅહણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ એ ક્રમ સંભવિત નથી. (ઈ) મૂળ દિડણિઅસુહસીઅલાદ્, કદ્વિપત પાઠ દિડણિઅસીઅલાદ્.

x કાવ્યલિંગપોષિત શ્લેષ.

મનોરમા: હાં, ઠીક લાગ છે. (પાસે જઈ વિદૂષકનો હાથ પકડી) ચાલો, ભટજી, થાઓ આગળ. આ ઘડી હું જણાવી દેજી છું. §

વિદૂષક: (પોચકાં નાંખતો) હું જણાવી દેઈશ? કોને જાસા-હેજને? પણ તે મેં કંઈ કહ્યું નથી.

મનોરમા: ભડકો માં, ભટજી. આરણ્યકાની ખાતર તમારા મિત્રની દશા તમે કહી, તેથી પણ ખેવડી માડી દશા મહારાજની ખાતર મારી સખીની થઈ છે. આવો ને ચક્ષુપાપિ સત્યમ્ કરો. (અ) (બંને આરણ્યકા પાસે જાય છે)

વિદૂષક: (હર્ષ સાથે સ્વગત) અહા, મારી અચડામણ મજરે આવી. (પ્રગટ) કલ્યાણ થાઓ તમારું. (વિદૂષકને જોઈ શરમની મારી આરણ્યકા શરીર ઉપરથી કમળદળ કાઢી નાંખે છે)

મનોરમા: ભટજી! લો, (અ) આ તમારે કમળદળ. તમને દેખી સખીને ટાઢક વળે છે; એટલે તે શરીર ઉપરથી આ કાઢી નાંખે છે.

આરણ્યકા: (આવેશથી) જા રે જા, અદકખોલી! તું કહે છે શું? આ તારા વાચાળપણથી હું લાજી મરું છું. (ખે હાથમાં મ્હો સંતાડે છે) (ઈ)

વિદૂષક: (ચિંતાતુર રહેરે અલગ) રાખો એ કમળદળ. મને ફિકર થાય છે કે આમના મેળાપનો જોગ ખાશે શી રીતે? તારી સખી તો છેક જ લાજુલાડી છે.

મનોરમા: (ક્ષણભર વિચાર કરી અલગ) ભટજી, જુઓ, આમ કંઈ કરિયે. (કાનમાં કહે છે)

(અ) મૂળ તા પેક્ષ પેક્ષ, કલ્પિત પાઠ પેક્ષ. (આ) મૂળ અણગળાદુ, કલ્પિત પાઠ ગેળાદુ. (ઈ) આ નાટ્યસૂત્ર પછીનો ભાગ અને ત્યાર પછીની બે ઉક્તિઓ પ્રકાશ નથી જનાન્તિક છે. સખી મૂળમાં તેવો ફેરફાર કરી લેઈ અનુવાદ આપ્યો છે. § અભિધામૂલક ધ્વનિ.

વિદૂષક: (અલગ) ખાસું બેશ.(અ) તમે વેશ ધરી તૈયાર થાઓ તેટલામાં હું આવું છું ને મિત્રને લાવું છું. (નય છે)

મનોરમા: ઓહો, રીસે કેટલી બધી છે! હશે, ઊઠ હવે. પેલા નાટકનો અધૂરો રહેલો ભાગ આપણે લજવવાનો છે. માટે ચાલ, બહેન, નાટકશાળાએ જમ્યે. (કેટલાંક ડગલાં ચાલી) આ નાટકશાળા આવી? ચાલો અંદર. (પ્રવેશ કરી) જો, જો, બહેન! બધી એ તૈયારી થઈ ગઈ છે. આસાહેજનાં હવે પગલાં વાગે છે. આપણે બરાબર વખતસર છીએ.

(એવે પરિજન સાથે રાણી વાસવદત્તા અને સાંકૃત્યાયની પ્રવેશ કરે છે)

વાસવદત્તા: અહો, લગવતી, શું તમારું કવિત્વ છે! તે તે ગૂઢ પ્રસંગ ઊપગમવા કાઢી તમે એવું તો સુંદર નાટક રચ્યું છે, કે આર્ય-પુત્રનું ચરિત્ર જાણીતું છતાં પણ (આ) જાણે નવીન જ હાંચ તેમ કૌતુક ઉત્પન્ન કરી અમને અત્યંત અધીરાં બનાવે છે.^૨

સાંકૃત્યાયની: રાજકુમારી! રૂડેરાની વાત જ રૂડી; એના રૂડા પ્રતાપ. બુઝો,

ગાથા

માર મનાય અસારે મહાનના મિલનના જ મહિમાએ;

વારણશિરે વિરાજી રાખે શણગાર લેખાએ + ૧

વાસવદત્તા: (મ્હો મલકાવી) એ તો જાણિયે જ છિયે કે 'જ-માઈ તે તો ચાંપલિયાનો છાંડ જો.' ભલે, હવે ત્યારે નાટકના વસ્તુની વાત રહેવા દેઈ નાટક જ જોઈએ તો કેમ?

(અ) મૂળ સાહુ પિઞ્ઞસહિ સાહુ પિઞ્ઞસહિ। (અષવાચ્ય), કલ્પિત પાઠ સાહુ સાહુ.

(આ) મૂળ માણુમ્ભવં વિઞ, કલ્પિત પાઠ સાણુહવં વિ.

૧ પ્રેક્ષાગૃહ અતઃપુરમાં રાખવામાં આવતું હતું. સંગીતશાળાનું પણ તેમ જ. બુઝો પ્રતિનાં અને માલવિં. ૨ આર્દી પોતે ગોઠવેલા નવીન સંવિધાનનાં કવિ વખાણ પદંતરે કરે છે. + અલંકાર અર્થાંતરન્યાસ.

સાંકૃત્યાયની: બહુ સાઈ. ઇંદીવરિકા! આલો નાટકશાળાએ.
ઇંદીવરિકા: પધારિયે, આસાહેબ.

(સર્વ નાટકશાળાએ આવી ખેડાએ છે)

સાંકૃત્યાયની: અહો! નાટકશાળા શી શોભે છે!

વસંતલલકા

સ્તંભે સુવર્ણમય^૧ રત્ન કરે ઝગારા,

ઝૂલે જહીં રુચિર^૨ તોરણ મોતી કરાં;

ને આસરા શી રમણી^૩ મહીં રમ્ય રાજે,

જેણે વિમાન સમ નાટચગૃહે વિરાજે! * ૨

મનોરમા: (પાસે આવી) ખમા આસાહેબને.

વાસવદત્તા: મનોરમા! સંધ્યાકાળ વીત્યો છે. જાઓ, તમે જે બહેલાં બહેલાં વેપ સજે.

મનોરમા ને આરણ્યકા: તૈયાર આસાહેબ.

વાસવદત્તા: આરણ્યકા! જો, આ મારાં અંગનાં આભૂષણ^૪ છે. લે; એ તૂં પડદા પાછળ જઈ ધારણ કર. (ઘિતારી આપે છે) અને મનોરમા! તને આ ઇંદીવરિકા આભરણ^૫ આપે છે; તે તૂં પહેર. નલ્લગિરિ હાથીને વશ કર્યો ત્યારે એ આભરણો પિતુશ્રીએ આર્યપુત્ર-ને^૬ પ્રસન્ન થઈ આપ્યાં હતાં. જો, અધાં એ એમ કહે કે આ તો વત્સરાજ જ છે, એવી તાલમેત્ર પડદા પાછળ જઈ કરજો. x

(આભરણ લેઈ મનોરમા અને આરણ્યકા જાય છે)

ઇંદીવરિકા: આ આસને બિરાજિયે આસાહેબ.

૧ સોનાના. ૨ સુંદર. ૩ રમણી-સ્તંભ ઉપરની પૂતળીઓ. નાટક શરૂ થતા પહેલાં નાટ્યશાળાની સુવર્તિ તે સ્તંભની પૂતળીઓ જ સંભવે. ૪ ધરેણાં. ૫ ધરેણાં. ૬ રાજ વત્સરાજ. રાણી આ રાખદેથી હાથેશાં રાજ વિશે જાણે છે.

* અલંકાર ઉપમા.

x અભિધાનુલ્લેખ ધ્વનિ. પતાકાસ્થાનક.

વાસવદત્તાઃ ભગવતી પણુ બિરાજિયે.

(સૌ પોતપોતાને સ્થાને બેસે છે. એવે અંતર્નાટકનો કંચુકી પ્રવેશ કરે છે)

કંચુકી:

આખ્યાનકી

જરા^૧ વિશે હું રહી દંડ^૨ ધારી

પદે પદે ઠોકર^૩ લૈ નિવારી

નરેશની પૂરણુ નીતિ સાહી

રાખૂં વ્યવસ્થા રણવાસ^૪ માંહી. § ૩

સમસ્ત શત્રુઓની સેનાઓનો જેમણે મદ ઊતાર્યો છે એવા યથાર્થ નામના મહારાજ મહાસેનની આજ્ઞા છે, કે સર્વ અંતઃપુરમાં બહાર કરવું જે આવતી કાલે કામવનમાં અમે વીણામહોત્સવ (અ) રાખ્યો છે; ત્યાં ઉત્સવમાં શોભે એવો ઉજ્જવળ વેષ સજ્જેલા પરિજન^૫ સાથે સૌ પધારશે.—

સાંકૃત્યાયની: (કંચુકી તરફ આંગળી કરી) જુઓ, ખેલ શરૂ થયો, રાજકુમારી !

(અ) મૂળ ઉદયનોત્સવ, કલ્પિત પાઠ ઉપવીળનોત્સવ.

૧ (અ) ઘડપણ; (આ) ન્હાની ન્હાની બાળતો. ૨ (અ) લાકડી; (આ) શિક્ષા. ૩ (અ) ઠેશ; (આ) અપરાધ. ૪ (અ) રાજનું અંતઃપુર; પ્રદ્યોત મહાસેનને સોળ રાણીઓ હતી; [જુઓ સ્વપ્નની સુહાગિણી, અંક ૬ શ્લોક ૯]; (આ) વસતી વગરનું જંગલ અને વસતીવાળો દેશ. ‘હોદાન રૂએ હું હાથમાં દંડ રાખું છું. તેણે કરીને જરા એટલે વૃદ્ધાવસ્થામ ડગલે ડગલે ઠોકરથી બચી નહીં છું; ને અંતઃપુરમાં બધે ફરતો રહી બારા બાર બંદોબસ્ત રાખું છું. એ રહેણી હું રાજાઓ પાસેથી શીખ્યો છું એઓ પણુ જરા જરામાં દંડ એટલે શીક્ષા ઠરાવી રાખે છે. તેથી ડગલે ડગલે પ્રભ ઠોકરથી બચી નય છે. વળી તેઓ વસતીમાં તેમ જ જંગલમાં બધે તે તે અધ્યક્ષ દ્વારા જોતા રહી પૂરેપૂરો બંદોબસ્ત રાખે છે.’ ૫ દાસ દાસીઓ. § શ્લેષોત્થાપિત રૂપક અલંકાર.

કંચુકી: એ આજ્ઞા અનુસાર હું અંતઃપુરમાં જઈ ફરી વળ્યો અને 'પરિજન સાથે પધારશો' એવું કહી વળ્યો. 'ઉત્સવમાં શોભે એવો ઉજ્જવળ વેષ સજેલા' એ ઊમેરવાનું કારણ નથી, ને મેં ઊમેર્યું પણ નથી. શાથી ને

શાસ્ત્રલચિકીડિત

વાળે નૃપુર પાય; રત્નરસના^૧ ગાળે નિતંબે^૨ ધને^૩;
કાંઠે કંકણ, કોણીએ કટક ને કાને ઝગે કુંડળે;
બ્રાળે સ્વસ્તિક^૪ મસ્તકે; મણિતણી માળા વિરાળે રતને;
રૂઢે દાસી રણવાસની સરવદા વેષે જ એ ઊજળે. + ૪

એટલે એમને નવો શણગાર સજવાનો છે નહિ. (અ)હવે રાજ-કુમારીને સંદેશ પહોંચાડવો બાકી છે, તે જઈને એમને કહું. (કંઠક આગળ જતાં) આ કુમારી વાસવદત્તા સંગીતશાળાએ પધારે. એમની પૂંડે કાંચનમાલા છે. તેના હાથમાં વીણા છે. એમને મહારાજની આજ્ઞા નિવેદન કરું.

(પછી વાસવદત્તાના વેષમાં આરણ્યકા અને વીણા સહિત કાંચનમાલા પ્રવેશ કરે છે)

આરણ્યકા: સખી કાંચનમાલા! વીણાચાર્ય તો હજુ એ ન આવ્યા. કેમ વાર થઈ એમને?

કાંચનમાલા: મારગમાં^૫ તેમને એક ચળેલ ભેગો થયો છે, તેને એ જોવા રહ્યા છે. એની બોલીમાં કોણ જાણે શું એ કૌતક એમને લાગ્યું છે! તે રસથી એના બોલ સાંભળે છે ને તાળી દેઈ હસે છે.

(અ) મૂળમાં કેવલં સ્વામ્યાદેશ इति मत्वाहं समादिष्टः । વધારે છે.

૧ રત્નજડિત કંદોરો. ૨ પૂંડ. ૩ પુષ્ટ. ૪ માથાનું ધરેણું.
૫ ઉન્મત્તકના પ્રસંગ બાળત જુઓ ક.સ.સા. ૧૨૧૪ ૫૨-૭૪ ।

+ અલંકાર ઉદ્ઘાત.

આરણ્યકા: હીક, હીક, (અ)કહ્યું છે ને, જેસે કો તેસે મિલે!°
એ એ ઘેસે ઘેલા!

સાંકૃત્યાયની: રાજકુમારી, આનૂ રૂઠાં અહો તમારા જેવું જ છે! તેથી કરીને એણે તમારો વેપ લીધો છે તે જરૂર ખીલી નીકળશે.

કંચુકી: (આરણ્યકાની પાસે આવી) બાસાહેબ! મહારાજની આપને આજ્ઞા છે, કે આવતે કાલે તમારે અમને વીણા સંભળાવવાની છે; માટે તાર ચઢાવી સજ થઈ રહેજો. જરૂર, ચૂકશે નહિ.

આરણ્યકા: ત્યારે તો આર્ય વહેલા વીણાચાર્યને મોકલતા જાઓ.

કંચુકી: સાઈ. વત્સરાજને મોકલું છું. (નય છે)

આરણ્યકા: કાંચનમાલા! ઘોષવતી¹ લાવ તો. હું એના તાર તપાસી નેઉં.

(કાંચનમાલા વીણા આપે છે. આરણ્યકા ખોળામાં લેઈ તાર મેળવે છે. એવે મનોરમા એક તરફથી વત્સરાજના વેષમાં આવે છે.)

મનોરમા: (સ્વગત) રામજીને વાર લાગી. આ તે ભટજીએ એમને કહ્યું નહિ હોય ને નહિ આવ્યા હોય, કે એ તે બાસાહેબની બહીકે ગોચલાં ગણતા° હશે? એ હવે આવી પહોંચે તો હીક થાય.

(એટલામાં વિદ્વષક સાથે રાજા ગોટપોટ વેષે પ્રવેશ કરે છે)

રાજા:

શાફલવિકીર્ણિ

તાપે દેહ તપાવતો પ્રથમ જે, તે ચન્દ્ર બાળે નહિ;

દાહે જે કરમાવતા અધર, તે આસો પ્રજાળે નહિ.

ચિત્તે શન્ય પ્રસન્ન છે. તન હતું વ્હીલું, ફૂલ્યું તે સહી.

માણતાં સુખના મનોરથ વહે દૂભે ન દુઃખે દહી. * પ

(અ) મૂળ પુસ્તકમાં, દક્ષિણ પાઠ વુચ્ચદિ.

¹ વત્સરાજની વીણાનું નામ.

* કાવ્યવિંગચોપિત પર્યાય અલંકાર.

મિત્ર! મનોરમા શું કહેતી હતી? ફરી કહે જોઈ.

વિદ્વષક: એ જ કે 'સખી મહારાજની દૃષ્ટિએ પણ પડવા ન પામે એવો સખત બાસાહેબનો બપોતો છે'. મળવું હોય તો તેનો એક ઉપાય છે. આજ રાતે બાસાહેબ સમક્ષ અમારે ઉદયનચરિત(અ) ભજવવાનું છે. આરણ્યકાને વાસવદત્તાનો અને મારે વત્સરાજનો વેષ લેવાનો છે. તો મહારાજ આવે અને પોતે જ પોતાનો વેષ ભજવે, જેથી સહજે સમાગમનું સુખ મળશે. (આ)પોતાનું ચરિત્ર છે એટલે કંઈ શીખવાનું છે નહિ.'

રાજા: સાચે જ?

વિદ્વષક: વિશ્વાસ આવતો ન હોય, તો હું રહ્યો. આ મનોરમા તમારો વેષ ધરી ઊભી છે, તેને પૂછો.

રાજા: (મનોરમા પાસે જઈ) મનોરમા! આ કહે છે, તે ખરું છે?

મનોરમા: હા, મહારાજ. વહેલા વહેલા આ આભૂષણ પહેરી લીજીયે.

(રાજા આભૂષણ પહેરે છે)°

વિદ્વષક: રાજા દાસીના નચાવ્યા નાચે, તે પણ અહો કાર્યનો મહિમા રતો! *

રાજા: મૂર્ખા! ન હોય આ પરિહાસનો સમય. જન તું અહીંથી છાનોમાનો, ખેસ મનોરમા સાથે ચિત્રશાળામાં;² ને અમે કેવું નાટક ભજવિયે છિયે, તે ત્યાં રહ્યો રહ્યો જો.

(વિદ્વષક અને મનોરમા જાય છે)

(અ) મૂળમાં અહીં નામ નાટક વધારે છે. (આ) મૂળ તત્ત્વચરિતેનૈવ સર્વશિક્ષિતવ્યમ્, કલ્પિત પાઠ તત્ત્વચરિતં તેન નૈવ શિક્ષિતવ્યમ્ ।

૧ આ અગમચેતીનું પગલું છે. ૨ નાટ્યશાળા ને ચિત્રશાળા અંતઃપુરમાં પાસે પાસે; ઓકમાંથી બીજમાં જવાય.

* લક્ષણામૃશકઃ ધ્વનિ.

આરણ્યકા: કાંચનમાલા! મારે તને પ્રથમ કંઠક પૂછવું છે.
વીણા પછી સારીશ.

રાજા: (આહરણ પહેરી લેઈ) હમણાં પ્રસંગ કયો ચાલે છે
તે એકવાર જાણી લેજી. (કાન માંડી સાંભળે છે)

કાંચનમાલા: પૂછિયે, આસાહેય.

આરણ્યકા: પિતાજી સાચે જ શું એમ કહેતા હતા, કે વત્સ-
રાજ વીણાના પ્રયોગથી મને રંજિત કરે ને બંધનથી છૂટે? (અ)

રાજા: (ઉપરણાને છેડે ગાંઠ વાળતો એકાએક પ્રવેશ કરી)
ને એમ છે તો આ પોચાર જ પડ્યા, વાર નથી. શાથી જે વાસુકિ
નાગની આપેલી ઘોષવતી સરખી વીણા છે° અને રાજકુમારી સરખાં
બજવૈયાં છે, એટલે

ગાથા

જુગતે જુગતા જોગે શ્રોતાનાં શ્રવણ ને મન હરાશે,
ને રસ^૧ અદ્ભુત રેડી પ્રદ્યોતે રંજિત કરાશે.(આ) ૬
વાસવદત્તા: (એકદમ ઊભી થઈ) જય, જય, આર્યપુત્ર!

રાજા: (સ્વગત) દેવીએ મને ઓળખ્યો? ગજબ થયો તો!

સાંકૃત્યાયની: (મ્હો મલકાવી) રહો, રહો, રાજકુમારી, ઊભા
થવાનું કારણ નથી. આ તો ખેલ છે.

(અ) મૂળ મુચ્ચેમિતિ, કલ્પિત પાઠ મુચ્ચદિત્તિ. (આ) મૂળ ઉક્તિ એવમેતત્ત્વ.
ક: સંદેહ: । સપરિજનં પ્રદ્યોતં વિસ્મયમુપનીય વાદયન્ વીણામ્ । વાસવ-
દત્તામપહરામિ નચિરાદેવ પશ્યામ્યહમ્ ॥ યત: સુવિહિતં સર્વં યૌગન્ધરાયેણ ।
કલ્પિત પાઠ યથેવમ્ । સપરિજનં પ્રદ્યોતં વિસ્મયમુપનીય વાદયન્ વીણામ્ ।
વાસુકિદત્તાં ન ચિરાદેવાપહરામ્યવશ્યમહમ્ ॥ અહીં વાદયન્નો અર્થ 'વાસવ-
દત્તા પાસે વગડાવજો' એવો લેજી છું.

૨ અદ્ભુત — (અ) વિસ્મય જેનો રથાથીભાવ છે તે; (આ) છક કરી દે
એવો અપૂર્વ; (ઇ) અત્યંત, મહાન.

રાજા: (હર્ષ સાથે સ્વગત) હાશ, હવે જીવમાં જીવ આવ્યો.

વાસવદત્તા: (ક્ષોભ હસી વાળી આસને બેસતાં) હંહાં, આ તો મનોરમા છે. મેં તો જાણ્યું કે એ આર્યપુત્ર છે. શાઆશ, મનોરમા, ખુશ કરી.

સાંકૃત્યાયની: રાજકુમારી! એણે તમને બૂલ ખવાડી, તે જ-રાજર જ છે. મનોરમા તે મનોરમા જ છે. હું તો જોયા જ કંઈ છું, કે

શાદ્દલવિક્રીડિત

શું એ રૂપ નચાવતું ઉર અહો! શો વેપ એ સુંદર!

શી લીલા રમણીય એ! ધન સમે ગંભીર શો એ સ્વરે!

શી એ મત્ત ગન્ધેન્દ્ર તુલ્ય ગતિ છે! શો એ પ્રતાપે સ્ફુરે!

ખેલાડી ધજ એહ. અંતર લહું વત્સેશ આ તો ખરે! + ૭

વાસવદત્તા: આર્યપુત્ર મને વીણા શીખવતા હતા, ત્યારે તેમને પગે બેડી હતી. માટે, ચાલી ઇંદીવરિકા, જા આ નીલકમળની માળાની બેડી (અ) એમને પગે પહેરાવ.

(વાસવદત્તા માથેથી માળા બતારીને આપે છે. તેની બેડી રાજના પગમાં નાંખી ઇંદીવરિકા પોતાને સ્થાનકે આવીને બેસે છે)

આરણ્યકા: કાંચનમાલા! કહે ને, કહે ને: સાચે જ પિતાજી શું એમ કહેતા હતા, કે વત્સરાજ વીણાના પ્રયોગથી મને રંજિત કરે ને બંધનથી છૂટે? (આ)

કાંચનમાલા: સાચે, એમ જ કહેતા હતા. માટે, ખાસાહેજ, તમે એવો તાલ મેળવો કે જેથી તમે વત્સરાજને મન વસો.

રાજા: (સ્વગત) વાહ! અમારા મનમાં હતું, તે જ કાંચનમાલાએ કહ્યું.

(અ) મૂળ ગિર્ણિ, કલ્પિત પાઠ ગિર્ણિ.
કલ્પિત પાઠ મુદ્ધદિત્તિ.

(આ) મૂળ મુદ્ધેમિત્તિ,

૧ પ્રકાશે છે.

+ અલંકાર કાવ્યલિંગ.

આરણ્યકા: ત્યારે તો હું આદરભેર વગાડું. (ગાથા ગાઈ વીણા વગાડતી)

ગાથા

ઘટમાં^૧ ધન્યંધનની^૨ અટકયકી રાજહંસ^૩ ખટક થવે
જવા હાવાં વહાલા વાસે નિજ માનસે^૪ ચિતવે.* (અ) ૮
મનોરમા: (વિદૂપક ગોક્ષં ખાય છે તેને ઢંઢોળતી) ભટજી!

જુઓ, જુઓ, સખી વીણા વગાડે છે.

(અ) મૂળ ઘનબન્ધનસંરુદ્ધં ગચનં દદ્રગ માણસં દદું । અહિલસહ રાઝહંસો દદ્ધઅં ઘેઝળ અપ્પણો વસહં ॥, હૃદિપત પાઠ ઘનબન્ધનસંરુદ્ધં ગચનં દદૂળ માણસે દ્દિહ । અહિલસહ રાઝહંસો દદ્ધઅં ડળ અપ્પણો વસહં ॥ મૂળ પાઠ સ્વીકારતાં અર્થ ચૂંથાઈ નય છે. ઉપરાંત છંદ ગીતિ બને છે. ઉત્તરગીત ગાથામાં છે તે જોતાં આ પૂર્વગીત પણ ગાથામાં હોવું સંભવ છે. જે એ બાબત ધ્યાનમાં લેઈ નવો પાઠ યોજ્યો છે.

૧ મન. ૨ (અ) વાદળાંનો ઘેરાવો; (આ) સખત કેદ. ૩ (અ) રાજહંસ પક્ષી; (આ) ઉત્તમ રાજ વત્સરાજ. ૪ (અ) માનસરોવર; (આ) ચિત્ત. તાજ ગયેલી વર્ષા ઋતુના સ્મરણની આ ગાથા છે. ‘ત્યારે પાસથી ચડી આવતાં જડાં વાદળાં આકાશને ઘેરી લેશે તો દિશા એ નહિ સૂઝે ને રોકાઈ રહેવું પડશે, એ વાત હૃદયમાં ખટકવાથી રાજહંસ પોતાનું વહાલું રહેઠાણ જે માનસરોવર, ત્યાં હાલહાલ ઊપડી જવાનો વિચાર કરે છે’ આ ગાથામાં પ્રદ્યોત મહાસેનને ત્યાં કેદમાં પડેલા વત્સરાજના વૃત્તાંતનો ધ્વનિ પણ કવિએ સમાવ્યો છે. ‘સખત જેડીને અટકાવ એ ઉત્તમ રાજના હૃદયમાં ખટકે છે. તેથી તે પોતાનું વહાલું રહેઠાણ જે કૌશાંબી, ત્યાં બાગી જવાનો મનમાં ઘાટ ઘડે છે.’ ઉપરાંત આ ગાથા વત્સરાજ સાથે આવવા નિમંત્રેલી વાસવદત્તાનું અનુકૂળ વલણ સૂચવતું પતાકાસ્થાનક પણ છે. ‘ઉત્તમ રાજને સખત બંધન વેઠવા વારો આવ્યો છે. કેદનું રોકાણ તેના હૃદયમાં ખટકે છે, તેથી વહાલા હવે પોતાને અવારો જવાનો મનમાં સંકલ્પ કરે છે.’

* ઉપમા અસંકારનો ધ્વનિ.

વિદૂષક: (ગુસ્સાભેર) અરે ભૂંડી! તારે પણ કેમ આ બ્રાહ્મણ-
ને સૂવા નથી દેવો? પ્રભુ, તોળ્યા! ન્યારથી મિત્રે આરણ્યકાને જોઈ
છે, ત્યારથી જીવ ખોઈ છે તેમણે અને મેં. નથી દહાડે ગંપાતું કે
નથી રાતે જીંધાતું. આલ રામ, બીજે જઈ આડો થાઈ. (જઈ સૂઈ
રહે છે)¹

આરણ્યકા: (બીજી ગાથા ગાતી અને વીણા વગાડતી)

ગાથા

લાગી રહ; દદ જાગી રાગનીં ધુનીં; કામ વામથી² વિધુરી
મધુરી બદ્ધ³ મધુપની ઝાંખી ઝંખી જુરે ભ્રમરી. x દ
રાજા: (એકદમ પાસે જઈ) ધન્ય છે, રાજપુત્રી! સરસ ગાયં
વગ્ગન્યં!

શાદ્દંભવિક્ષોડિત

૩૫⁴ વ્યંજન ધાતુની ગત દશે ખતે ખરી ખીલવી;
પેરે મધ્યવિલંબિતદ્રુત લયે ત્રેધા લીધો પાલવી;
ગોપુરછાદિક જાળવી યતિ વળી, શાસ્ત્રે જુદી જે કહી;
ને તત્ત્વાદિક આરુ વાઘવિધિ એ જુકતે જમાવ્યો સહી°. ૧૦

આરણ્યકા: (વીણા છાતી સરસી રાખી આસનથી ઊભી થઈ
જઈ રનેહભરી દષ્ટિથી) અહો, આચાર્ય. નમસ્કાર, ગુરુજી, વાસવદત્તાના.

¹ વિદૂષક જીવે એટલો ઘેરાઈ ગયો છે કે ચિત્રશાળાના બારણામાં જ
વચ્ચેવચ્ચે સૂઈ જાય છે; બીજે જઈ શકતો નથી. ગયો હોત તો ઘડી-
વરિકા અને વાસવદત્તાની નજરે ન પડત. તે 'આડો' થતાં પાટડા જેવો
ઘોરે છે તે પણ એ ધારણને લીધે. ૨ વસમો. ૩ કમળમાં કેદ પૂરાયલો.
કમળમાં પૂરાયલા ભમરાની મીઠી ઝાંખી ઝંખતી ભમરીની આ અન્યોક્તિ
છે. એમાં બંધનમાં પડેલા વત્સરાજનો વાસવદત્તાને કેવો મોહ લાગ્યો છે,
એ તેનામાં કેવી આસક્તિ બની છે અને પ્રેમાતુર ચિત્તથી તેના મધુર દર્શનની
કેવી અધીરી થઈ રહી છે, તેનો ધ્વનિ છે. ૪ ખુલાસા સાંઝે
બીજૂં પરિશિષ્ટ જુઓ.

x અલંકાર અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.

રાજા: (હસતે મ્હોઝે) કદ્યાણ, કદ્યાણ. રાજપુત્રી! અંત:-
કરણથી હું ઇચ્છું છું તે સુખ તમે પામો.

કાંચનમાલા: (આરણ્યકાના આસન તરફ હાથથી) અહીં જ
ગિરાજિયે, આચાર્ય.

રાજા: (આસને બેસતાં) રાજપુત્રી ક્યાં બેસશે?

કાંચનમાલા: (મ્હો મલકાવી) અળધડી જ તમે પ્રસન્ન થઈ
બાસાહેબની હુશિયારીની પ્રશંસા કરી, તે જોતાં એ આચાર્યપીઠને^૧
યોગ્ય(અ) ગણાય, કેમ નહિ? †

રાજા: ખરૂં, ખરૂં. એ યોગ્ય છે જ. આવો, અહીં બેસો,
રાજકુમારી. (આ)

(આરણ્યકા કાંચનમાલાના મ્હો સામું જુએ છે)

કાંચનમાલા: (મ્હો મલકાવી) ગિરાજિયે, બાસાહેબ. શો વાંધો
છે? તમે માનપાત્ર શિષ્યા છો.

(આરણ્યકા શરમાતી શરમાતી બેસે છે)

વાસવદત્તા: (કંપારી ખાઈ) ભગવતી! (હ) આ નવો ભામેરો
છે. તે વખતે આર્યપુત્ર ને હું એક આસને બેઠાં ન હતો.

રાજા: રાજપુત્રી! ફરી વીણા બજાવશો. હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.

આરણ્યકા: (હસતે મ્હોઝે કાંચનમાલાના સામું જોઈ) ક્યારની
વીણા વગાડી થાકી ગઈ છું. લાચાર છું; મારી આંગળીઓ હવે કંઈ
કરતી નથી.

(અ) મૂળ અરુહદિ, કલ્પિત પાઠ અરુહા. (આ) મૂળ અર્હેયમર્ધાસનસ્ય ।
રાજપુત્રિ સ્થીયતામ્ ।; કલ્પિત પાઠ અર્હેયમાસનસ્ય । રાજપુત્રિ આસ્યતામ્ ।
(હ) મૂળ મઅર્વાદિ અહિં કલ્પિદં કલ્પં ।, કલ્પિત પાઠ મઅર્વાદિ એદ
અહિં કલ્પિદં ।

૧ (અ) આચાર્યનું આસન; (આ) માનવંત આચાર્ય.

† અલંકાર શ્લેષ.

કાંચનમાલા: હા ને, બાપાહેબ થાકી ગયાં છે. જુઓ, જુઓ, ગુરુજી, એમને લમણે ને કપાળે પરસેવો વળ્યો છે અને એમની આ આંગળીઓ ધૂળે છે. ધડીક આરામની જરૂર છે.

રાજા: કાંચનમાલા! તું ખરું કહે છે. (રાજા આરણ્યકાનો હાથ, દબાવવાના મિષે, પોતાના હાથમાં લેવાનું કરે છે. આરણ્યકા ખેંચી લે છે)

વાસવદત્તા: (આંખે કાતરિયાં નાંખતી) ભગવતી ! (અ) આ પણ કોઈ નવો જિભેરો છે. મારે એ કાંચનમાલાનું નાટક ન જોઈયે.

સાંકૃત્યાયની: (જરા હસતે મ્હોઝે) રાજપુત્રી! તમે સ્વસ્થ-પણે જોશો. નાટકમાં અજુગતું કોઈ નથી. (આ)

આરણ્યકા: (ભર ચઢાવી) જા, જસ, કાંચનમાલા! એવું એવું કહે છે, તે તું મને અકારી લાગે છે.

કાંચનમાલા: અકારી હોજી, તો હું મારે આ ચાલી, બા. (નય છે)

આરણ્યકા: (ગાભરી ગાભરી) રહે, કાંચનમાલા, રહે, જઈશ નહિ, હું હાથ નથી ખેંચી લેતી. થયું?

રાજા: (આરણ્યકાનો હાથ હાથમાં લેઈ)

સગ્ધરા

આ તે શ્વેતોઽસકેરા કણ્થ્યૌ કમળનો કોષ^૧ શીળો સુહાવે?

વહાણાની(૬) હંડ માંહે દરૌ જલદ મહા મોદ^૨ ના આ મચાવે.

(અ) મૂળ મઅવદિ અહિં એવં વિ તુણ કિદં ।, કલ્પિત પાઠ મઅવદિ અહિં એવં વિ ।. (આ) મૂળ ર્દૃશમેવ, કલ્પિત પાઠ સદૃશમેવ.

(૬) મૂળ હાદિત્વં નાસ્ય મન્યે સદૃશમ્ ।, કલ્પિત પાઠ હાદિત્વં ત્વસ્ય મન્યેઽસદૃશમ્.

૧ દોડો

૨ આનંદ.

સીંચે છે પાંચ, સાચે, હિમકર^૧ હિમ આ! ન્હોય: તે તો દહે છે.

ખણ્યું, એ તો રસીડી! કર તવ જ અમી સ્વેદરૂપે? ઝરે છે.+૧૧

ગાથા

આ તુજ કર અલખેલી! રેલંતો રેલછેલ રાગ ઉરે

કુમળી પ્રવાળકેરી ડાંખલડીની ઝલે ય હરે.* ૧૨

આરણ્યકા: (સ્પર્શ થતાં) ઓહો, આ મનોરમાના સ્પર્શથી મારા શરીરમાં શું થતું હશે?

વાસવદત્તા: (હડપ ઊભી થઈ) ભગવતી જુઓ ખેડાં ખેડાં. મારાથી તો ખોટું નહિ જોયું જાય.

સાંકૃત્યાયની: રાજકુમારી! ગંધર્વવિવાહ તો શાસ્ત્રમાં વિહિત છે. જોવા જેવું છે; ખોટું નથી. માટે અધવચ્ચ રસભંગ કરી જવું ઘટતું નથી.
(વાસવદત્તા ચાલવા માંડે છે)

ઇંદીવારકા: (આગળ નજર લંબાવતાં) આસાહેય જુઓ તો ખરાં. ચિત્રશાળાના આરણ્યમાં પાડા જેવો પડ્યો પડ્યો વસંતક ધોરે છે!

વાસવદત્તા: (ધારી ને જોઈ) છે તો સો એ સો વસા વસંતક. ત્યારે તો આર્યપુત્ર પણ અહીં હોવા જોઈએ. રહો, એને જગાડિયે ને પૂછિયે. (દંદોળે છે)

વિદૂષક: (ઝગડો ઊડી આંખો ચોળતો) કેમ મનોરમા! મિત્ર પરવારી નેં આવ્યા કે હજુ નાટક ભજવે છે?

વાસવદત્તા: (ચમકી ખેદ સાથે સ્વગત) શું આર્યપુત્ર નાટક ભજવે છે? (પ્રગટ) (અ)મનોરમા ક્યાં છે?x

(અ) મૂળ મનોરમા દાર્ણિક કહિં, કલ્પિત પાઠ મનોરમા કહિં ।.

૧ ચંદ્ર. નખમાં ચંદ્રનો આરોપ છે.

૨ પરસેવારૂપે.

+ અલંકાર નિશ્ચયાંત સંદેહ.

* અલંકાર વ્યતિરેક.

x અભિધામૂલક ધ્વનિ.

વિદૂષકઃ એમ કેમ કહો છો? માંદા, ચિત્રશાળામાં છે.

મનોરમાઃ (ચમકી સ્વગત) અરેરે! ભટજીએ તો ઓધો બાળ્યો!° બાસાહેબે કહ્યું કંઈ ને મૂરખો સમજ્યો કંઈ! માર્યાં તો!

વાસવદત્તાઃ (મ્હો મચકોડી) વાહ! મનોરમા! ખેલ તો ફીક ખેલી, હો.

મનોરમાઃ (ધૂળતી પગે પડી) કૃપા કરો, બા સાહેબ! મારો તકભારે વાંક નથી. હું શં કઈ? આ બૂંડા ભટજી મારે મૂળે ખેઠા. એમણે મને આંતરી મારી પાસેથી બધાં આબૂષણ પડાવી લીધાં; અને બારણામાં આડા પડી મને રોકી રાખી. મેં ખૂમો તો ઘણી એ પાડી. પણ નરધાના(અ) નાદમાં મારી પીપૂડી કોણ સાંભળે? §

વાસવદત્તાઃ ચાલ, ઊઠ. હું સમજી. આરણ્યકાના મેળાપના નાટકના સૂત્રધાર તો ત્યારે ભટજી જણાય છે.+

વિદૂષકઃ આહાં. હું શો? આરણ્યકા શી? તમે જ જરા વિચારો ને, બાસાહેબ?

વાસવદત્તાઃ જુએ છે શં? મનોરમા! બાંધ એને કચકચાવી ને, અને લાવ મારી પાછળ. જોઈયે એનો ખેલ.(આ)

મનોરમાઃ (સ્વગત) મારો જીવ તો તાળવે ટાંગ્યો'તો. હાશ,

(અ) મૂળ મુક્તિગિઘોસન્તરિઓ, કલ્પિત પાઠ પુસ્તકરિગિઘોસન્તરિઓ.

(આ) મૂળ પેક્ષણીઅં, કલ્પિત પાઠ પેક્ષણઅં. કદાચ મૂળ પાઠ અપેક્ષણીઅં (સં. અપેક્ષણીયમ્) હોય. વત્સરાજને પગે ઉત્પલમાળાની ખેડી આચારણે નાંખી હતી તે અમંગળ વેળાસર દૂર કરવાની રાણીની ચીવટ-અપેક્ષા અભિપ્રેત હોય. અસલ પેક્ષણીઅં પાઠ પણ આ અર્થમાં નભે; પરંતુ સે પદ તો મૂકી દેવું જ પડે.

§ અતિશયોક્તિ.

+ પરંપરિત રૂપક.

હવે ને હેઠો બેઠો. (વિદૂષકના હાથ આંધતાં પ્રગટ) લો, લેતા જાઓ, ભટજી, તમારાં કરતવનાં ફળ.

વાસવદત્તા: (ધસમસતી રાજા પાસે જઈ) ખમા આર્યપુત્રને, અલામત્રા દૂર થાઓ! (પગમાંથી નીલકમળની માળાની બેડી તોડી નાંખી) માફ કરજો, મનોરમા ધારી ને મેં તમારે પગે ફૂલની બેડી નખાવી તે માટે.

(આરણ્યકા ચમકે છે ને વેગળી ખસી જાય છે)

રાજા: (એકદમ ઊભો થઈ વિદૂષક અને મનોરમા ભણી દષ્ટિ ફેરવી સ્વગત) અરે! દેવી ભેદ પામી ગયાં દેખાય છે! (મૂઝવણમાં પડે છે)

સાંકૃત્યાયની: (આમ તેમ નજર ફેરવી (અ) સ્વગત) અહા, આ તો કંઈ ઓર જ બેલ છે! અમારો અહીં ઊભા રહેવાનો ઘાટ નથી. (ખસી જાય છે)

રાજા: (સ્વગત) આજના રોષનો ડોળ કોઈ ઓર છે. આ પ્રસંગમાં કંઈ રીતે દેવીને મનાવવાં? યુદ્ધિ હારી જાય છે. (વિચાર કરી) હાં, આમ કરું. (પ્રગટ) દેવી! રોષ વીસારિયો.

વાસવદત્તા: રોષ કેવો, (આ) આર્યપુત્ર!

રાજા: 'રોષ કેવો!' કેમ કહો છો?

શાફલવિકીરિત

ભાજો છો મધુરં, તથાપિ તમ આ રાતાં યન્યાં નેન છે.
બોલો મિષ્ટ, પરંતુ ગદ્ગદ નર્યાં દીસે વળી વેણુ છે.

(અ) મૂળ સસ્મિતમ્, કલ્પિત પાઠ સ્વગતમ્.

(આ) મૂળ કો અથ કુવિદો, કલ્પિત પાઠ કો અથ કોવો ૧. જુઓ હવે પછીનો શ્લોક મૂળમાં.

શ્વાસે સ્હેલ શું લો તમે, તદપિ^૧ આ છાતી ક્યમે ઊછળે.

યત્નો સ્પષ્ટ છતાં છતો થઈ જતો આ કોપ કો ના કરે? * ૧૩

(અ) રીઝ ધરિયે, પ્રિયે, રીઝ ધરિયે.

વાસવદત્તા: (પૂઠે ઊભેલી આરણ્યકાને) જો, અલી આરણ્યકા, ખીજી જાણી તને આર્યપુત્ર 'રીઝ ધરિયે, પ્રિયે, રીઝ ધરિયે' કહે છે.^૨ આઘી ખસી ગઈ છે તે, જા, ભરા એમની સોડમાં. (હાથ ઝાલી ને ઢસડે છે)

આરણ્યકા: (શિયાવિયા બની જઈ) હેં! હેં! હું કંઈ નથી જાણતી.

વાસવદત્તા: ખરુંસ્તો! તું (આ) આરણ્યકા^૩ શાની જાણે? x ફિકર નહિ. હવણું જાણીશ. લે, ચાલ, એને એ બાંધ, ઈંદીવરિકા!

(ઈંદીવરિકા આરણ્યકાને બાંધી કેદ કરે છે)

વિદૂષક: વ્હેમ શિદ્ધ ખાઓ છો, બાસાહેબ? આ તો ખોટો ખોટો ખેલ છે; ને તે પણ મિત્રે પોતે આવી ને ભજવ્યો, તે તમને કૌમુદીમહોત્સવમાં આનંદ ઊપગમવાના લોકભથી જ.

વાસવદત્તા: આ તમારાં ઊડાળાંઝૂંડાળાં? વિચાઈ છું ને મને હસવું આવે છે.

રાજા: દેવી! તમે બીજું મનમાં ન આણો. અમે ખરું જ કહિયે છિયે.

(અ) મૂળમાં અહીં (પાદયોદ્ નિપત્ય) એટલું વધારે છે; તેમ પ્રિયે શબ્દ છે નહિ. (આ) મૂળ કહું જ આણાસિ, કલ્પિત પાઠ કહું જુ આણાસિ.

૧ તો પણ. ૨ આરણ્યકાએ વાસવદત્તાનો વેષ લીધો હતો. વાસવદત્તા તરીકે હાથ લખાવતાં તેણે જે આનાકાની કરી હતી, તેને અનુલક્ષીને મઝામાં રાણી અહીં કોપનો આરોપ કરે છે. ૩ જંગલમાં રહેનારી, અર્થાત્ લોખી; એવો ધ્વનિ છે.

* અલંકાર અનુમાન. x અલંકાર પરિકરાંકુર.

શાસ્ત્રલચિકીટિત

શાને આરયશશી^૧ કલંકિત કરો ભૂભંગથી^૨ વ્યર્થ હા!
 ઓઠે ફાગટ બંધુજીવ^૩ સરિખો શે ફરડાવો હહા!
 કંપંતા કુચભારથી હરિ^૪ સમી પીડો કટી(અ) કાં વ્રથા?
 કીજે મ્હેર; વિનોદ માટ તમ હું ખાંતે રમ્યો ખેલ આ.§ ૧૪
 રીઝ ધરિયે, પ્રિયે, રીઝ ધરિયે. (પગે પડે છે)

વાસવદત્તા: અલીઓ, સાલો, ખેલ રમાઈ રહ્યો. અંદર જાધ્યે.

(પરિજન સાથે વિદૂષક અને આરણ્યકાને લેઈ ચાલી જાય છે)

રાજા: દેવીએ રીઝ ન ધરી તે ન જ ધરી; ને એ ચાલ્યાં
 ગયાં પ્રિયાને લેઈ ને. અફસોસ!

શાસ્ત્રલચિકીટિત

મોતૈયા^૫ થઈ એકનાં દ્વય^૬ ભવાં રાધે વળ્યાં એવડાં;
 ત્રાસે લોલ^૭ મૂગી સમાં અવરનાં નેત્રો બન્યાં બાવરાં;
 દેવી ને દયિતાનું એવું મુખડું ભાગું ભયે ભારી ને;
 ચિંતાએ અતિ અંતરે કંઠ કંઠ થાયે, ન વેદાય મેં. + ૧૫
 હવે તો શયનગૃહમાં જઈ એકાંતમાં, દેવીને મનાવવાનો ઉપાય જડે
 તો શોધી કાઢું.^૦

(રાજા જાય છે)

(અ) મૂળ પુનઃ સ્થિત્યતે, કલ્પિત પાઠ કથં સ્થિત્યતે.

૧ મુખરૂપી ચંદ્ર. ૨ ભવાં મરોડવાં તે. ૩ બપોરિયું. ૪ સિંહ.

૫ પરસેવાનાં મોતી જેવાં દીપાં. ૬ બે. ૭ ચંચળ; અસ્થિર.

§ રૂપક અને ઉપમા. + અલંકાર યથાસંખ્ય ને કાવ્યસિંગ.

એક તરફથી મનોરમા પ્રવેશ કરે છે. રથળ અંતઃપુર

મનોરમા: (ચિંતાતુર રહેરે) આસાહેબનું રસખું તો, પ્રભુ, તોળા.
(અ) આટલા વખતથી સખી કેદમાં સડે છે, છતાં હજુ એ એમનું
મન ફૂંગું થતું નથી. (આંસુ સાથે) એ બિચારી કેદનાં કષ્ટને તો લેખ-
વતી નથી. પરંતુ મહારાજનાં દરસન દોહલાં થયાં છે તે જ એને
સાહે છે. આજે એ વિરહદુઃખની મારી કાંસો ખાતી હતી. પણ
સવેળા હું જઈ પહોંચી અને એના હાથ ઝાલ્યા. હકીકત ભટજીને
કહી આવી છું, તેથી એ મહારાજને કાને પહોંચ્યા વિના નહિ રહે.*
(એવે બીજી તરફથી કાંચનમાલા પ્રવેશ કરે છે)

કાંચનમાલા: શોધી શોધીને થાકી પણ ભગવતી સાંકૃત્યાય-
નીનો પત્તો લાગ્યો નરિ. લાવ, આ(આ) મનોરમાને પૂછું. (પાસે જઈ)
અલી મનોરમા ! ભગવતી સાંકૃત્યાયની તે કહીં દીકાં કે ?

મનોરમા: (આડું જોઈ આંસુ હોઈ નાંખી) (ઈ) કેમ, તારે
તેમનું શું કામ છે, બહેન ?

કાંચનમાલા: બહેન ! આજે માજીસાહેબ અંગારવતીનો કાગળ
આવ્યો છે. તે વાંચતાં જ આંખમાં ઝળઝળિયાંની સાથે આસાહે-
બની છાતી ભરાઈ આવી છે, અને એવો દુઃખો આઝચો છે કે તે

(અ) મૂળમાં કહ વધારે છે. (આ) મૂળમાં વિ વધારે છે (ઈ)

મૂળમાં અહીં વિદ્યા વધારે છે.

* ત્રિપાદ, ચિંતા વગેરે લાવનું સાબલ્ય.

ક્યમે શમતો નથી. તે ભગવતી આવે તો શમે. એટલા માટે એમને હું શોધું છું.

મનોરમા: બહેન! એવું તે શું કાગળમાં લખ્યું છે?

કાંચનમાલા: અરે, એમાં તો એમ લખ્યું છે, કે 'તારા માસા દદવર્મા ખાર મહિના થયાં કલિંગરાજનું કેદખાનું સેવે છે! એ ભૂંડા સમાચાર કાને પહોંચે અને(અ) તારા સમર્થ પતિ ત્રાહિતની પેઠે બેસી રહે, એ ઠીક નહિ. (આ)માસીમાસા માખાપને ઠેકાણે, એ પણ શું તને શીખવવું પડશે?'*

મનોરમા: સખી કાંચનમાલા! (હ) મહારાજનો સખત હુકમ છે, કે કોઈએ આ વાત, ખબરદાર, દેવીને કાને જવા દેવી નહિ. તે છતાં પણ કોણે વાર એ કાગળ બાસાહેબને વાંચી સંભળાવ્યો?

કાંચનમાલા: બાસાહેબે કાગળ મારા હાથમાં મૂક્યો ને કહ્યું, વાંચ. હું નજર ફેરવી જઈ મનથી ખંચાઈ ને બિભી. એટલે બાસાહેબે તે મારા હાથમાંથી ઝૂંટાવી લીધો ને પોતે વાંચ્યો!

મનોરમા: અલી, જા, ભગવતી અતરપગલે મહેલની ટોચના દંતમંદિરે ગયાં છે. જો, બાસાહેબની હજુરમાં જ હશે એ.

કાંચનમાલા: સખી! ત્યારે હું જાઉં છું.

(નય છે)

મનોરમા: (ફિકર કરતી) આરણ્યકાને એકલી મેકી ને નીકળ્યે મને બહુ વાર થઈ. એ બિચારી જીવતરથી છેક કંટાળા ગઈ છે. રખેને એ કંઈક અનરથ કરી બેસે. માટે વહેલી વહેલી જાઉં.

(મનોરમા નય છે)

(અ) મૂળમાં સમીવૃદ્ધિદસ્સ વધારે છે.

(આ) મૂળ તાદો દે તા,

કલ્પિત પાઠ તાદો દેત્તિ.

(હ) મૂળ જદા દાવ, કલ્પિત પાઠ

જદો દાવ.

* અમર્ષ અને હઝતા સંચારી.

પરિજન સાથે ચિંતાચરત^૧ વાસવદત્તા અને સાંકૃત્યાયની પ્રવેશ કરે છે. સ્થળ અંતઃપુર

સાંકૃત્યાયની: રાજપુત્રી! શોય માં કરો. હૂં કહૂં છું, કે વત્સરાજ એવા નથી. તમારા માસાના આવા ભૂંડા હાલ થયા જાણે ને એ નિશ્ચિત જોશી રહે, તે જાને જ નહિ.

વાસવદત્તા: (આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે) ભગવતી તો ભલાં છો. જેને મારી ગણુના નહિ, તેને મારાની શી ગણુના હોય? માજીએ મને લખવું જોઇયે ને લખ્યું. પણ એ બિચારાં જાણતાં નથી, કે જેનો પડતો ખોલ ઝીલી લેવાતો તે વાસવદત્તા આજ હૂં નથી. એ તો ઠીક, પણ હૂં સમજતી નથી કે આરણ્યકાનો પ્રસંગ નજરે જોઈ કરી તમે કેમ આમ કહેતાં હશો?

સાંકૃત્યાયની: મેં સૌ મારી નજરે જોયું છે તેથી તો કહું છું, કે કૌમુદીમહોત્સવની રાતે એ ખેલ જ ખેલેલા અને તે માત્ર તમને હસાવવાને.

વાસવદત્તા: ભગવતી ખરું જ જોડ્યાં. એમણે ખરેખર મને હસાવી, ને તે એવી હસાવી, કે અંતરમાં લાજ મરું છું; ને ભગવતીને મ્હો દેખાડું છું તે પણ મારા મનને પૂછ્યું જોઇયે છે. એમની

^૧ ફિકરમાં પડેલી.

§ નિર્વેદ, જ્ઞાનિ, અસૂયા વગેરે લાવનું સાબલ્ય.

વાત જ જવા દો. હું એમની ચર્ધ, તેના પરિણામે જ મારે આ દશા જોવા વારો આવ્યો. (રડે છે)

સાંકૃત્યાયની: રાજપુત્રી! રડો નહિ. વત્સરાજ એવા નથી. અહો! આ આવ્યા એ. તેઓ તમને મનાવશે અને તમે મનાશો.

વાસવદત્તા: મનના મનોરથ બોલે છે એ, ભગવતી નથી બોલતાં.

(એવે રાજ વિદ્વષક સાથે પ્રવેશ કરે છે)

રાજા: હવે કરવું શું? એને, મિત્ર, શી રીતે છોડાવવી?

વિદ્વષક: એ હું તમને કહું. મિત્ર, તમે તેની ચિંતા મનમાંથી કાઢી નાંખો.+

રાજા: (હરખાતો) વાહવા! મિત્ર! કહે, કહે શી રીતે છોડાવવી તે.

વિદ્વષક: તમારું બાહુબળ વિશાળ છે. એની કસોટી અનેક કટાકટીના યુદ્ધોમાં નીકળી ચૂકી છે. વળી તમારી સેના પણ અપાર છે. એના હયદળ અને પાયદળ આગળ ભલભલા દાંતે તરણાં લે છે. તો તમે કડીધીમ કડીધીમ કરતું એ કટક લેઈ ને ચડો, ઘેરી લો રણુવાસને અને કરો હલ્લો; એટલે ઘડીના છટ્ટા ભાગમાં આરણ્યકા છૂટી જાણો.

રાજા: અને નહિ, મિત્ર! તું કહે છે તે અશક્ય છે.

વિદ્વષક: કેમ ન અને? રણુવાસમાં ખૂંધિયાં, ખૂઠિયાં અને વામણાં સિવાય મરદ નામે સમ ખાવાને કોઈ છે નહિ.

રાજા: (મ્હો મચકોડી) તારે ને અક્કલને સો ગાઉનું છેટું છે! બસ કર. યદ્વાતદા શું બોલે છે? દેવીની જ છોડી છૂટે એ; ને તે અને ક્યારે કે દેવી મનાવાય ત્યારે. ખીન્ને એકે એને છોડાવવાનો

વિદ્યુષકઃ શ્લો ત્યારે, નમો દેવ્યૈ નમો દેવ્યૈ નમો દેવ્યૈ નમો
નમઃ । એમ અખંડ જાપ જાપી મુઠ્ઠીમાં જીવ રાખી કરો મહિનાના
કડાકા; એટલે તડાકામાં દેવી પ્રસન્ન થશે.

રાજા: જા રે જા, મૂર્ખા, તને ક્ષણકા મારવાનું સૂઝે છે, અને મને જે થાય છે તે તો મારા મનને પૂછ્યું જોઇયે છે. (અ)હવે ત્યારે શું કરું, તો દેવી પ્રસન્ન થાય? મન સાથે જ વિચારું.

રાખી મહેા હસતૂં ભરી ભુજ કંઈ ઢોટી ધરી ધૂષ્ટતા? ?

પેરે પૂરણ રીઝવું મુખ થકી વેણે વદી મિષ્ટ વા ?

નેડી અંજલિ^૩ કે ધરૂં જ શિર શું દેવીતણા પાયમાં ?

ના જાણું કરવું શું, જેહ વિધિએ વામા મનાવાય આ !* ૧

અસ્તુ (વિદૂષક પ્રતિ) ચાલ, મિત્ર, દેવીને મહેલે જાધયે.

વિદ્યુત્પત્તઃ જામ્યો તમે. હું તો નહિ આવું. મહા મુશ્કેલીથી
હવણાં જ જ્યાંત્યાં યંધનથી હું છૂટવા પામ્યો છું.

રાજા: (હસતો હસતો વિદૂષકને ડોકે ઝાલી) ચાલ, ચાલ, મૂખાં,
આવવું પડશે. (ફેટલૂક અંતર વટાવ્યા બાદ) ટોચના દંતમંદિરે દેવી
તો ગિરાજતાં જણાય છે. ચાલો, ત્યાં જઈએ.

(રાજા મનથી સંક્રોચાતો વિદ્વષક સાથે અંદર દાખલ થાય છે.

વાસવદત્તા ચિંતામાં ખૂંડેલી આસનથી ઊભી થાય છે)

(અ) મૂળમાં કથય વધારે છે.

१ सप्तशती त्रिंवा थंडापाठनी नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।

એ પ્રસિદ્ધ પંક્તિનું અનુકરણ.

२ धीटपायं, निर्द्विगलपाय

૩ જ્ઞાથનો સંપુટ.

* અસંકાર અર્થાન્તરન્યાસ.

રાજા:

વસંતતિથકા

થાઓ જોમાં ભડપ કાંય ? રહો રહો. એ
કટી કટી ન જોઈવું મુજ માટ હોયે.
ધરૂં તમારો અમોદષ્ટિ હૂં અંતરે જે,
શર્માવલો નવ ઘટે અતિ આદરે તે. x ૨

વાસવદત્તા: (મહો સામું ધારી ને જોઈ) આર્યપુત્ર કંઈક મનમાં
ગૂંચવાતા જણાઓ છો.

રાજા: સાચું કહો છો, પ્રિયે ! અપરાધી હરી ચૂકી તમને
મનાવવા આવ્યો છું, તેની ગૂંચવણી થાય છે.

સાંકૃત્યાયની: મહારાજ આસને ગિરાજિયે.

રાજા: અહીં ગિરાજિયે, દેવી.

(વાસવદત્તા આસને ન બેસતાં બોંય બેસે છે)

રાજા: (સ્વગત) હહા ! દેવી બોંય બેસાં. તો હું પણ બોંય જ
બેસું. (ભૂમિ ઉપર બેસી હાથ જોડી) પ્રિયે ! રીઝ ધરિયે. શા માટે
આટલો જોડો રોષ રાખી રહ્યાં છો ? હું હાથ જોડું છું.

શાર્દૂલવિકીરિત

મડોં માનિર્નો ! ના તમે ભમર ને ઢાળો રહ્યાં આંસુડાં.

થડોં ના ફફડાટથી અધર ને નિઃશ્વાસ મૂકો વડા.

(અ)રાખો એ નવ મૌન ને મુખલડું નામે જૂડી સોસમાં. ૧

સાંજો જાય ન ગૂઢ ધાવ સરિખો જોડો મહા રોષ આ. ડું ૩

(અ) મૂળ વાચં નાપિ દદાસિ, કલ્પિત પાઠ વાચં ત્રાપિ દદાસિ.

૧ અહીં ચિંતા વિશે માનની બ્રાંતિ છે.

x અલંકાર કાવ્યલિંગ.

ડું વિશેષોક્તિપોષિત અનુમાન અલંકાર.

રીઝ ધરિયે, પ્રિયે, રીઝ ધરિયે, (પગે પડે છે)

વાસવદત્તા: હું મારા દુઃખમાં મરીને રહી છું, તેને શિદ સંતાપો છો? સુખિયા જીવને બધા એ ફંદ સૂઝે છે. બિઠો કોણ રાખે ભરાયું છે?

સાંકૃત્યાયની: બિઠો, મહારાજ. રહેવા દો આ અંધારે પાંચશેરી ફૂટવી.^૦ દેવીનું મન જે બિચૂ છે, તેનું કારણ તો જૂઠું છે.

રાજા: હેં ! ભગવતી, તે શું છે?

(સાંકૃત્યાયની રાજાના કાનમાં કંઈક કહે છે)

રાજા: (હસી પડી) ઓહો, એ જ કતી? ત્યારે તો, પ્રિયા જીવ બાળો માં. (અ) મારા મનમાં એમ હતું કે કામ સિદ્ધ થયે તમને (આ)વધામણી બાવી; ને તેથી જ મેં તમને વાત કરી ન હતી. બાકી પૂન્ય દંડવર્માં સંકટમાં છતાં હું હાથપગ જોડી ને બેસી રહું જ કેમ? મોકલેલી સવારીના આવા સમાચાર તો કંઈ દિવસના આવી ગયા છે.

વસંતલિલકા

મોડી મદે મળતિયા, સર દેશ સર્વ
વેગે કરી, હરો પ્રતાપ, જોતારો ગર્વ,
વાધ્યો રણે વિજયસેન; ન તાપ માયો;
ભાગ્યો કલિંગ જીવ લૈ; ગઢમાં ભરાયો.+ ૪

આ જોતાં હું એમ ધારું છું, કે

સગ્ધરા

હાવાં લીધો હશે, કે રગડોં ઝગડોં ને વીર એ દુર્ગ^૧ લેશે;
અંધાયો વા મરાયો રિપુ^૨ પણ્ય સુણશું, ફેર ના મીનમેષે;

(અ) મૂળ મયાપિ જ્ઞાતં, કલ્પિત પાઠ મયા તુ. (આ) મૂળમાં વર્ધ-
ચિહ્ન્યામિની પૂર્વે દિષ્ટ્યા વધારે છે.

૧ દિલ્લો. ૨ દુશ્મન.

+ ઉત્સાહ રથાચી ભાવ.

(અ)કાંકે ખૂટી પડ્યું છે ખડ, છત જળ ને અનકેરી મટી છે,

બહારે ફીટી તૂટી છે, મરો ખરો અરિની ફેજ ગાદી ઘટી છે.* ૫

સાંકૃત્યાયની: જોયું, રાજકુમારી? હું પહેલાંથી જ ન હતી કહેતી, કે વત્સરાજ જંપે નહિ: એમણે આંપતાં પગલાં ભર્યાં જ હશે?

વાસવદત્તા: એમ છે, ત્યારે તો આનંદની વાત.

પ્રતીહારી: (એકાએક પ્રવેશ કરી) જય જય પૃથ્વીનાથ. મહારાજ દહવર્માના કંચુકી સાથે સેનાપતિ વિજયસેન દેવડીએ ઊભા છે. તેઓ કંઈ વધામણી લાવ્યા છે. એમનાં વિકાસ પામેલાં નેત્રમાં આનંદ માતો નથી.

વાસવદત્તા: (મલકતે મુખે) ભગવતી કહેતાં હતાં કે આર્ય-પુત્ર મનાવશે, તે જ થયું. મનાવી મને આર્યપુત્ર, એમ માફ મન કહે છે.

સાંકૃત્યાયની: હું શિદ કંઈ કહું? હું તો વત્સરાજની વગિયણ છું.

રાજા: બહેલા આવવા દે એમને.

પ્રતીહારી: હુકમ, પૃથ્વીનાથ.

(પ્રતીહારી જાય છે; અને વિજયસેન કંચુકી વિનયવસુ સાથે પ્રવેશ કરે છે)

વિજયસેન: અહા! આજે મહારાજનાં ચરણારવિંદનાં દર્શન થનાર છે, તેથી રોમે રોમે આનંદ ઉભરાય છે !

કંચુકી: સત્ય છે, વિજયસેનજી, તમે કહો છો તેમાં લગારે ફેર નથી. જુઓ,

(અ) મૂળ નિર્દિષ્ટાક્રાન્તમન્દં પ્રતિદિનવિરમદ્વીરદાસેરવૃત્તં સધ્ધ્વંસં શીર્યમાણ,
કલ્પિત પાઠ નિષ્પિષ્ટાક્રન્દમન્દં પ્રતિદિનવિરમદ્વીવધાસારવૃત્તં સઘઃ સંશીર્યમાણ.

• અલંકાર અનુમાન.

ગાથા

સ્વામીને મળવાનો ઉરમાં આનંદ માય નવ આમે;
પછી પૂછ્યું શું દુશ્મન દણી વળી જય પરમ જાએ? x ૬

ખંને: (હઝૂરમાં પહોચતાં) જય જય પૃથ્વીનાથ.

(રાજા ખંનેને લેદી ને મળે છે)

કંચુકી: દેવ! વધામણી.

ગાથા

પામી પૃથ્વીપતિની આજ્ઞા હીણા કલિંગને હણી ને
સ્વામી અમ થિર થાપ્યા રાજ્યે વિજયી વિજયસેને. ૭
વાસવદત્તા: ભગવતી! આમને તો તમે ઓળખ્યા હશે.

સાંકૃત્યાયની: કેમ ન ઓળખું? જેમના હાથમાં તમારાં મા-
સીઆએ વત્સરાજને પરણાવવા પ્રાણસમાન વહાલી કુંવરી સોંપી હતી,
તે જ એ કંચુકી વિનયવસુ.

રાજા: સાબાશ, વિજયસેન! તમને જે મહાન કાર્ય સોંપ્યું
હતું, તે તમે મનમાનતી રીતે પાર પાડ્યું. ધન્ય છે તમને.

(વિજયસેન રાજાના પગમાં માથું નમાવે છે)

રાજા: દેવી! રૂડા ભાગ્યે પૂજ્ય પુત્ર: રાજ્યારૂઢ થયા, તે માટે
તમને અભિનંદન આપું છું.

વાસવદત્તા: (હર્ષ સાથે) આર્યપુત્રનો જ એ અનુગ્રહ છે.

વિદ્વષક: આવા રૂડા અવસરે રાજ્યનો વહિવટ છે, કે (રા-
જાના સામી આંગળી કરી વીણા વગાડવાના ડોળથી) ગુરૂનું પૂજન
કરવું, (પોતાના જનોઈએ હાથ અડકાડી) બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરવો
અને (હાથપગનાં ડસકલાંના ભાવથી આરણ્યકાની સ્મૃતિ આપી)
બંદીવાનના બંધ છોડાવવા. (અ)

(અ) મૂળ મોક્ષોત્તિ, કલ્પિત પાઠ મોક્ષો અ.

x અલંકાર કાવ્યાર્થાપતિ.

રાજા: (અલગ હાથની ચપરી વગાડી) વાહવા! મિત્ર! હીક યોગ સાધ્યો.

વિદૂષક: કેમ કંઈ બોલતાં નથી, બાસાહેબ?

વાસવદત્તા: (સાંકૃત્યાયની સામું જોઈ ઓઠમાં હસતી) છોડાવી. જોયું કની? આ લુચ્ચાના સરદારે આરણ્યકાને છોડાવી.

સાંકૃત્યાયની: એ બિચારી એકલીને જ પૂરી રાખવાનો અર્થ પણ નથી.

વાસવદત્તા: ભલે, ભગવતીને માન્ય તે મને પણ માન્ય છે.

સાંકૃત્યાયની: તો હું જ આ જાગી ને એને છોડાવું.

(ભય છે)

કંચુકી: મહારાજ દૃઢવર્માએ વિશેષમાં કહાવ્યું છે, કે ‘પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની મારી ઉત્કંઠા જે બર આવી, તે કહેવું જોઈએ કે તમારા જ પ્રતાપથી. માટે આ પ્રાણ છે તે તમારા માનશે, અને તેનું જે સ્થાઓ તે કરવા પોતે સ્વતંત્ર સમજશે.—’

(રાજા શરમના સંકોચથી નીચું જુએ છે)

વિજયસેન: દેવ! દૃઢવર્માનો તમારા ઉપર જે પ્રેમ છે, તે જોઈ કહ્યો જાય એવો નથી.

કંચુકી: ‘કૂંવરી પ્રિયદર્શના (આ) હું વચનથી તમને આપી ચૂક્યો હતો, તે ગૂમ થયાથી નિર્ધારેલો સંબંધ ન થયો તે મારા મનને

(અ) મૂળમાં અહીં વાસવદત્તામ્ વધારે છે. (આ) મૂળ પ્રિયદર્શિકાયાઃ, કલ્પિત પાઠ પ્રિયદર્શનાયાઃ.

૧ મતલબ કે વત્સરાજના રાજ્યમાં કોઈ બંદીવાન જ નથી, એવી પ્રભુ ન્યાયી છે. કેદી જોઈએ તો એક આરણ્યકા જ છે. એને નહિ છોડો, તો કેદી કયા છોડશે? ને એને બંધનમાં રાખશે તો કેદી છોડ્યા ક્યાંથી કહેવાશે? ૨ ઝેર પી ને આપઘાત કરવાનો અવકાશ આપવા કવિ પ્રિયદર્શનાનો સાંકૃત્યાયનીને હાથે છૂટકારો કરાવે છે.

ખટકે છે. પણ ચિરંજીવી વાસવદત્તાને તમે વર્યા છો, તેથી તે સૌ વીસારે નાંખું છું.’

વાસવદત્તા: (આંસૂ સાથે) હૈં, આર્ય કંચુકી, પ્રિયદર્શના ચૂમ થઈ? તમે શું કહો છો?

કંચુકી: રાજપુત્રી! દુષ્ટ કલિંગરાજ ચડી આવતાં રણવાસના રખવાળોમાં ભયથી ભાગાભાગ થઈ, તે વેળાએ (અ) અહીં રહેવું સલામતી ભરેલું નથી એવું વિચારી (આ) બાસાહેબની આજ્ઞાથી હું કુંવરી પ્રિયદર્શનાને લઈ ને નીકળ્યો. માર્ગમાં મળતિયા વિંધ્યકેતુને ત્યાં કુંવરીને રાખી ને હું અગસ્ત્યતીર્થે સ્નાન કરવા ગયો. મારા મનમાં એમ હતું કે વત્સરાજને ત્યાં હવે એને પ્હોચતી કરીશ. પરંતુ ન્હાઈ ને આવી જોજો છું, તો ગામ ઉજ્જડ થયું હતું અને વિંધ્યકેતુ કપાઈ મુઓ હતો.

(રાજ વિજયસેન સામે આંખનો અણસારો કરે છે)(દ્)

કંચુકી: પછી મેં ત્યાં કુંવરીને ધણી એ ખોળી, પણ તે જડી નહિ. તે ધડીથી માંડી ને આજ દિન સુધી, એ ક્યાં ગઈ ને એનું શું થયું તેનો પત્તો નથી.

મનોરમા: (ધસમસી પ્રવેશ કરી) અરે મોતના મ્હોમાં છે આ—

વાસવદત્તા: (કાળ પડવા સાથે)—કોણ, મારી પ્રિયદર્શના? તું એની ખબર જાણે છે?

(અ) મૂળમાં દિશ્યા દૃષ્ટાં વધારે છે. (આ) મૂળ ઇતિ તામહં ગૃહીત્વા

. . . પ્રસ્થિત: । તત: સંચિન્ત્ય તાં . . . નિક્ષિપ્ય નિર્ગતોઽસ્મિ, કલ્પિત

પાઠ ઇતિ સંચિન્ત્ય તામહં ગૃહીત્વા પ્રસ્થિત: । તતસ્તાં . . .

. . . નિક્ષિપ્યાગસ્ત્યતીર્થે સ્નાનાય નિર્ગતોસ્મિ ।. (દ્) મૂળ રાજા

સસ્મિતમ્ । વિજયસેન કિં કથયસિ ।, કલ્પિત પાઠ રાજા વિજયસેનં

વિલોકયતિ ।.

મનોરમા: એમની તો મને કંઈ એ ખબર નથી, બાસાહેબ. હું તો કહેવા જતી'તી આરણ્યકા વિશે. એ બિચારી મોતના મ્હોમાં છે. એણે મહિરાને નામે ઝેર લાવી પીધું છે.^૧ એને ઊગારિયે, બાસાહેબ. (રડતી રડતી પગે પડે છે)

વાસવદત્તા: (સ્વગત) ગજબ થયો! પ્રિયદર્શનાના દુઃખને હું રોતી હતી, તેમાં વચ્ચે આરણ્યકાએ આ ઘડાકો કર્યો! જગત કોઈએ છતાયું નથી; તે કંઈ કંઈ ખૂંડા તર્ક કરશે. આ ટાણે આમ કહું. (પ્રગટ ઊતાવળી ઊતાવળી) જા, જા, મનોરમા, એને વ્હેલી અહીં આણુ. આર્યપુત્ર^૨ ઝેર ઊતારી જાણે છે, તેમની જ કારગત^૩ અહીં કામે લાગશે. નાગલોકમાં ગયા હતા, ત્યાંથી એમણે એ વિદ્યા મેળવી છે.+

(મનોરમા જઈ, જોને ઝેર વ્યાપવા માંડ્યું છે એવી આરણ્યકાને ઊપડાવી લાવે છે)

આરણ્યકા: અરે બહેન-વાસવદત્તા! આ અંધારામીણુ ભોંય-રામાં મને શિદ ઊતારો છો? *

મનોરમા: (ગભરાઈ જઈ) ઓ મા રે, તારી આંખમાં એ વિષ વ્યાપી ગયું? બાસાહેબ, વ્હેલાં કંઈ કરો હો. એને ઝેર વધારે ચડતું જાય છે!

વાસવદત્તા: (બેઠી હતી ત્યાંથી એકદમ ઊડી રાજનો હાથ ઝાલી) ઊઠો, ઊઠો, આર્યપુત્ર, વ્હેલા. બિચારી મરી જાય છે ને?

૧ પ્રિયદર્શનાએ કેદખાનામાંથી છૂટી તરત જ ઝેર લાવી ને પીધું હશે.

૨ પાતાલગમન અને નાગપ્રસંગ બાળત જીવો. ક. સ. સા. ૧૨ | ૧ | ૮૦ |, વૃ. ક. મં. ૧૨ | ૧ | ૫૪-૬૦ |. ૩ કારગત-ક્રિયા-કુશળતા, ક્રિયા, ક્રિયાસામર્થ્ય.

+ ગ્રાસ, શંકા, મતિ વગેરે ભાવનું સાબિત્ય.

* મોહ સંચારી.

કુંચુકી: (તેના તરફ નજર ખેંચતાં) અરે! કુંવરી પ્રિયદર્શના તો ન હોય? દેખાય છે એના જ જેવી. (ધારી ને જોઈ વાસવદત્તા પ્રતિ) રાજકુમારી! આ કન્યકા ક્યાંથી આણી છે?

વાસવદત્તા: આર્ય! વિંધ્યકેતુના ત્યાંથી એ ડૂંગરી રાજને ઠાર કરી વિજયસેને એને આણી છે. એ વિંધ્યકેતુની દીકરી થાય.

કુંચુકી: એની દીકરી કેવી? એ જ મેં ગુમાવેલી રાજકુમારી. દેવે દાટ વાળ્યો! હું પૂરો હીણુભાગ્ય! રાજપુત્રી! એ જ તમારી બહેન પ્રિયદર્શના. (અ)

વાસવદત્તા: હાય હાય! મારી બહેન-મારી બહેન-ગિગારો, આર્યપુત્ર, ગિગારો-એ-એ-મરી જાય છે. ઓ માડી રે!

રાજા: શાંત થાઓ, દેવી! એની ચિકિત્સા કરિયે જિયે. સાંસતાં થાઓ. મનોરમા પૂછ તો, કે આ તું જુએ છે-કોણ બેઠા છે?(આ)^૧ (સ્વગત) અશ્વસોસ,

વસંતતિલકા

ખીલી કળી રસભરી અરવિંદકેરી,^૨
પીવા ગયો અલિ અમી મધુરી ધણેરી;
ત્યાં તો પડ્યું હિમ કળી કરમાવનારું!
આવે ઉમેદ બર ના, જવ દૈવ^૩ આડું. x c

(અ) મૂળ પ્રિયદર્શિકા, કલ્પિત પાઠ પ્રિયદર્શના. (આ) આની પછીનો સ્વગત ભાગ મૂળમાં આ છેલ્લા વાક્યની પૂર્વે છે. મેં આ હક્તિ-ગાનો સ્વગત ભાગ અને રાજાની આગામી સ્વગત હક્તિ એ બે સાંકળી લીધાં છે.

૧ વિષવેગમાં દૃષ્ટિને જાગૃતિમાં રાખવાની જરૂર છે, તે પૂરતો આ પ્રશ્ન છે; સંમોહ એટલે અંતિમ મૂર્છા અટકાવવાને માટે. ૨ કમળ. ૩ વિધાતા, નસીબ.

x અપ્રસ્તુતપ્રશંસાપોષિત અર્થાન્તરન્વાસ અલંકાર.

મનોરમા: બહેન! આ તું જુએ છે-કોણ બેઠા છે? (આંખમાં આંસૂ આણી ઢંઢોળતી) બહેન! બહેન! આ તું જુએ છે-કોણ બેઠા છે?

પ્રિયદર્શના: (ભાંગ્યાતૂટ્યા શબ્દે) (બ) અચરેરે, મચ્છને મારાજનાંઆંઆં દરઅસન નથી થચાતાં! (ઢળી પડે છે)

રાજા: (આંખમાં આંસૂ સાથે સ્વગત)

શાર્દૂલવિક્રીડિત

એની આંખ મૌચાય, દષ્ટિ પણ હા મારી દૌસે આંધળી!

એનો કંઠ રૂધાય, કિંતુ મમ હા બોલી બને ગળૂગળી!

એના પ્રાણ પળે, પરંતુ જડ હા છે માહરી દેહડી!

એ દાખે વિષવેગ°, હું તદપિ હા વેઠું છું પીડા વડી! § ૯

વાસવદત્તા: (આંખમાં આંસૂ સાથે) ઊઠ બહેન પ્રિયદર્શના! બે, આ મહારાજ બેઠા. હાય હાય! બેશુદ્ધ(બા) થઈ ગઈ એ. મેં અબાણુતાં તને દૂભવી, તેથી શું તું નથી બોલતી? માફ કર, બહેન, હું તને ફરી કોઈ કાળે પણ નહિ દૂભવું. તું ઊઠ, બેઠી થા. અરે ગોઝારા દૈવ! મેં તારું શું બગાડ્યું હતું, કે મારી બહેનડીની આ દશા મારે બેવા વારો તેં આણ્યો? (પ્રિયદર્શના ઉપર (હ) ઢળી પડે છે)+

વિદૂષક: મિત્ર! કેમ કંઈ દિઃમૂઠ બની ગયા છો? તમારી વિદ્યા બતાવો. દુઃખથી આભા બનવાનો આ વખત નથી. ઝપાટા-બંધ ઝેર રંગે રંગ વ્યાપી જવા માંડ્યું છે.

(બ) મૂળમાં જં દાદા, કલ્પિત પાઠ દાદા. (આ) મૂળ વેઘના,

કલ્પિત પાઠ ચેઘના.

(હ) મૂળ પ્રિયદર્શિકાયા ઉપર, કલ્પિત પાઠ

પ્રિયદર્શનાયા ઉપર.

§ અલંકાર અસંગતિ

+ વિષાદ, દેન્ય, શોક, મોહ વગેરે ભાવનું

શાબલ્ય.

રાજા: (અ) (પ્રિયદર્શના સામું જોઈ ચમકી) અફસોસ, તું કહે છે તેમ જ થયું છે. આ બનાવે મને બાવરો કરી દીધો છે.^૧ ફિકર નહિ. હું એને જીવાડું છું. પાણી લાવો, પાણી.^૨

વિદૂષક: (જઈ પાણી આણી) હો આ પાણી.

(રાજા પ્રિયદર્શના પાસે જઈ તેના હપર હાથ રાખી મંત્ર બોલે છે, એટલે ધીરે ધીરે (આ) પ્રિયદર્શના શુદ્ધિમાં આવે છે)

વાસવદત્તા: ધન્ય છે તમને, આર્યપુત્ર! તમે મારી બહેનને જીવાડી.

વિજયસેન: દેવની વિદ્યાએ તો હદ વાળી! શો એનો પ્રભાવ!

કંચુકી: અહો શી નરેન્દ્રની નરેન્દ્રતા,^૩ શી અદ્ભુત મંત્રશક્તિ! જેને કંઈ એ અસાધ્ય જ નથી!*

પ્રિયદર્શના: (ધીમે ધીમે બેઠી થઈ બગાસાં ખાતી બાગ્યા-તૂટ્યા શબ્દે) મનોરમાઆ! હું બહુજી જીધી.

વિદૂષક: મિત્ર! તમે તમારી વિદ્યા ખરેખરી બતાવી હો!

(પ્રિયદર્શના પ્રેમાતુર દૃષ્ટિથી રાજા સામું જોઈ નિરાશાથી નેત્ર ઢાળી દે છે)

વાસવદત્તા: આર્યપુત્ર! કેમ વાઈ આ આમ કરતી હશે? હજુ એ અવચિન્ન છે ખરાં.

(અ) પ્રિયદર્શિકામાલોક્ય, કલ્પિત પાઠ પ્રિયદર્શનામાલોક્ય. (આ)

મૂળ શ્લોકસ્થિતિ, કલ્પિત પાઠ શ્લોક પ્રત્યાગચ્છતિ ૧.

૧ મંત્રપ્રભાવ બતાવવા જ રાજાનું બાવરાપણું નિરૂપિત છે. હેતુ વિષ-વેગમાંથી એ બચી તે મંત્રના પ્રભાવે. ૨ પાણીનો હપથોગ આ-

ચમન દ્વારા શુદ્ધિને અર્થે હશે. પછી મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો હશે. ૩

નરેન્દ્ર-(અ) રાજા; (આ) વિષવેદ.

* શ્લોક અલંકાર

રાજા: (અ)

શિખરિણી

પ્રકંપે^૧ પીડાયે અતિ ઉર અને સ્વેદ વહ્ણે;
શમે ના રોમાંચે; વચન પણ અસ્પષ્ટ ન મટે;
દૌસે ઘેને ઘેર્યાં દૂધ નયન; અંગે શિથિલ^૨ છે;
હજી પૂરેપૂરું વિષ ગેતર્યું એનું નહિ હશે!^૩ * ૧૦

કચુકી: (આ) (પ્રિયદર્શના પ્રતિ) કુંવરી! તમારા તાતના આ
કિંકરને આળખ્યો કે? (પગે પડે છે)

પ્રિયદર્શના: અહો! આર્ય વિનયવસુ? (આંસૂ સાથે) ઓ આપ,
ઓ માડી રે!

કચુકી: છાનાં, આ, છાનાં; તમારાં માતપિતા કુશળ છે, અને
વત્સરાજના પ્રતાપે રાજ્ય પાછું પ્રાપ્ત થયું છે.

વાસવદત્તા: (હર્ષના આંસૂ સાથે) આવો, આવો, મારાં
ગૃહશીળાં^૪ બહેન! હવે તો સગાઈનું કંઈક રાખો! (કોટે બાઝી પડી)
હવે મને શાતા થઈ.

વિદૂષક: બાસાહેબ તો બહેનને કોટે બાઝી બેટ્યાં! થયું,
નિરાંત થઈ! મંત્રવાદીને સરપાવ આપવાનો, તે એમને સાંભર્યો?

વાસવદત્તા: સાંભરે છે. બૂલી કેમ જાગે? (રાગનો હાથ
લંબાવરાવવા અણસારો કરે છે)

(અ) મૂળમાં સસ્મિતમ્ વધારે છે. (આ) મૂળપ્રિયદર્શિકાં, કલ્પિત પ્રિયદર્શનાં.

૧ ધડકવું તે, ગિછળવું તે. ૨ દીલું, લલ્લલય. ૩ અહીં વેપથુ
સ્વેદ રોમાંચ સ્વરભંગ અને મૂર્છાત્મક પ્રલય એ સાત્ત્વિક ભાવનું નિરૂ-
પણુ છે. તે પૈકી વેપથુ સ્વેદ રોમાંચ અને સ્વરભંગ વિષકૃત વિકૃતિશેષ
છે. આંખો નીચી ઢાળવી એ વ્રીડાનો અનુભાવ છે, તે અહીં વિષકૃત
વિકૃતિરૂપે શંકાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. ૪ ગૃહશીળાં-હૃદયાર શીળાં.

* કાવ્યલિંગ અલંકાર.

વિદૂષક: હાવો, મંત્રવાદી, તમારો હાથ. (અ) સરપાવ અપાવું.

(વિદૂષક રાજાનો હાથ ખેંચે છે. તેમાં વાસવ-
દત્તા પ્રિયદર્શનાનો હાથ મૂકવા ભય છે)

રાજા: ના, ના. માણુમાણુ હવણું જ મનાયાં છો -

વાસવદત્તા: તાત દટવર્મા પ્રથમથી આખી ચૂક્યા છે, તેની તમે અત્યારે ના કહેનાર કોણુ ?

વિદૂષક: હાં હાં ! મિત્ર ! મહારાણીનું મહેા તરછોડાય કે ?
એમનું વેણુ રાખો.

(વાસવદત્તા રાજાનો હાથ લઈ તેમાં

(આ) પ્રિયદર્શનાનો હાથ મૂકે છે)

રાજા: (હસતે હસતે) દેવી બણીરણી છો. તમારું વેણુ પાછું
ઠેલવા હું અસમર્થ છું.

વાસવદત્તા: આર્યપુત્ર ! બીજું એવું શું કરું, કે જેથી તમારું
મન રીઝે ?

રાજા: કર્શી વાતની ન્યૂનતા રહી નથી. (ક)

શાદૈવચિકીટિત

ફેડી કંટક^૧ ડીક થાપિત થયા પૂજ્યે સ્વરાજ્યે ફરી;
ભારે રહી રહેલ જે, પરમ તે દેવી ય તૂક્યાં વળી;
એ એ ખડેનનો ખેત્રડી બનો રહી આ મોતથી બિગરી;
શું માગું મુખ ? છે રહી ન મનની એકે અધૂરી રળી. § ૧૧
એટલે આ સૂત્રધારની જે પ્રાર્થના છે તે ફળો !

(અ) મૂળમાં મહાળીએ અગ્રદૂત્યં વધારે છે. (આ) મૂળ પ્રિયદર્શિકામ્,
કલ્પિત પાઠ પ્રિયદર્શનામ્. (ક) મૂળમાં અહીં પદ્ય વધારે છે.

૧ દુશ્મન.

§ સમુચ્ચય અલંકાર.

સૂત્રધાર: (પ્રવેશ કરી)

સંગ્રહ

મેંધા મેધો મહીમાં^૧ સરસ વરસળે; વાધળે પાક ઝાઝો;
 ભૂદેવો^૨ યજ્ઞયાગો વિધિ સર કરળે; દેવતા તૃપ્ત થાળે;
 બંધાર્ધ બંધુતાની સુજન સુજનમાં ગાંઠ ગાઠી ઘડાળે;
 (બ)વાગ્વળે દુર્જનોનાં શર્મો સહિ સુખિયા હર્ષનાં ગાન ગાળે.+૧૨
 (સર્વે જાય છે)

સમાપ્ત

(બ) મૂળ ઝળેપા; કલ્પિત પાઠ વજ્રકલ્પા:

૧ પૃથ્વી. ૨ આશ્વિણી.

+ મુદ્રા અલંકાર

પૂરવણી

જ્યાં ૦ આવાં ચિહ્નો મૂકેલાં છે, તેને લગતી
નોંધો એ પૃથ્થસંખ્યાની નીચે ક્રમવાર આપી છે.

પૃથ્થ ૧૦૫

આ સૂત્રધાર શ્રી હર્ષની નાટકશાળાનો અધ્યક્ષ છે. આશ્રય-
દાતાના સ્વર્ગવાસ પછી કુટુંબીમતના મજરીના આખ્યાન પ્રમાણે એ
કાશીમાં જન્મ રહ્યો હતો અને શિવમંદિરમાં (ધણું કરીને કાશીવિશ્વ-
શ્વરના મંદિરમાં) એણે રત્નાવલીના પહેલા અંકનો પ્રયોગ દેવરાષ્ટ્રના
રાજકુમાર સમરભટ સમક્ષ કરી ગતાવ્યો હતો. જુઓ ખાસ કરીને
આર્યા ૮૦૦ અને ૯૪૭. દેવરાષ્ટ્ર=મહારાષ્ટ્ર.

પૃથ્થ ૧૦૬

૧ આ વાક્ય કહી આપે છે કે દિગ્વિજય અને રાજ્યા-
ભિષેક પછી આ નાટિકા રચાઈ. એટલે કે ઇ. સ. ૬૧૨ પછી.

- ૨ નાટિકા કલ્પપ્રવૃત્તા સ્યાત્ સ્ત્રીપ્રાયા ચતુરક્ષિકા।
પ્રખ્યાતો ધીરલલિતસ્ત્ર સ્યાન્નાયકો નૃપઃ ॥
સ્યાદન્તઃપુરસંબદ્ધા સંગીતવ્યાપૃતાથ વા ।
નવાનુરાગા કન્યા ચ નાયિકા નૃપવંશજા ॥
સંપ્રવર્તેત નેતાસ્યાં દેવ્યાસ્ત્રાસેન શક્તિઃ ।
દેવી પુનર્ભવેજ્જેષ્ઠા પ્રગલ્ભા નૃપવંશજા ॥
પદે પદે માનવતી તદ્વશઃ સંગમો દ્વયોઃ ।
ષ્ટિત્તિઃ સ્યાત્ કૈશિકી સ્વલ્પવિમર્શા સંધયઃપુનઃ॥

સા. દ. ૬૧૫૩૯૧

૩ સરખાવેા મ. વી. ચ. । વશ્યવાચઃ કવેઃ કાવ્યં સા ચ રામા-
ધયા કથા । લઙ્ઘશ્ચ કાવ્યનિસ્યન્દનિષ્પેષનિક્કણો જનઃ ॥

૫૫૭ ૧૦૭

કદાચ કુંચુકીનું નામ નયવસુ હશે.

૫૫૭ ૧૧૪

સતી થવાનો રીવાજ, અને તે આટલિકોમાં.

૫૫૭ ૧૧૫

દેહલી-દેવડી, દેઢી, દોઢી, ડહેલી; ડહેલો, ડહેલું.

૫૫૭ ૧૧૭

૧ વરત-ઉપવાસ કિંવા નિયમોપવાસ; સવરતીવાયલ્યુ-ક્ષેમપ્રદં
વ્રતોપાયનામ્ ।

૨ નલવિલાસ (પૃ. ૧૨)માં પાશ્વળેષાણ્ડાલ ! કૌકુટિક !
તાપસચ્છદ્ર । પ્રણિધિરસિ । એમાંનો કૌકુટિક ગોલ ધ્યાનમાં લેવો.
કલ્પિત પાઠની જરૂર નથી. *

૫૫૭ ૧૧૯

સુમનાઃ મારલતી જાતિઃ (બ. કો.) । ત્રીણિ જાતેઃ ‘ જાઈ, ચમેલી,
મોઢી શ્વેત જાઈ, પીતલવર્ણ જાઈ ’ ઇતિ ક્ષ્યાતાયાઃ ।

૫૫૭ ૧૩૦

નરા કે નર્મી ?

૫૫૭ ૧૪૦

૧ જૈસે કો તૈસે મિલે એ તુલસીદાસજીના દુહાના ઉત્તરાર્ધનો
કડકો છે. મૂળમાં સરિસા સરિસે હિ રજ્જન્તિ । છે. એ નીચેની ગાથાનો
છેવટનો ખંડ છે.

* મૂળ કુકુટવાદં, કલ્પિત પાઠ ફુલ્લવામં—એ પ્રમાણે પાઠનોંધ છેલ્લી
આવૃત્તિમાં હતી, તે કાઢી નાખી છે.

હંસા રજ્જન્તિ સરે, ભમરા રજ્જન્તિ કેઅહ્કુસુમે ।

મુઅગા અ ચન્દળવણે સરિસા સરિસે હિ રજ્જન્તિ ॥

૨ ગદ્દાંતદ્દાં કરતા—ખ્હીકથી, યોદતાં જ ગદ્દાંતદ્દાં કરવાં કહેવાય કે આપતાં પણ ગદ્દાંતદ્દાં કરવાં કહેવાય ? *

૫૪ ૧૪૧

નર્મગર્ભો વ્યવહૃતિર્નેતુઃ પ્રચ્છન્નવર્તિનઃ ।

સા. દ. ૧૬ । ૪૧૫ ।

નર્મગર્ભઃ યથા પ્રિયદર્શિકાયાં ગર્ભાંકે બત્સરાજવેષસુસંગતા (?મનોરમા) સ્થાને સાક્ષાદ્વત્સરાજપ્રવેશઃ । દ. રૂ. ૧૨ । ૪૮ ।

૫૪ ૧૪૨

પ્રસ્તુત નાટિકાના ખીખ અંકમાં શ્લોક ૬ માં પાતાલગમનને નિર્દેશ છે અને અહીં વાસુકિથી વીણાપ્રાપ્તિ કહી છે.

મજ્જરીમાં ધોપવતી કૃણીન્દ્ર (વાસુકિ) નાગે અને સાગરમાં વાસુકિ નાગના મોટા ભાઈ વસુનેમિ નાગે આખ્યાન લખ્યું છે. કિનર નાગે પોતાની બહેન લક્ષ્મિતા ઉદયનને પરણાવ્યાનું પણ મજ્જરીમાં લખ્યું છે, જ્યારે સાગર તે વાત ખાઈ જાય છે. સાગરના ખીખ લંબકના ત્રીજા તરંગના ત્રીજા શ્લોકમાં દત્તાં વાસુકિના પૂર્વમ્ એવું ધોપવતીનું વિશેષણ યોગ્ય છે.

૫૪ ૧૪૫

ત્રિ. શ. પુ. ચ. ૧૦ । ૧૧ । ૪૦૬ । :—

+ તાનૌઘાનુગતશ્રવ્યં વ્યક્રવ્યજ્ઞન ધાતુકમ્ ।

વ્યક્રસ્વરં વ્યક્રરાગં રાજા વીણામવાદયત્ ॥

+ આ પાઠ બ્રહ્ છે, તત્ત્વૌઘાનુ૦ જોધયે.

• ગદ્દાંતદ્દાં કરતા—એ અસલ મુદ્રિત પાઠ હતો.

૫૪ ૧૪૯

ઓઘાવું-અમૂઝાવું; ઓઘો-મૂઝવણ; ઓઘો બાઢવો-મૂઝવણ વધારવી. ઓઘો-ઘાસની ગંજ; ઓઘો બાળવો (વેર વાળવું), વધારે પરિચિત. એ જે પ્રયોગમાં બ્રમ.

૫૪ ૧૫૧

જાડાળાંગૂડાળાં-જાડળાંગૂડળ, શુદ્ધ અને યોગ્ય બોલ કયો?

૫૪ ૧૫૨

દર્પ દૈવ અને પુરુષકારના સહકારનો માનનારો છે.

૫૦૪ ૧૫૮

‘રાતલડી’ (રાત્રિ) સાથે સરખાવતાં ‘મુખલડું’ જોઈએ. *

૫૦૪ ૧૫૯

‘અંધારે પાંચશેરી ફૂટવી’ એનો મૌલિક અર્થ શો?

૫૦૪ ૧૬૬

સપ્ત વિષવેગાઃ ।

રોમાઞ્ચો મુલ્લશોષશ્ચ દૈવણ્યં ચૈવ વેપથુઃ ।

હિંકા શ્વાસશ્ચ સંમોહઃ સપ્તૈતે (?તા) વિષવિક્રિયાઃ ॥

મગવદ્ગુકમ્ ॥ ૩૪ ॥

બૃહત્કથા ઉપરથી રચાયેલા કથાસરિત્સાગર ૨। ૬। ૬૭-૭૨। માં નીચે મુજબ આપેલી બન્ધુમતીની કથા પ્રિયદર્શના સાથે મળતી આવે છે.

કિં ચ બન્ધુમતીં નામ રાજપુત્રી મુજાર્જિતામ્ ।
 ગોપાલકેન પ્રહિતાં કન્યાં દેવ્યા ઉપાયનમ્ ॥
 તયા મજ્જુલિકેત્યેવં નામ્રાન્યેનૈવ ગોપિતામ્ ।
 અપરામિવ લાવણ્યજલધેરુદ્ગતાં શ્રિયમ્ ॥
 વસન્તકસહાયઃ સન્ દૃષ્ટ્વોદ્યાનલતાગૃહે ।
 ગાન્ધર્વવિધિના ગુપ્તમુપયેમે સ ભૂપતિઃ ॥
 તચ્ચ ધાસવદત્તાસ્ય વદર્શ નિમ્નૃતં સ્થિતા ।
 પ્રત્યુકોપ ચ વદ્ધ્વા ચ સા નિનાય વસન્તકમ્ ॥
 તતઃ પ્રવ્રાજિકાં તસ્યાઃ સર્ક્ષીં પિતૃકુલાગતામ્ ।
 સ સાંકૃત્યાયનીં નામ શરણં શિશ્રિયે નૃપઃ ॥
 સા તાં પ્રસાદ્ય મહિષીં તયા ચૈવ કૃતાજ્ઞયા ।
 દદૌ બન્ધુમતીં રાજે પેશલં હિ સતીમનઃ ॥

ક્ષેમેન્દ્રકૃત બૃહત્કથામઝરી ૨। ૨૭૧-૨૭૪। માં વિરચિતા-
 (ક. સ. સા. ૨। ૬। ૬૫-૬૬।) ની અને બન્ધુમતી (ક. સ. સા. ૨। ૬। ૬૭-૭૨।) ની વાત બેળશેળ કરી દીધી છે; અને તે રજનિકા તથા વિરચિતા એવા બેવડા નામથી આપી છે^૧.

૧ શ્લોક ૨૭૧ માં રજનિકા અને શ્લોક ૨૭૩ માં વિરચિતા છે.

પ્રિયદર્શના । ૩ । ૧૦ । માં વાદ્યકળાના ધાતુ, લય, યતિ, વાદ્ય-
વિધિ વગેરે પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યા છે. પ્રસ્તુત શ્લોક નાગાનન્દના
પહેલાં અંકમાં પણ આપ્યો છે. એના ઉપર શિવરામકૃત વિમર્શિની
ટીકામાં વ્યાખ્યાન સાફ આપેલું છે. તે ઉપયોગી ધારી મૂળભૂત શ્લોક
સાથે નીચે ઊતારું છું.

વ્યક્તિર્વ્યજ્ઞનધાતુના દશવિધેનાપ્યત્ર લબ્ધામુના
વિસ્પષ્ટો દ્રુતમધ્યલમ્બિતપરિચ્છિન્નસ્ત્રિધાયં લયઃ ।
ગોપુચ્છાપ્રમુખાઃ ક્રમેણ યતયસ્તિસ્ત્રોઽપિ સંવાદિતા-
સ્તત્ત્વૌધાનુગતાશ્ચ વાદ્યવિધયઃ સમ્યક્ ત્રયોદર્શિતાઃ ॥

વ્યક્તિર્વ્યજ્ઞનધાતુનેત્યાદિ । વ્યક્તિઃ સ્પષ્ટતા । વ્યજ્ઞન-
ધાતુનેતિ । ધાતુર્વાદ્યવાદનવિધિઃ । યદુક્તમ્ ।

વિસ્તારઃ કરણશ્ચૈવ આવિદ્ધો વ્યજ્ઞનસ્તથા ।

ચત્વારો ધાતવો જ્ઞેયા વાદિત્રકરણાશ્રયાઃ ॥

इति । तत्र व्यज्जनधातुर्वीणावादनप्रकारः । तथा चोक्तं मुनिना ।

इति दशविधः प्रयोज्यो वीणायां व्यज्जनो धातुः ।

इति । दशविध्यं^૧ ચોક્તમ્ ।

વ્યઙ્ગજનધાતોર્જ્ઞયં કલતલનિષ્કોટિતં તથોન્મૃષ્ટમ્ ।
રેફોઽવમૃષ્ટપુષ્પં નિસ્વનિતં બિન્દુરધરશ્ચ^૧ ॥

इति ।

અઙ્ગુષ્ઠાભ્યાં તુ યત્ તન્ત્રીસ્પર્શનં સ્યાત્ કલં તુ તત્ ।
વામાઙ્ગુષ્ઠકમૂલેન પીડનં તુ તલં સ્મૃતમ્ ॥
^૨સવ્યાઙ્ગુષ્ઠપ્રહારશ્ચ નિષ્કોટિતમિદ્વોચ્યતે ।
સવ્યપ્રદેશિન્યાઘાત ^૩ઉન્મૃષ્ટં પરિકીર્તિતમ્ ॥
સર્વાઙ્ગુલિસમાઘાતો રેફ इत्युच्यते बुधैः ।
તન્ત્રીષુ ^૪ત્રિપ્રહારં વા ^૫હ્યવમૃષ્ટમિતિ સ્મૃતમ્ ॥
કનિષ્ઠાઙ્ગુષ્ઠસંયુતં પુષ્પં તુ પરિકીર્તિતમ્ ।
તલસ્થાનેઽધરન્યાસસ્તથા ^૬નિસ્વનિતં ભવેત્ ॥
ગુર્વક્ષરમયી તન્ત્રી બિન્દુરિત્યભિધીયતે ।
કનિષ્ઠાઙ્ગુષ્ઠકાભ્યાં તુ તન્ત્રીભ્યામધરો ગતમ્ ॥

व्याससमासादेषामनुबन्धः सार्वधातुको ज्ञेयः ।

आसारप्रसारविधिना सकलशाखासु सामग्रीमनुभवन् विस्तारः,

- ૧ છાપેલો પાઠ તથોન્મૃષ્ટમ્ । રેફોઽવમૃષ્ટપુષ્પાવનુસ્વનો. આપેલો પાઠ કલ્પિત છે.
૨ છાપેલો પાઠ સર્વાઙ્ગુષ્ઠ. આપેલો પાઠ કલ્પિત છે. ૩ છાપેલો પાઠ
ઉત્કૃષ્ટં છે. આપેલો પાઠ કલ્પિત છે. ૪ છાપેલો પાઠ ત્રિપ્રકારં છે. આપેલો
પાઠ કલ્પિત છે. સંગીત રત્નાકરના વાદ્યાધ્યાયના શ્લોક ૧૫૮ માં
ત્રિસ્થાનકં છે. ૫ છાપેલો પાઠ વ્યવમૃષ્ટં છે. આપેલો પાઠ કલ્પિત છે.
૬ છાપેલો પાઠ ન્યાસસ્તથાનુસ્વનિતં છે. આપેલો પાઠ કલ્પિત છે.

शाखाभेदमात्रविधायी करणः, तदन्योन्यानुरूपमेलनकृदाविद्धः, सर्वस्याप्यस्यमूलभूतो व्यञ्जयति विशेषानिति व्यञ्जनधातुः । दशविधेनापीति । बहुभिरपि धात्ववयवैरहमहमिकयात्र वादिते तत्तत्काले स्वप्राकाश्यं प्रथीक्रियते । अमुना त्रिधा विस्पष्टोऽयं लय इति व्यक्तिमुपगच्छता व्यञ्जनधातुनैव सह लयभेदोऽप्यभिर्व्यक्तः । नामतोऽपि लयभेदानुदीर्य पुनस्त्रिधेत्युक्तिस्तत्रैव राद्धादिभेदानुगतिव्यञ्जिका । पाणीनां त्रिविधः संयोगो राद्धं विद्धं शय्यागतमिति । एषु व्यवस्थितपाणिप्रयोगाणां लयानां यतीनां च संश्लेषनियमः । तद् यथा

समा यतिर्लयश्चैव द्रुतो यत्र भवेदिह ।

तथैवोपरिपाणिश्च राद्धं वाद्यं तु तद् भवेत् ॥

अवपाणिस्तु यत्र स्यात् प्रयोगो लम्बितो लयः ।

गोपुच्छा च यतिर्वाद्यं तद्वै शय्यागतं भवेत् ॥

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च ।

समपाणिप्रयोगश्च विद्धं वाद्यं तु तद् भवेत् ॥

एषु पुनस्तत्त्वौघानुगता इति त्रयो भेदाः । एते सर्वे लयादयः प्रयोगे परस्परपरिस्यूताः । अपिशब्देन व्यञ्जनधातोः परिपूर्णत्वमुक्तम् । द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्न इति । लम्बित इति विलम्बित उच्यते । यदुक्तम् ।

तालान्तरालवर्ती यः स कालो लय उच्यते ।

त्रिविधः स च विज्ञेयो द्रुतो मध्यो विलम्बितः ॥

इति । यतिर्विच्छेदः । तदुक्तम् ।

तालच्छन्दोवगतिविधये वाद्यते यो विरामो
वाद्यैर्हीनः श्रवणसुभगो नामतः सा यतिः स्यात् ।

इति ।

लयगानाद् यतिः सम्यक् कथिता दत्तिलादिभिः ।
समा स्रोतोवहा चैव गोपुच्छा चेति सा त्रिधा ॥

इति च । अतो गोपुच्छाप्रमुखा इति पाठो न तु 'गोपुच्छ'
इत्यदीर्घान्ततया । तत्त्वोधानुगता इति । अत्रोक्तम् ।

त्रिविधं गीते कार्यं वादित्रं वैणमेव वाद्यज्ञैः ।

तत्त्वं तथाप्यनुगतं ह्योघो वा नैककरणं तत् ॥

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरवादकं भवेत् तत्त्वम् ।

गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद् भवेद् वाद्यम् ॥

आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।

अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यमथौघो विधातव्यम् ॥

इति । अन्यथाप्येतेषां लक्षणं वर्णयन्ति । इदमेव मुनिमतमिति
तदेव विवृतम् । अत्र संख्यानिर्देशेन लब्धा विस्पष्टं संवादिता दर्शिता
इति विशेषकथनेन च पूर्णत्वं प्रयोगे जितश्रमत्वं च प्रतिपाद्यते ।

शुभे । ५॥ संगीतरत्नाकरः । वाद्याध्यायः । श्लो३ १२१-१२२,
१५१-१५८, १६४, १६८-१७२.

हर्षनां भुञ्जापित

एकं योगनियोजनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः
पार्वत्या जघनस्थलस्तनतटे सम्भोगभावालसम् ।
अन्यदूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥

स. कर्णा. । १ । १४ । ५ ।

धूमव्याकुलदृष्टिरिन्दुकिरणैराह्लादिताक्षी पुनः
पश्यन्ती वरमुत्सुका नतमुखी भूयो ह्रिया बह्मणः ॥
सेष्या पादनखाच्छदर्पणगतां गङ्गां दधाने हरे
स्पर्शादुत्पुलका करग्रहविधौ गौरी शिवायास्तु वः ॥

स. कर्णा. । १ । २३ । ४ ।

पादाग्रे स्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां
शम्भोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने ।
ह्रीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया
विस्मिष्यन् कुसुमाञ्जलिर्गिरिजया क्षिप्तोन्तरे पातु वः ॥

स. कर्णा. । १ । २३ । ५ ।

शम्भो सत्यमिदं पयोधिमतने लक्ष्म्या घृते केशवे
वैलक्ष्यात् किल कालकूटमशितं पीतं विषं यत्त्वया ।

सत्यं; पार्वति, नास्ति नः सुभगता, साक्षी तथा च स्मरो;
देवेनेति कृतस्मृतिः स्मितमुखी गौरी चिरं पातु वः

स. कर्णा. ११।२४।२।

आशुनां सुभाषित

निःशङ्क शङ्कर करग्रथिताहिभोग
भोगप्रद प्रदलितामरवैरिष्टुन्द ।
वृन्दारकार्चित चिताभसिताङ्गराग
रागातिदूर दुरितापहर प्रसीद ॥

स. कर्णा. ११।२९।१।

स्वेच्छारम्यं लुठित्वा पितुरुरसि चिरं भस्मधूलीचिताङ्गो
गङ्गावारिण्यगाधे झटिति हरजटाजूटतो दत्तशम्पः ।
सद्यः सीत्कारकारी जलजडिमरणहन्तपङ्क्तिर्गुहो वः
कम्पी पायादयायाज्ज्वलितशिखिशिखे चक्षुषि न्यस्तहस्तः ॥

स. कर्णा. ११।३०।१।

भयूरनां सुभाषित

संन्यानांशुकपल्लवेषु तरलं वेणीगुणेषु स्थितं
मन्दं कञ्चुकसन्धिषु स्तनतटोत्सङ्गेषु दीप्तार्चिषम् ।
आलोक्य त्रिपुरावरोधनवधूवर्गस्य धूमध्वजं
हस्तस्रस्तशरासनो विजयते देवो दयार्द्रेक्षणः ॥

स. कर्णा. ११।१५।३।

अन्यस्यै सम्प्रतीमं कुरु मदनरिपो स्वाङ्गदानप्रसादं
नाहं सोढुं समर्था शिरसि सुरनदीं नापि सन्ध्यां प्रणन्तुम् ।

इत्युक्त्वा कोपविद्धां विघटयितुमुमामात्मदेहं प्रघृत्तां
रुन्धःनः पातु शम्भोः कुचकलसहठस्पर्शकृष्टो भुजो वः॥

स. कर्णा. ११।२८।५।

अस्त्रस्रोतस्तरङ्गभ्रमिषु तरलिता मांसपङ्के लुठन्तः
स्थूलास्थिग्रन्थिभङ्गैर्धवलविसलताग्रासमाकल्पयन्तः ।
मायासिंहस्य शौरेः स्फुरदरुणहृदम्भोजसंश्लेषभाजः
पायासुर्दैत्यवक्षस्थलकुहरसरोराजहंसा नखा वः ॥

स. कर्णा. ११।४१।३।

शम्भो स्वागतमास्यतामित इतो वामेन पद्मोद्भव
क्रौञ्चारे कुशलं सुखं सुरपते वित्तेश नो दृश्यसे ।
इत्थं स्वप्रगतस्य कैटभरिपोः श्रुत्वा यशोदा गिरः
किं किं बालक जल्पसीत्यनुचितं थूथूकृतं पातु वः ॥

स. कर्णा. ११।५३।१।

मयूराष्टकम् ।

एषा का प्रस्तुताङ्गी प्रचलितनयना हंसलीला व्रजन्ती
 द्वौ हस्तौ कुङ्कुमादौ कनकविरचिता ।
 . . . गता सा बहुकुसुमयुता बद्धवीणा हसन्ती
 ताम्बूलं वामहस्ते मदनवशगता गुह्यशालां प्रविष्टा ॥१॥

एषा का भुक्तमुक्ता प्रचलितनयना स्वेदलभाङ्गवस्त्रा
 प्रत्यूषे याति बाला मृग इव चकिता सर्वतः शङ्कयन्ती ।
 केनेदं वक्त्रपद्मं स्फुरदधररसं षट्पदेनेव पीतं
 स्वर्गः केनाद्य भुक्तः हरनयनहतो मन्मथः कस्य तुष्टः ॥२॥

एषा का स्तनपीनभारकठिना मध्ये दरिद्रावती
 विभ्रान्ता हरिणीव^१ लोलनयना संव्रस्तयूथोद्गता ।
 अन्तःस्वेदगजेन्द्रगण्डगलिता संलीलया गच्छति
 दृष्ट्वा रूपमिदं प्रियाङ्गगहनं धृद्धोऽपि कामायते ॥३॥

वामेनावेष्टयन्ती प्रविरलकुसुमं केशभारं करेण
 प्रभ्रष्टं चोत्तरीयं रतिपतितगुणां मेखलां दक्षिणेन ।
 ताम्बूलं चोद्धहन्ती विकसितवदना मुक्तकेशा नरागा
 निष्क्रान्ता गुह्यदेशान् मदनवशगता मारुतं प्रार्थयन्ती ॥४॥

एषा का नवयौवना शशिमुखी कान्ता पथे^१ गच्छति
निद्राव्याकुलिता विघूर्णनयना संपक्वबिम्बाधरा ।
केशैर्व्याकुलिता नखैर्विदलिता दन्तैश्च खण्डीकृता
केनेयं^२ रतिराक्षसेन रमिता शार्दूलविक्रीडिता ॥५॥

एषा का परिपूर्णचन्द्रवदना गौरीमृगा क्षोभिनी (?)
लीलामत्तगजेन्द्रहंसगमना ।
निःश्वासाधरगन्धशीतलमुखी वाचा मृदूल्लासिनी
स श्लाघ्यः पुरुषः स जीवति वरो यस्य प्रिया हीदृशी ॥६॥

एषा का जघनस्थलीसुललिता प्रोन्मत्तकामाधिका
भ्रूभङ्गं कुटिलं त्वनङ्गधनुषः प्रख्यं प्रभाचन्द्रवत् ।
राकाचन्द्रकपोलपङ्कजमुखी क्षामोदरी सुन्दरी
वीणादण्डमिदं विभाति तुलितं^३ वेल्लदूभुजं गच्छति ॥७॥

एषा का रतिहावभावविलसच्चन्द्राननं बिभ्रती
गात्रं चम्पकदामगौरसदृशं पीनस्तनालम्बिता ।
पद्भ्यां संचरति^४ प्रगल्भहरिणी संलीलया स्वेच्छया
किं चैषा गगनाङ्गना भुवि तले संपादिता ब्रह्मणा ॥८॥

આ સૂર્યશતકના કર્તાની કૃતિ ન હોય. કેાઇ અર્વાચીન મયૂર-
નામધારી જોડકણાં જોડનારની રચના છે. સંસ્કૃત અશુદ્ધ છે. The
Sanskrit Poems of Mayuraમાં જે શારદાલિપિની ભોજ-
પત્રની હાથપ્રત ઉપરથી આ અષ્ટક છાપવામાં આવ્યું છે તે સત્તરમા
શતકમાં લખાઈ મંભવે છે, એમ એક વિદ્વાન ‘નાગરી પ્રચારિણી
પત્રિકા’માં લખે છે.

૧ મૂળ પાઠ પથિ.

૨ મૂળ પાઠ કેનેદં.

૩ મૂળ પાઠ વેલદ્.

૪ મૂળ પાઠ સંચરતી.

ચક્રવર્તિકવિ હર્ષને નામે ચડેલાં સ્તોત્ર *

હર્ષ રાજા ઇતિહાસની અને સાહિત્યની એક લવ્ય વ્યક્તિ છે. તેઓ પ્રાચીન ભારતના છેલ્લા ચક્રવર્તિ, આણ મધૂર આદિના સત્કર્તા અને સંસ્કૃતના સારા કવિ હતા. પરંતુ ઇતિહાસ^૧ અને આલ્યાયિકા-થા^૨ પણ જોટલા તેઓ જાણીતા નથી, તેટલા પ્રિયદર્શના, નાગાનન્દ અને રત્નાવલીથી વિખ્યાત છે. એ ઉપરાંત ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રભાત સ્તોત્ર પણ મહારાજા હર્ષની કૃતિ કહેવાય છે.^૩ ઔદ્ધ સંસ્કારથી સુ-વાસિત નાટક^૪ લખનાર ઔદ્ધ સ્તોત્ર લખે, એ શક્યતાની કોટિની બહાર નથી. પરંતુ ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રભાત અનંગહર્ષ^૫ રચેલાં હશે કે બીજાએ, એ વિચારવા જોગ છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને નિર્ણય કરવો શકેલ પડે, એટલા માટે એ જે સ્તોત્ર અહીં આપું છું. પહેલું જે ચૈત્યવન્દન, તે ચીનાઈ લિપિમાં પવિત્ર ઔદ્ધ પુસ્તકો ભેગૂં હર્ષના નામથી ચીન-માં જળવાઈ રહ્યું છે.^૬ એમાં એક ચિત્રરેખા અને તે પછી ચાર

* “નવજીવન અને સત્ય”, ઑક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૧૮માં છપાયેલો લેખ. જુઓ પાછળ પૃ. ૫૫.

૧ Smith's Early History of India વગેરે. ૨ આણબદ્ધકૃત હર્ષચરિત.

૩ જુઓ ફ્રેંચ ભાષામાં M. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana.

૪ નાગાનન્દ. ૫ રત્નાવલી । ૧ ।. અનંગહર્ષના નામે વિખ્યાત

રાજા હર્ષ. ૬ આ સ્તોત્ર યુરોપના રશિયામાં છપાયું છે. એનો ત-

રજુઓ પણ રશિયાઈ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે Ettinghausen કૃત

Harsa Vardhana માં સંસ્કૃત મૂળ ફરી છાપવામાં આવ્યું છે.

સગ્ધરા છે. ચીનાદ્ય પ્રતમાં એનું નામ અષ્ટમહાચૈત્યવન્દન છે. એ સ્તોત્ર-
નીચે મુજબ છે.

જાતિં બોધિં પ્રવરમતુલં^૧ ધર્મચક્રં ચ રમ્યં
ચૈત્યં ચાણં ત્રિભુવનમહિતં શ્રીમહાપ્રાતિહાર્યમ્ ।
સ્થાનં ચેદં હિમગિરિનિલયં દેવદેવાવતારં
વન્દેઽહં^૨ પ્રણમિતશિરસા નિર્વૃતા યત્ર બુદ્ધાઃ ॥૧॥

વૈશાલ્યાં ધર્મચક્રે સુષિમગિરિતટે મીષ્મકાયોદિતીરે
શ્રાવસ્ત્યા બોધિમૂલે કુશિનગરવરે લુમ્બિની કાપિલાયે ।
કૌશામ્બ્યા સ્મેરકોષ્ઠે મથુરવર પુરે નન્દગોપસ્ય રાષ્ટ્રે
યે ચાન્યે શાસ્ત્ર ચૈત્યા^૩ દશબલબલિનસ્તાન્ નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૨॥

કશ્મીરે ચીનદેશે ચ્વષતટયમુને મર્વરે સિંહલે વા
લાટોડે સિન્ધુપૌન્ડ્રે સમતતમગધે મેચ્ચલે^૪ કોશલે વા ।
નેપાલે કામરૂપે કલશવરપુરે કાઙ્ચિસૌરાષ્ટ્રરાષ્ટ્રે
યે ચાન્યે ધાતુગર્ભા દશબલબલિનસ્તાન્ નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૩॥

કૈલાસે હેમકૂટે હિમગિરિનિલયે મન્દરે મેરુશૃંગો
પાતાલે વૈજયન્તે ધનપતિનિલયે સિદ્ધગન્ધર્વલોકે ।
બ્રહ્માણ્ડે^૫ વિષ્ણુભૂમૌ પશુપતિભવને ચન્દ્રસૂર્યાદિલોકે
યે ચાન્યે ધાતુગર્ભા દશબલબલિનસ્તાન્ નમસ્યામિ મૂર્ધ્ના ॥૪॥

૧ વૃત્ત બળવવા કલ્પિત પાઠ પ્રવરમતુલિતં વાંચવાની જરૂર છે. ૨
અક્ષર ખૂટે છે, તેથી વન્દેઽયાહં પાઠ કલ્પ્યું છે. ૩ દશ બલ્લાનિ દાન-
શીલક્ષાન્તિવીર્યધ્યાનશાન્તિબલોપાયપ્રણિધાનજ્ઞાનલક્ષણાનિ । ૪ ભૂલ છે;
મેચ્ચલે પાઠ જોઈયે. ૫ બ્રહ્મલોકના અર્થમાં છે.

યે ચાષ્ટૌ ધાતુગર્ભા દશબલબલિનઃ કુમ્ભસંજ્ઞાશ્ચ ચૈત્યા
અઙ્ગારાશ્ચ્યાસ્તથાન્યે હિમરજતનિભાઃ સ્તૂપ રત્નપ્રકાશાઃ ।
પાતાલે યે ચ ભૂમ્યા ગિરિશિખરગતાઃ સર્વતો ધાતુગર્ભા
બુદ્ધાનાં યાનિ બિમ્બા પ્રતિદિનમસકૃન્ તાનિ મૂર્ધ્ના નમામિ ॥૫॥

આ લઘુ સ્તોત્રના પહેલા શ્લોકમાં બુદ્ધ શાક્યમુનિને તથા
બોધિવૃક્ષ ધર્મચક્ર વગેરેને, બીજામાં વૈશાલી સુપિમગિરિ શ્રાવસ્તિ
બુદ્ધગયા કુશીનગર કપિલવાસ્તુ કૌશાંભી વગેરે સ્થાનમાંનાં સિદ્ધાર્થ
ભગવાનનાં ચૈત્યોને, ત્રીજામાં ભરતખંડ માંહીના તથા બહારના ધાતુ-
ગર્ભોને, ચોથામાં મૃત્યુલોક સાથે દેવલોક તથા પાતાલલોકના ધાતુ-
ગર્ભોને, અને પાંચમાંમાં અષ્ટ મહાધાતુગર્ભ કુંભચૈત્ય અંગારસ્તૂપ સ-
ર્વગત અન્ય ધાતુગર્ભ તથા બૌદ્ધ પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કર્યા છે. આ
પાંચ શ્લોકમાં જેને રસ કે ભાવ કહિયે તેનો છાંટો સરખો છે નહિ.
પદ્માત્મક રચના છે તેને લીધે કોઈ કવિતા કહે તો ભલે; બાકી ક-
વિતાનો ગંધ તો તેમાં છે જ નહિ. જેવી રસની, તેવી ભાષાની પણ
એમાં દરિદ્રતા છે. એનું સંસ્કૃત તપાસીશું, તો તે પણ બહુ વાંધા-
ભરેલું છે. દશબલબલિનઃ, સ્વપતટયમુને, લાટોડે, સિન્ધુપૌંડ્ર, સમતત-
મગધે, કાશ્ચિસૌરાષ્ટ્રાષ્ટ્રે, સિદ્ધગન્ધર્વલોકે તથા ચન્દ્રસૂર્યદિલોકે સમાસ-
ની ઘટના, હુમ્બિન્યાં શાસ્તુઃ તથા સ્તૂપાઃ પદને સ્થાને વિભક્તિપ્રત્યય
રહિત હુમ્બિની શાસ્તુ તથા સ્તૂપ શબ્દનો ઉપયોગ, કાપિલવાસ્તવાયામ્,
શ્રાવસ્ત્યામ્, કૌશામ્બ્યામ્ તથા ભૂમ્યામ્ ને બદલે કાપિલાયે, શ્રાવસ્ત્યા,
કૌશામ્બ્યા તથા ભૂમ્યાનો તેમ જ બિમ્બાનિને બદલે બિમ્બાનો પ્રયોગ અને
મથુરા, કાશ્ચી તથા કલશોના ટૂંકાવેલા મથુર, કાશ્ચિ તથા કલશ શબ્દ-
થી વ્યવહાર, વગેરે અંશે વિચારતાં કર્તાનાં જ્ઞાન અને શક્તિ વિશે
બહુ હલકો અભિપ્રાય બંધાય છે. નિપુણ કવિ હોયે એ રચેલું માની
શકાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનથી પાછા વળતાં ચીનાઈ
પ્રવાસી યવનચંગને હર્ષ રાગ્યે ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર સંભારણા દાખલ

આખું હતું.^૧ આ વાતને એ સાધુની પ્રવાસપોથી અથવા તો એના જીવનચરિત્રથી ટેકો મળતો નથી. અશ્વઘોષ આદિ કવિની ઉત્તમ કૃતિ મૂકી આવું છેક ઊતરતી પંકિતનું સ્તોત્ર હર્ષ જેવો રસમર્મરૂ રાન્યકર્તા યાદગીરીમાં આપે અને તે પણ જેની સાથે પોતે નવો સંધિસંબંધ જોડ્યો હતો તેના તરફના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનને, તે સંભવતું નથી. એ સ્તોત્ર ચક્રવર્તિકવિની તો નહિ, પણ ચીનાઈ સાધુ ફાહિયન(Fahien)ની પસંદગી હોય ખરૂં. એવું કહેવાય છે કે એ પ્રવાસી નાલંદથી ચીન પાછો ફર્યો ત્યારે એ પૈત્યવન્દન સ્તોત્ર અહીંથી લેતો ગયો હતો.^૨ આથી એ સ્તોત્ર ઇસવી ચોથા સૈકાના લગભગમાં રચાયું લાગે છે.^૩ એના ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં બૌદ્ધ-ધર્મી ગ્રીક વીર મિલિન્દ(Menander)ના ભરમરાશિ ઉપરના^૪ કલશીના સ્તૂપનો નિર્દેશ છે. એ સ્તૂપ ઇસવી સન પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો.^૫ વળી છેલ્લા શ્લોકના

૧-૨ આ બે હંદકથા M. Ettinghausennના Harsa Vardhanaમાંથી ઊતારી છે. ૩ ફાહિયન ચોથા સૈકાના પૂર્વ ભાગમાં ભરતખંડમાં આવી ગયો હતો. ૪ ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણનું કલશ તે મથુરાના મથુરની પેઠે કલશીનું હૂંકું ૩૫ છે. એ શહેર અલસન્દદ્વોપમાં આવ્યું હતું, ને ત્યાં મિલિન્દ જન્મ્યો હતો એમ મિલિન્દપ્રશ્ન ઉપરથી નીકળે છે. મહાન સિકંદરે મૂલસ્થાનથી નીચાણમાં સિંધુ ઉપર Alexandria શહેર વસાવ્યું હતું. તે જ હું અલસન્દ સમજું છું. તેની પાસેના પ્રદેશથી સિંધુના મુખ સુધીનો મુલક તે અલસન્દદ્વોપ, જેમાં કલશી આવ્યું કહ્યું છે. રાજતરંગિણી । ૭ । માં કહેલું કલશપુર સ્તોત્રનું કલશવરપુર હોઈ શકતું નથી; શાથી જે તે તો અગીઆરમા શતકમાં કલશ રાજ્યે વસાવ્યું હતું. તે બૌદ્ધતીર્થ ન હતું. ૫ સાત ટેકાણેથી Menanderના ભરમરાશિની માગળી થયાનું Plutrach લખે છે. તે પૈકી એક કલશી શહેર મ લીધું છે.

ચોથા ચરણમાં યુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ છે. બૌદ્ધધર્મમાં મૂર્તિપૂજનો પ્રચાર દ્રાણને નોંધ્યો છે. યવનયંગ સાતમાં સૈકામાં મૂર્તિપૂજનો દાઠ વધી પડ્યો જણાવે છે. પરંતુ તેની પ્રવાસપોથીમાં કે તેના ચરિત્રમાં કલશીના સ્તૂપનો હવાલો છે નહિ. આ બધાં કારણોને લીધે ચૈત્યવન્દનને હું ચોથા સૈકામાં મૂકું છું. તે કોઇ સાધારણ બિશ્વની કૃતિ લાગે છે. પહેલા શ્લોકના ત્રીજા ચરણ ઉપરથી તે પાર્વતીય પ્રદેશમાં રચાયું સંભવે છે.

ચૈત્યવન્દન મૂકી હવે સુપ્રભાત સ્તોત્ર તરફ વળિયે. એનું મૂળ નેપાળમાંથી મળ્યું હતું. એ પણ હર્ષ રાગના નામ પર રાખ્યું આવે છે. એમાં અદાર માલિની, બે અનુષ્ટુભ, એક જગતી ઉપજતિ, બે વસંતતિલકા અને એક શાર્દૂલવિકીડિત, એમ અનુક્રમે કુલ ચોવીસ શ્લોક છે. સુપ્રભાતનો નેપાળી અનુવાદ પણ જાણવામાં છે.^૧ મૂળ શ્લોક નીચે મુજબ છે.

સ્તુતમપિ સુરસંધૈઃ સિદ્ધગન્ધર્વયક્ષૈ-
ર્દિવિ ભુવિ સુવિચિત્રૈઃ સ્તોત્રવાગ્મિર્યતીશૈઃ ।
અહમપિ કૃતશક્તિર્નોમિ સંબુદ્ધમાર્ય
નભસિ ગરુડયાતે કિં ન યાન્તિ દ્વિરેફાઃ ॥૧॥

શ્વપિત્તદુરિતપક્ષઃ ક્ષીણનિઃશેષદોષો
દ્રવિતકનકવર્ણઃ ફુલ્લપદ્માયતાક્ષઃ ।
સુરુચિરપરિવેષઃ સુપ્રભામણ્ડલશ્રી-^૨
દર્શબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૨॥

૧ જુઓ M. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana. ૨ પહેલાં ત્રણ ચરણ અનન્વિત છે. તે વાક્યના ૩૫માં ગોઠવાય, એટલા માટે સુપ્રભામણ્ડલોડસિ એવો કલ્પિત પાઠ લેવાની જરૂર છે.

મદનબલવિજેતુઃ કાપથોચ્છેદકર્તુ-
 સ્ત્રિભુવનહિતકર્તુઃ સ્ત્રીલતાજાલહર્તુઃ ।
 શમસુખફલદાતુર્ભેતુરજ્ઞાનશૈલં
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૩॥

અસુરસુરનરાણાં યોઽગ્રજન્માગ્રદૈવઃ^૧
 સકલભુવનનાથો લોકસૃષ્ટ્યેકશબ્દઃ^૨ ।
 સ્વપિતિ મનુજધાતા પદ્મયોનિઃ સ્વયંભૂ-
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૪॥

ઉદયગિરિતટસ્થો વિદ્રુમચ્છેદતામ્ર ।
 સ્તિમિરકુલનિહન્તા ચક્ષુરેકં પ્રજાનામ્ ।
 રવિરપિ પરિલોલઃ સર્વથા સોઽપિ સુપ્તો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતમ્ પ્રભાતમ્ ॥૫॥

દ્વિરદદશનપાણ્ડુઃ શીતરશ્મિઃ શશાઙ્ક-
 સ્તિલક ઇવ રજન્યાઃ સર્વચૂડામર્ણિયઃ ।
 અવિગતમદરાગઃ સર્વથા સોઽપિ સુપ્તો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૬॥

પ્રવરભુજચતુષ્કઃ ષોડશાર્ધાર્ધવક્રો
 જપનિયમવિધિજ્ઞઃ^૩ સામવેદપ્રવક્તા ।
 અમલકમલયોનિઃ સોઽપિ બ્રહ્મા પ્રસુપ્તો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૭॥

૧ અગ્રદૈવઃ અર્થરહિત છે; અગ્રદેવઃ નોંધયે. ૨ લોકસૃષ્ટ્યેક શબ્દઃ પાઠ-
 નો કંઠ અર્થ યંધ બેસતો નથી. હું લોકસૃ વેદશબ્દઃ પાઠ ૪૬૫ હું.
 ૩ પાઠ બ્રહ્મ છે; શર્વ નોંધયે.

કુવલયદલનીલઃ પુણ્ડરીકાયતાક્ષઃ
 સુરરિપુબલહન્તા વિશ્વકૃદ્ ^૧વિશ્વરૂપી ।
 હરિરપિ ચિરસુપ્તો ગર્ભવાસૈરમુક્તો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૮॥
 હિમગિરિશિખરાભઃ સર્વયજ્ઞોપવીત-
 સ્ત્રિપુરદહનદક્ષો વ્યાઘ્રચર્મોત્તરીયઃ ।
 સહ ગિરિવરપુત્ર્યા સોઽપિ સુપ્તસ્ત્રિશૂલી
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૯॥
 જ્વલિતકુલિશપાણિર્દુર્જયો દાનવારિઃ
 સુરપતિરપિ શત્રુયા વિભ્રમૈર્મૂઢચેતાઃ ।
 અનિશિ નિશિ ચ સુપ્તઃ કામપદ્મે નિમગ્નો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૦॥
 હિમશશિકુમુદાભો મધપાનારુણાક્ષો
 દૃઢકઠિનભુજાઙ્ગો લાઙ્ગલી શક્તિહસ્તઃ ।
 બલ ઇહ શયિતોસૌ રેવતોકણ્ઠલગ્નો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૧॥
 ગજમુખદશનૈકઃ સર્વતો વિઘ્નહન્તા
 વિગલિતમદધારઃ ષટ્પદાકીર્ણગણ્ઠઃ ।
 ગણપતિરપિ સુપ્તો વારુણીપાનમત્તો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૨॥
 અતસિકુસુમનીલા યસ્ય શક્તિઃ કરાગ્રે
 નવકમલવપુષ્માન્ ^૨સંમુખઃ ક્રૌઞ્ચહન્તા ।

૧ આકરણદોષ છે; વિશ્વરૂપઃ વાંચવાની જરૂર છે. ૨ પાઠ બ્રૂણબરેદો
 છે; ક્રૌ ષમુખઃ પાઠ લેજા છે.

ત્રિનયનતનયોઽસૌ નિત્ય સુપ્તઃ કુમારો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૩॥
 કપિલજટકલાપો રક્તામ્નારુણાક્ષઃ
 પશુપતિરતિકાલે દગ્ધકોપાતિદક્ષઃ^૧
 સ્મરશરદલિતાઙ્ગઃ^૨ સોઽપિ સુપ્તો હુતાશો
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૪॥
 યમવરુણકુબેરા ^૩યક્ષદૈત્યોરગેન્દ્રા
 દિવિ ભુવિ ગગને વા ^૪લોકપાલસ્તથાન્યે ।
 યુવતિમદકટાક્ષૈર્વીક્ષિતાસ્તેઽપિ^૫ સુપ્તા
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૫॥
^૬ઋષય इह महान्तो वत्सभृग्वज्जिराद्याः
^૭કતુપુલહ્વશિષ્ઠા^૮ વ્યાસવાલ્મીકિગર્ગાઃ ।
 પરયુવતિવિલાસૈર્મોહિતાસ્તેઽપિ સુપ્તા
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૬॥
 ભવજલધિનિમગ્ના મોહજાલાવૃતાઙ્ગા
 મનુકપિલકળાદા ઝામિતા મૂઢચિત્તાઃ ।

૧ ઉપલબ્ધ પાઠથી અર્થ થઈ શકતો નથી. તેથી હું પશુપતિરતિકાલેઽ-
 દબ્રકોપાવદગ્ધઃ । એવો પાઠ કદપૂં છું. ૨ પાઠ બ્રહ્મ છે; સ્મરશરલલિતાક્ષઃ
 એવો અસલ પાઠ કદાચ હોય. ૩-૪ પહેલા ચરણના પૂર્વ ખંડમાં
 લોકપાલનો નિર્દેશ છે. તે કારણથી બીજા ચરણનો લોકપાલસ્તથાન્યે અને
 પહેલા ચરણનો યક્ષદૈત્યોરગેન્દ્રા ખંડ અદ્વલબલ કરી વાંચવાની જરૂર છે.
 ૫ વીક્ષિતાસ્તેઽપિને સ્થાને વિક્ષિતાસ્તેઽપિ જોઈએ. ૬-૭ પહેલા અને
 બીજા ચરણના પૂર્વ ખંડ અદ્વલબલ કરી વાંચ્યા હોય, તો ઠીક. ૮
 જોડણી ખોટી છે; વસિષ્ઠા જોઈએ.

શમસુખપરિહીના બાલિશાસ્ત્રેઽપિ સુપ્તા
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૭॥
 અશનવસનહીના ભાવ્યમાના વિરૂપા
 અલમ્બિલવિધાતૈઃ પ્રેતવદ્ દગ્ધદેહાઃ ।
 ઉભયગતિવિહીના નિત્યસુપ્તાશ્ચ નમ્રા
 દશબલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥૧૮॥
 સુપ્રભાતં તવૈકસ્ય જ્ઞાનોન્મીલિતચક્ષુષઃ ।
 અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં નિત્યમસ્તમિતો રવિઃ ॥૧૯॥
 સુપ્રભાતં સુનક્ષત્રં શ્રેયઃ પ્રત્યભિનન્દિતમ્ ।
 બુદ્ધં ધર્મં ચ સંઘં ચ પ્રણમામિ દિને દિને ॥૨૦॥
 પુનઃ પ્રભાતં પુનરુત્થિતો રવિઃ
 પુનઃ શશાઙ્કઃ પુનરેવ શર્વરી ।
 મૃત્યુર્જરા જન્મ તથૈવ હે મુને
 ગતાગતી મૂઢજનો ન બુદ્ધ્યતિ ॥૨૧॥
 અજ્ઞાનનિદ્રારજનીતમસિ ^૧પ્રસુપ્તે
 તૃષ્ણાવિશાલશયને વિષયોપધાને ।
 કાલે શુભાશુભફલૈઃ પરિકીર્તમાનો^૨
 જાગર્તિ યઃ સતતમેવ નમોસ્તુ તસ્મૈ ॥૨૨॥
 તીર્થેષુ ગોકુલશતાનિ પિબન્તિ તોયં
 તૃપ્તિં વ્રજન્તિ ન ચ તત્ક્ષયમભ્યુપૈતિ ।
 એવં મુનેઃ કવિશતૈરપિ સંસ્તુતસ્ય
 ન ક્ષીયતે ગુણનિધિર્ગુણસાગરસ્ય ॥૨૩॥

૧ પાઠ ખોટો છે; પ્રસુપ્તે જોઈએ. ૨ અર્થ ગંધ બેસતો નથી. કાલે
 શુભાશુભફલે પરિવર્તમાને એમ અરણ્ય વાંચવાની જરૂર જણાય છે.

સ્તુત્વા લોકગુરું મહામુનિવરં સદ્ધર્મપુણ્યદ્રુમં
નિર્ઘ્નં હૃતરાગદોષતિમિરં શાન્તેન્દ્રિયં નિઃસ્પૃહમ્ ।

યત્ પુણ્યં સમુપાર્જિતં ક્ષલુ મયા તેનૈવ લોકોઽસ્થિલઃ

પ્રત્યૂષે સ્તુતિર્હર્ષિતો દશબલે શ્રદ્ધાં પરાં વિન્દતામ્^૧ ॥૨૪॥

અહીં સ્તોત્રકાર ગરુડના વિહાર જોગ આકાશમાં પાંખ ફેફસાવતા ભમરા સાથે વિનયથી પોતાને સરખાવી સ્તુતિનો ઉપકાર કરે છે (૧). પછી યુદ્ધ ભગવાનનું લોકોત્તર સ્વરૂપ અને તેમના વિશ્વોપકારક ચરિત્ર સ્મરી સ્મરી કવિ તેમને નમસ્કાર કરે છે (૨, ૩). એની ભક્તિએ રંગેલી દષ્ટિ બ્રહ્મા (૪, ૭), સૂર્ય (૫), ચંદ્ર (૬), વિષ્ણુ (૮), શિવ (૯), ઈંદ્ર (૧૦), બળરામ (૧૧), ગણપતિ (૧૨), કાર્તિકેય (૧૩), અગ્નિ (૧૪), યમ વરુણ કુબેર અને અન્ય લોકપાલ તથા યક્ષ દૈત્ય અને નાગ (૧૫), કંતુ પુત્રહ વસિષ્ઠ વત્સ ભૃગુ અંગિરા વ્યાસ વાલ્મીકિ ગર્ગ આદિ ઋષિ (૧૬), મનુ કપિલ અને કણ્વાદ (૧૭), નિર્ઘ્નથા (૧૮), સૌને ઊંધના જુએ છે. નિત્ય જાગ્રત છે એક યુદ્ધ ભગવાન; એમનાં એકલાનાં જ જ્ઞાનચક્ષુ સદા ખુલ્લાં છે (૧૯). માટે કવિ નમસ્કારપૂર્વક યુદ્ધ, ધર્મ અને સંધાંશરણે જાય છે (૨૦). ફરી ફરીને સૂર્ય ચંદ્ર ઊગે આથમે છે; ફરી ફરીને જન્મ જરા ને મૃત્યુ અજ્ઞાની જીવ અનુભવે છે; તથાપિ જાગતો નથી. એનો કવિ શોચ કરે છે (૨૧). એક વાર ફરી સ્તોત્રકાર ઊંધતી દુનિયામાં જાગતા યુદ્ધદેવને નમસ્કાર કરે છે (૨૨). નવાણના દષ્ટાંતથી તેમના ગુણો અખૂટ કહી તે વલણ વાળી દે (૨૩). છેવટ સ્તોત્ર રચ્યાના ફળ તરીકે કવિ પરમ સાત્ત્વિક વૃત્તિથી માગે છે, કે લોકો આ સ્તોત્રથી હર્ષ પામે અને યુદ્ધ ભગવાનને તેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા જામે (૨૪).

૧ સુપ્રમાત સ્તોત્ર મૂળની બધી ભૂલો સાથે હર્ષની કૃતિ તરીકે મિ. પ. વી. કાણેએ પોતે છપાવેલા હર્ષચરિતના અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતને અંતે છાપ્યું છે.

ચૈત્યવન્દન જેવું સુપ્રમાત સ્તોત્ર રુક્ષ નથી. એની ભાષા તેટલી બ્રજ નથી. એનો પદ્યબંધ તેવો કર્ણુકઠોર નથી. એ સ્તોત્રમાં કવિત્વ છે. પરંતુ કહેવું જોઈએ કે તે કવિત્વ હર્ષની કોટિનું નથી. એની પદ્ય-રચનામાં જે છૂટ લીધી છે, તે હર્ષનાં નાટકોમાં કાંઈ ઠેકાણે લીધેલી જોવામાં આવતી નથી. શ્લોક ૭ના સોડપિ બ્રહ્મા પ્રસુપ્તો ખંડમાં છન્દઃશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પિનો ફકાર ગુરુ થાય તેને સ્તોત્રકારે લઘુ લેખ્યો છે. શ્લોક ૧૩માં અતસીનો અને શ્લોક ૧૪માં જટાનો અંત્ય સ્વર ટૂંકાવી ચૈત્યવન્દનનાં કાષ્ઠિ અને મથુરના જેવાં અતસિ અને જટ રૂપ યોજ્યાં છે. શ્લોક ૨૨માં નિદ્રા શબ્દને અખંડ રહેવા દીધો છે; તથાપિ દ્રાને બલાત્કારે લઘુ ગણી લીધો છે, એટલે કાનો કાખ્યા બ-રાબર જ થાય છે. આ શિક્ષા હર્ષ રાગને સંમત નથી; તેમ સા-હિત્યના સુરાભ્યમાં વિહિત નથી. સ્તોત્રકાર જગતી ઉપજાતિ વાપરે છે, જે હર્ષે કદી પણ વાપરી નથી. સુપ્રમાત સ્તોત્રની શૈલી શિથિલ અને કવચિત્ પુનરુક્તિગ્રસ્ત^૧ પણ છે; હર્ષની સુશ્લિષ્ટ અને સમર્થ છે. અદારમા શ્લોકમાં જોનોની ઊઘાડી નિંદા કરી છે; એ નિંદાનાં વ-ચન સર્વ ધર્મને પૂજનારા અને માનતુંગાર્યનો બોધ શ્રવણ કરનારા દયાધર્મના પ્રચારક રાગના મુખમાંથી નીકળે જ નહિ. બધી રીતે જોતાં સુપ્રમાત સ્તોત્ર પણ હર્ષે રચ્યું સંભવતું નથી. જેમ કવિચક્રવર્તી-ને નામે શ્યામલાદણ્ડક^૨ સ્તોત્ર ચડ્યું છે, તેમ ચક્રવર્તિકવિને નામે ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્રો ચડ્યાં જણાય છે. આવી રીતે ગુ-ર્જરેશ્વર કુમારપાળને નામે સાધારણજિનસ્તવન^૩ ચડ્યું છે. તે સ્તવન

૧ દ્વાખલા તરીકે શ્લોક ૨૩ના ઉપમાનવાક્યમાં તૃપ્તિ વ્રજન્તિ ૫૬ વધારે પડતાં છે; એને મળતાં ૫૬ ઉપમેયવાક્યમાં છે નહિ. શ્લોક ૧૪માં રક્તાતામ્રારુણાક્ષઃ ૫૬માં દેખીતી પુનરુક્તિ છે; ઇત્યાદિ. ૨ જુઓ લઘુકાવ્યમાલા, ગુચ્છ ૧. ૩ જુઓ યશોવિજયપ્રમથમાલા, અક્ષ ૭, જૈન સ્તોત્રસંગ્રહ-પ્રથમ ભાગ.

અકવિ ચૌલુક્યરાજની નહિ, પણ કવિ વર્ધમાનની^૧ કૃતિ છે. સ્તન-
વનના વીસમા શ્લોકમાં શ્લેષ્છોને હાથે બારે ચિડંબના સ્તોત્રકારને
વેઠવી પડ્યાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તે હેમાચાર્યના કિરીટધારી શિષ્યને
લાગુ પડતો નથી; પણ યોગધારી શિષ્યના સંબંધમાં સંભવે છે ખરો.
છતાં એ કાંઈ પણ શંકા રહેતી હોય, તો સમાપ્તિશ્લોકની કર્તાના ના-
મની વર્ધમાન: મુદ્રાથી તે તદ્દન દૂર થાય છે.

ચીનાઈ પ્રવાસી યવનચંગે અને ઇન્ડિસંગે હર્ષને હડહડતો ઐશ્વ-
ર્ણ્યવ્યો હોવાથી ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રભાતસ્તોત્રો તેણે રચ્યાની ખ્યાતિ
ઐશ્વ દેશોમાં ૩૯ થઈ હશે. પરંતુ તે ખ્યાતિ નિર્મૂલ છે. હર્ષ ઐશ્વ
હતો જ નહિ, તે ‘ત્રિયદર્શના’ના આરંભે ‘અકવર્તિકવિ હર્ષ’ એ મ-
થાળાના લેખમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.^૨ ખરૂં છે કે મહા-
રાજા હર્ષે વિધવા બહેન રાજ્યશ્રીની ઐશ્વ સાધુ દિવાકરમિત્રને ભા-
ળવણી કરી હતી, પરંતુ તેનું કારણ, રાજ્યશ્રીનું પોતાનું જ ઐશ્વર્ધર્મ
તરફ વલણ થયું હતું તે હતું. ખરૂં છે કે તેણે ઐશ્વ નાટક લખ્યું છે.
પરંતુ તે તો જેમ બિહહણે^૩ ગુર્જરેશ્વર કર્ણદેવના અમાત્ય સંપત્કર-
ને અર્થે શ્રીપાર્શ્વસ્તવ રચેલ છે, તેમ બહેનને અર્થે લખ્યું જણાય છે.
ખરૂં છે કે તેણે યવનચંગની મુલાકાત લીધી હતી અને તેનું વ્યા-
ખ્યાન સાંભળ્યું હતું. પરંતુ તેની સાથે યાદ રાખવાનું છે કે માન-
તુંગાચાર્યનો પ્રતિબોધ સાંભળનાર પણ એ જ હર્ષ હતો. કાન્યકુબ્જ-
ની મોક્ષ પરિષદમાં એણે અગ્રભાગ લીધો હતો તે કયુલ છે. પણ,
એ ઐશ્વ તો ન હતો જ, અને ચૈત્યવન્દન તથા સુપ્રભાત સ્તોત્ર એનાં
રચેલાં નથી.

૧ કુમારવિહારપ્રશસ્તિકાવ્યનો કર્તા; એ હેમાચાર્યનો શિષ્ય હતો.

૨ જુઓ આગળ પૃ. ૫૦.

૩ કર્ણસુન્દરી નાટિકામાં જિનેશ્વરનું
મંગળાચરણ કરેલું જોવામાં આવે છે. તે પણ મંત્રી સાંપૂની પ્રસન્નતા
માટે કર્યું જણાય છે.

